

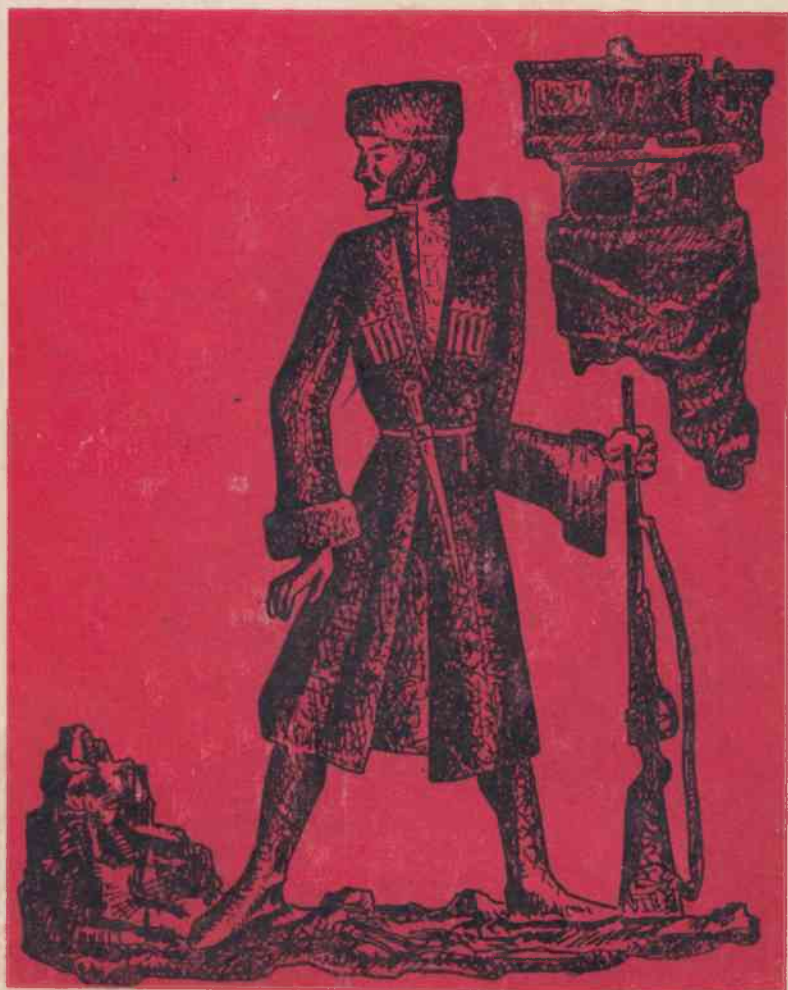
84/2p = Балк)

Т 51

С 12075

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

ДЕРТЛИ КЪАМА

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ
ДЕРТЛИ КЪАМА

48 ✓

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

ДЕРТЛИ КЪАМА

РОМАН

✓
C 12075

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1976

Историко-Балкарская Государственная научная
Библиотека имени Н. К. Крупской
гир. Нальчик, ул. Ногмова, 42

С (Балк.) 2
Т 51

Т $\frac{0743-076}{M 125(03)-76}$ 34-76

© «ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА, 1976

1

Уллу таргъа кире баргъанынг сайын, эки жанынгда кысыр къаяла кеслерини ташлы кёюреклерин бир бирге жууукъдан жууукъ кысадыла. Тар кеси да, ёгюз мюйюзча, инчкере барады. Бу жерлеге кюнню кёзю да аз жетеди. Ол тюз тёппеге келген заманда, тарны ичи, къалай эсе да, алтын суу ичирилгенча болады. Алай, кюн бир кесек батыш таба аугъанлай, биягъы тарны ичи гюрен тартып, къарангы бет алады. Тюбюнде уллу ташланы аралары бла сыгъынып саркъгъан Черен суу да, кюнню нюрю кетгенден сора, шош баргъанча кёрюнеди. Ол кенгден къарагъанда алай кёрюннгенлигиди. Къатына жууукълашып тебиресенг а, аны шош халы терк тюрленеди: жалкъасын кёпдюрюп, аузун уллу ачхан арсланча, огъурсуз болады. Таулада къар эрип, не да жауун жаууп, кирленип келген заманында уа ол бютюн да чамланады. Кесин ташлы жагъаларына уруп кёмюклерин чачады. Аны тауушу кыш боранны шууулдагъанына ушайды.

Тарны ичи бла ёрге баргъанынг къадар эки жанынгда къаяла бийикден бийик боладыла. Аланы бир къауумларыны тёппелери булутлагъа жетип тургъаннга ушайды. Энди бираз баргъанлай а къаяла, аллынга сюелип, жолунгу кесерликча кёрюнеди. Алай, сунмай тургъанлай, къаяла артха ыхтырылып, тарны кюйну кенгереди. Таула арасында аллай жерле къуш уягъа ушайдыла.

Акъташ деген таулу эл, Уллу тарны аллай кенгерген жеринде орналгъанды. Ол сёдегей тёшню кюнлюм бетиндеди. Элни тюп жаны Черен сууну жагъасындан башланады, башы уа Чокъракъ деген чынгыл къаяны эте-

гине жетип тирелгенди. Төгerek — ташды. Былайны битеу байлыгы аладыла дерчады. Юйле да ташладан кьаланигандыла. Аланы кёбюсю, атлауучлача, бирини юсюне бири миндирилли, алай ишленгендиле. Тюбюнде юйню чорбаты, башында юйге арбаз болады. Хар юйню жер юлюшю барды. Аланы төгerekлерине хуна буруула этилгендиле. Аланы башхалыкьлары: бирлери уллу, бирлери уа гитчедиле.

Элде бир юй, кьалгьанладан энчи кёрюнеди. Ол бир-силеден бийикди. Кеси да уллуду. Сынган ташладан кьаланиган, бёкем кьабыргьалары кенген окьуна кёз тартадыла. Аны төгерегинде хунасы да башха хуналадан эсе бийикди. Арбазы кенди. Ол Кьужон бийни юйюдю...

Танг, жауун жауаргьа ушашлы болуп, атды. Кьысыр кьаяланы артларындан кётюрюлген кьаралдым кьолан булутла, отларгьа чыкьган кьойлача, жайыла барып, кёкню жандыла. Кьарангы тартды. Жел да кьаты уруп тебиреди.

Фазика, ийнекин саууп, сютден толу челекни кётюрюп, юйге кирди. Ислам от жагьада мыдыхланы кьозгьай, аланы юсюне кьургьакь отунчукьланы атып, от тамызыргьа кьореше тура эди. Терк жанаргьа унамагьан отунланы кьалын тютюню, от жагьагьа шынжыр бла тагьылгьан, уллу кьара чоюнну жан жанын жалап, юйню башында ожакь таба акьырын кётюрюледди. Ожакьдан чыкьган тютюню уа тышында сакь ургьан жел, терк жёбелетин, алып кетеди. Ислам, энишге ийилин, жинклеге юфгюрдю. Тютюн бла бирге кюл да ёрге кётюрюлдю.

— Букьу этдирмей жарамаймыды муну...— дей, Фазика челекде сютню чоюннга кьуюп, башын жапды. Ислам жукь да айтмады. Тютюн кирген кёзлерин ууа, тышына чыкьды.

— Туругьуз, жашла. Жукьлагьаныгьыз боллукьду,— деди Фазика, эски тонла бла бастырылып, жатып тургьан кьарындашларына. Бек алгьа жастыкьдан башын Жюнюс айырды. Ол, жеринден акьырын кьобуп, кийимлерин излеп тебиреди. Аны ызындан Адил бла Кьанапат да кьопдула.

— Ислам а кьайдады? — деп сорду Жюнюс.

— Ийнекни сюрюуге кьошаргьа чыкьгьанды.

Жюнюс, жамаудан толу кенчегин кийди да, от жа-

гъагъа чѣкдю. Отха отунла салды. Адил бла Къанамат да, кийинип, кѣзлерин ууа, от жагъагъа жанладыла.

— Сууукъму болгъансыз?.. Бет-къол жууугъуз,— деди Фазика алагъа. Кеси уа юйню жыйышдырып теби-реди.

Жыйышдырырча хазна зат жокъду. Тышлары асыры тозурагъандан, ичлеринде тюклерин тохтамагъан юч жастыкъ юйню ичинде болгъан харекетледен бек багъалыларыды. Тѣшек орнуна жүрюген тууар, къой терилени да хазна къалмай тюклерин ашалгъандыла. Юйню тѣрюнде таш къабыргъагъа кюйюз орнуна тагъылгъан кийизни акъ жүнден салынган накышларын тютюн саргъалтханды. Фазика жатхан жерлерин жыйышдырып бошاپ, юйню тубюне суу чачды да, аны сибиртки бла сыйпады. Бу кезиуде отда чоюн да къайнады. Кѣмюк этип, ёрге ургъан сют, чоюнну агъачдан этилген башын кѣтюрюп, отха тѣюлдю. Фазика, шынжырда тугуп, чоюнну берлакъ тартды да, Жюнюсю болушлугъу бла, аны жерге тюшюрдю. Башын ачханда, къайнагъан сютню тылпыуу, тютюнча, ёрге кѣтюрюлдю.

Фазика адырла жыйычу тапкадан от гыржынны алып, андан бирер туурам сындырып, жашлагъа берди.

— Азды деп кѣлюгюзге тиймесин. Юйде гыржынлыкъ болмагъанын кесигиз билесиз.

Жашла, боюнларын кынгыр тутуп, жукъ айтмадыла. Фазика тапканы къатында чыккырны башын ачды. Тюненеден къалгъан айран къайнап, ачыгъан тылыча, кѣпчюп тура эди. Фазика аны агъач чолпу бла булгъап, аякълагъа къуюп, къарындашларына берди. Жюнюсю бла Къанамат гыржын юлюшчюклерин айранларына бушто этип, алай ашадыла. Адил а бушто этмеди. Гыржынындан аз-аз къаба, айрандан да уртлай, алай аууланды. Ашан бошагъандан сора, ала тышына тебиредиле.

— Узакъ кетмегиз. Жауун жауарыкъды,— деди Фазика къарындашларыны ызларындан.

Аланы аналары мындан бир жыл алгъа ёлгенди. Беш сабий аталары бла къалгъандыла. Аталары Жамбот жалчыдады. Ол Къужон бийни маллары кютеди. Юйге бек аз келеди. Заман тапмайды. Асламында сабийле кеслери алларына кюн кѣредиле. Юйюрню битеу ауурлугъу Фазиканы бойнундады. Юйюрде тамата олду. Анга он алты жыл болады. Аны кесинден сора юйюрде

тиширыу жокъду. Къалгъанла — жашла, — Фазикадан кичидиле. Исламгъа он юч жыл быйыл толгъанды. Юй жумушлада анга билеклик эте башлагъан жалан да олду. Къалгъан къарындашлары уа алыкъа сабийдиле. Бек кичилери — Къанаматха беш жыл болады. Болса да, жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер дегенча, ала да андасанда отун-суу келтирирге жарайдыла. Юй къолайлары осалды. Акъташ элде бек жарлыладан бирлерине ала саналадыла. Жангыз бир ийнеклери барды. Юйюрню кечиндирген да олду. Къауум жылдан бери аталары Жамбот Къужон бийни малларын хакъсыз кютеди. Бир къыш, Чегет башы деген жерде, таудан къар юзюлюп, Жамбот кютген къой сюрюу хазна къалмай къырылгъан эди. Жамботну терслиги болмаса да, Къужон битеу къырылгъан къойланы тёлеуюн аны бойнуна салгъанды. Жамбот, тюзлюкню излеп, дин ахлуларына тарыгъып кёргенди. Алай аны жанындан киши да сюелмегенди. Алай бла ол Къужон бийге борчлу болуп, хакъсыз къулланиганлай келеди. Аны юсюне уа Къужон бий Жамботну жангыз ийнеги жыл сайын тапхан бузоуну да алады...

Фазика адырланы да жуууп, тапкагъа жыйды. Чоюнда сютге ырдауун къуюп, аны да башын жапды.

Ийнекни сюрюуге къошуп, Ислам юйге къайтды. Фазика анга да айран бла гыржын берди.

— Ислам, атабызгъа бармай боллукъ туйюлсе, — деди Фазика, мюйюшде къуру къапчыкъны къарындашына кёргюзте. — Унну ахырына тыяндыргъанбыз. Атабыз бир мадар этмесе, гыржынсыз къалгъанбыз.

Эгечи берген ашны ашап бошагъынчы, Ислам тынгылауну ийгенлей турду. Къолунда гыржыныны ахыр бурхусун аузуна салып, айран бла аны жутхандан сора, ол тургъан жеринден турду да, къабыргъада агъач чюйге тагъылып тургъан эски къалпагъын башына кийип, эшикге ал бурду.

— Мен кетдим, — деди ол.

— Юсюнге жылы зат кий, сууукъ болурса. Жауун да жауарыкъды, — деп Фазика тынгысыз болду.

— Мени ючюн бир да къоркъма, — деди Ислам, юйден чыгъып бара.

Ислам, арбазда атылып тургъан тыякъны къолуна алды да, кёкге къарады. Жауун тамып окъуна башла-

Ирирог

гъанды. Жел да кючленгенди. Сентябрь айны ахыры эди. Жылны бу кезиюу таулада артыкъ сууукъ да болмаучуду. Алай бир бирледе жауун бла жел адамланы онгларын алыучудула. Ислам элни чегет жанында тар жолчукъга тюшюп, аны бла ёрге кетди. Атасы кьойла бла тургъан жер жыяу адамга жарым кюнлюк жол эди. Ислам бийик сыртны башына дери солумай чыкды. Жюрегини дып-дып... деп ургъанын, кесн кьулагъы бла эшите эди. Сырт башында бир кесек солургъа да умут этди. Алай жауунну себелеп башлагъаны аны солургъа кьоймады. Ол, андан къачып кьутулдукъча, чабып тебиреди. Кийимлеринден суу ётюп, санларын сууукъсуратып башлагъанда, уллу ташладан бирини жанына кьысылды. Ташны баш жаны, къалай эсе да, фуражканы мангылайыча, алгъа чыгып эди. Аны хайырындан Исламны башындан жауун жаумай эди. Алай жел бирде аллындан, бирде уа жанындан уруп, жауунну жашны юсюне бурады. Аягъында чабырлары, суу тартып, ауур болгъандыла. Жауун тохтарлыкъ сунуп, Ислам иги кесек сакълады. Алай ол уллудан уллу жауа баргъан болмаса, тохтар халы жокъ эди. «Кьой, жибирлигиме жибигенме. Кюньюмю кеч этмейим...» — деп, Ислам жолуна тебиреди. Башында кьалпагъыны кьыйырлары энишге салыннгандыла. Кьалпакъны арт кьыйырлары уа желкесине жабышхандыла. Алайтын акъгъан тамчыла, бойну бла барын, аркъасындан энишге саркъадыла. Атлагъаны сайын чабырларындан быж-быж... деп суу чачылып чыгады. Жашыртын кьапхан итча, бирде аллындан, бирде уа ызындан ургъан сууукъ жел, сюегине дери жетип, кьалтыратады. Тауну этегин кьууалагъан жыяу жолчукъ учхалауукъ болгъанды. Аны себепли Ислам сакъ атлайды. Жыгъылып, бир затын аурутса, кишиден болушлукъ боллукъ тьойюлдю. Былайны адам аз жюрюйдю. Былай кюнледе уа бютюп да.

Бир-бир жерледе жауун суула кьая ыранчыкъладан шорхулдап саркъадыла. Аланы кёмюк этип, терк келгенлерине Ислам тохтап окъуна къарайды. Бийикден энишге саркъгъан суу анга сейирлик кёрюнюучюдю. Алай нек болгъанын ол кеси да билмейди. Не да болсун, жауунлу кюнледе тау ыранчыкъла бла саркъыучу суула аны кёлюн бек алыучудула.

Кюн тьושден иги кесек окъуна озгъан болур деген заманда, жауун да тохтады. Кёкде къара булутла боз-

гъулдум бет алып тебиредиле Тёгсрек жарыкъдан жарыкъ бола башлады.

Ислам кесини арыгъанын энди сезгенча болду. Бутлары талгъандыла, балтырлары жызылдап ауруйдула. Аякълары отча къызадыла. Ол анга сейирсинеди. «Сууну ичинде тургъанлай къалай къыза болурла?..» — деп келеди аны кёлуне.

Бираздан кёкде булутла седирен тебиредиле. Аланы ачылгъан жерлеринден кёкню бир кесекчиклери кёрюнуп башлады. Иги да жарыкъ болгъаннга, кюн чыкъгъан сунуп, Ислам кёкге къарады. Алай кюн кёрюнмей эди. Ол алыкъа боз булутланы артында эди.

Ислам Дорбунлу къаяны тубюне жетди. Алайгъа ол ат бошдан аталмагъанды. Былайда уллу, гитче дорбунла да кёпдюле. Аланы бирлери къысыр къаяны теренине кетедиле. Бирлери уа алай терен туююдюле. Бу жерлени малчыла да, малла да ахшы биледиле. Жай чиллени къызыу кюнлеринде малла кеслерине салкъынлыкъ излеп, ол дорбунлагъа жыйылыучудула. Буз уруп, къаты жауунла жаугъанда да, тийреде болгъан малы, адамы да алайлагъа жыйышыргъа кюрешиучюдюле.

Бир кесек солур акъыл бла, Ислам да Дорбунлу къаягъа бурулду. Жолдан бек жууукъ дорбунладан бирине кирди. Чириген мешхут ийисден солуу алыргъа да къыйын эди. Болса да, тышындан эсе, мында иги эди. Ары киргенлей Исламны аркъасы жылынды. Ол кёлегин тешип, суун сыгъып, алай кийди. Шинтиклеча тизгин салынган ташладан бирине чёкдю. Ол ташланы малчыла керекли заманда олтура туругъа деп салгъандыла.

Ислам аланы биринде олтура кетип, къалкъып тебиреди. Жукъу эсин бийлеп, борбайлары тутмай, бир жанына аууша башласа, дыркъ деп уянып, кёзлерин ачады. Алай эте тургъанлай, къулагъына не эсе да бир къыжылдагъан тауушла эшитилдиле. Элгенип, жеринден къопду. Дорбунну теренине къарады. Къаппа къарангыды. Сагъайып тынгылады. Бир заманда аны кёзлерине эки жылтырагъан зат эсленди. Ала дорбунну теренинден жууукълаша келгенча кёрюндюле. «Бёрю!..» — деп келди Исламны эсине. Тыягъын къолуна алып, дорбундан атып чыкъды. Жол юсюнде дуппурну башына къалай жетгенин кеси да билмей къалды. Ызына бурулуп къарады. Дорбун кесини къарангы аузун ачып тура эди. Ол Исламгъа къалай эсе да, бютюн да къоркыуулу болуп

кёрюндю. Жаш андан сора ызына бурулмады. Ажшам бола, атасыны кьошуна жетди. Бек алгъа анга, тьогюн алыша башлагъан къарт парий тьубеди. Ол кесини узун кьуйругъун булгъай, Исламны ийисгеди. Къойла, кьош аллында ыстауатха жыйылып эдиле.

Жамбот жашын кёргенде сейир болду.

— Быллай кюн а къалай келалгъанса? — деди ол, Исламны кесине кьысып.— Не аман жибигенсе. Теш кийимлеринги. Ма ол тоннга чулгъан.

Ислам атасы айтханча этди. Жамбот кёп болмай от-дан тьошюрюлген чоюнну башын ачды да, исси шорпа-дан, агъач аякъгъа кьуюп, жашына берди.

— Ичип къой, ичинги жылытыр,— деди ол, жашыны юсюне дагъыда бир тонну жаба.

— Охо, бири жетмеймиди, — деди Ислам.

— Аны жетгени бла жетмегенин мен билеме. Шорпа-ны ич.

Жамбот къойлагъа къараргъа тышына чыкъды. Къарт парий, кьошну эшигини аллында жатып, къалай-са, бек кьыйналдынгмы деп жарсыгъанча, башын да бир жанлы этип, Исламгъа къарайды. Ислам, шорпаны ичип бошاپ, аякъны бир жанына салды да, юсюн тап жанды. Ол сагъатдан терлеп башлады.

2

Кече узуну Жамботну кёзюне хазна жукъу кирмеди. Анга тынчлыкъ бермеген юйюрюню къайгъысы эди. Сабийлери жаланнгачдыла, ашдан къарынлары тоймайды. Алай, Жамбот амалсызды. Не мадар этерин билмейди. Аналары сау заманда сабийле артыкъ бек да кьыйналмаучу эдиле. Ол уста кийизчи болуучу эди. Кече, кюн да адамлагъа кийиз басып, сабийлени ач этмеучу эди. Жамбот кьошдан юйюне тёрт-беш айдан бир кере барыучу эди. Жаланнгач болсала да, сабийлерини ачдан кьыйналмагъанларын кёрюп, кесини кьыйынлыкъларын да унутуп, ызына алай къайтыучу эди. Алай, къатыны ёлгенли уа, юйюрюню иши осалгъа кетгенди. Кесини жарсыуун айтып Къужон бийни аллына бир пенча кере баш уруп баргъанды. Алай хар баргъаны сайын, бий аны босагъасындан да иймегенди. Аллахны аты бла жалыннганда да кьулакъ салмагъанды. «Къойларымы кьырып, дагъыда, уялмай, менден болушлукъ тилерге ке-

лесе. Сабийлеринг ач эселе, юсюнде эшек жүюгү битинг барды, аланы ашат...» — деген эди Къужон, Жамбот анга ахыр кере баргъанында. Андан сора бийден умут юзюп, аны аллына барыуун да къойгъанды. Сабийле тийреде хоншула, ахлула не зат берселе, аны бла жан бакъгъан кибик этедиле. Алай, ким не зат береди деп, анга къарап да не заманига дери туругъа боллукъду?..

Жамботну жукъусуз этген ма ол къайгъыла эдиле. Танг атаргъа жуукъ къалкъыды. Алай анга кеп жукъларгъа тюшмеди. Къарт парийни къаты юргенине уянды. Юсюне тонуу къаплап, тышына чыкъды. Къош аллы тешден ёрге уллу, талгъыр бёрю, къуйругъун да эки бутуну ортасына къысып, ашыкъмай кетип бара эди. Парий да кенгиракъдан юре, аны ызындан бара эди.

— А, шайтан! — деди Жамбот, узайып баргъан бёрюге. Къарт парий Жамботну эслегенден сора, батырланып, бёрюге бютюн да жуукъ чапды. Парий бёрюню жетип тебирегенлей, ол артха айланып, итге жүтю тишлерин ачды. Бёрю алай этгенде, парий артха ыхтырылды.

— А, хайырсыз, сен да къарт болгъанса, — деди Жамбот, итини къоркъакълыкъ этгенине ыразы болмай. Бёрю, ашыкъмай, сыртдан аууп кетди. Бираздан парий къайтып келди да, терслиги болгъанча, Жамботну алында эки аягъын алгъа созуп, башын энишге ийди. Жамбот, къошха кирди да, тюненеден къалгъан шорпаны, чыгъарып, итин тегенесине къуйду. Парий узун тили бла «чап-чап» этдире, шорпаны ичин тебиреди...

Кюн чыгъа башлагъан кезпуде, Жамбот, бауну эшигин ачып, къойланы тышына бошлады. Ала, тюнегеги жауун жибитген жумушакъ кырдыкны отлай, къош алы бетге жайылдыла. Къарт парий да, тегенеге къуюлгъан ашын бошاپ, эрнин-бурнун жалай, къойланы ызындан кетди.

Жамбот къошха кирди. Ислам уянып эди.

— Нечиксе? — деп сорду атасы.

— Тургъан этеме.

Жамбот къошну ичинде жашыны бутакълагъа тагъылып тургъан кийимлерине тийип кёрдю.

— Алыкъа быстырларынг иги къурумагъандыла. Ашыкъма. Ач эсенг, ма бу чыккырда айрандан ичерсе. Мен къойлагъа къарайым. Бюгюн Дадаш да келирге керекди, — деп Жамбот къошдан чыкъды. Ол къош аллын-

да хыжысын кьолуна алып, бетде кюте тургъан кьойла таба кетди.

Кюн ариу тийгенди. Кёкде бир булут да кёрюнмейди. Ислам кийимлерин, кьошдан чыгъарып, тышында кюннге жайды.

Тюшге жууукъ, эшекни да аллына сюрюп, Дадаш келди. Ол Жамботну кьойчу нёгериди. Жамботча, ол да Къужон бийни жалчысыды. Сыфатына къарагъанда, ол киши ортасындан озгъан адамгъа ушайды. Алай, анга отуз жылдан кёп болмайды. Кюн кюйдюрген бетинде ары-бери тартылгъан ызлыкъла ачыкъ билинедиле. Са-кьалын къара тюк басыпды. Къоллары бла саны бир бирге келишмегенча кёрюнедиле. Къоллары, уллу боза кьалакъча, залимдиле, саны уа назикге тартыпды. Юсюнде къара чепкенден тигилген кьапталы жамаудан толуду. Башында эски акъ кьалпагъыны кьыйырлары ёрге-энишге бююлюпдюле. Аягъында чабырларыны ичинден аякъ бурунлары къарайдыла.

— Охо, сен а къачаң келгенсе? — деп сорду Дадаш Исламгъа.

— Тюнене.

— Иги этгенсе. Элде уа къалайдыла?

— Бизни унубуз тауусулгъанды...

Дадаш Исламгъа эриулю къарады. Сора ауур кюч-сюне, эшекни жюгюн тюшюрюп тебиреди.

— Сен а къайда эдинг? — деп сорду Ислам анга.

— Тау артында.

— Къайсы тауну артында?

— Ма ол буз тауланы кёремисе?.. Аланы ары жанында.

— Нек баргъаненг ары уа?

— Териле сатаргъа.

— Анда уа адамламы жашайдыла да?

— Жашамай а. Эбзелени жери андады да.

Алаймыды дегенча, Ислам, тёппелери кюмюшча жыл-тырагъан, таула таба къарады. Дадаш, эшекни жюгюн тюшюрюп бошады да, аны аркъасындан иерин бла жауурлугъун алды. Жауурлукъ эшекни тер сууундан кёп-чюгюп, ауур болгъанды. Кеси да, къалай эсе да, мызыу нийис этеди. Ислам, эшекни аркъасында къаны чыгъа тургъан уллу жараны кёрюп, жазыкъсынды. Дадаш, аякъ тюбюнде кырдыклагъа къарай кетип, не эсе да

бир хансланы чапракъларын юздю да, аланы эшекни жарасына жабышдырды.

Жамбот, кенгден эшекни эследи да, Дадашны келгенин билип, къош таба ашыкъды. Парий аны ызындан тебиреди.

— Сен а къайрыса? Къойла къатында тур,— деди Жамбот анга. Парий, иесини айтханын ангылагъанча, ызына бурулуп, ашыкъмай атлай, сюрюу къыйырына кетди.

Дадаш келтирген арткакъларыны биринден канфетле алып, Исламгъа узатды. Жаш къууаннгандан не этерин билмегенча, тегерек айланды. Дадаш а къош аллында талкъыны юсюне чекдю да, чабырларын тешди.

Жамбот кенгиракъдан окуна Дадашха салам берди. Ала, кепден бери керюшмей тургъан къарындашлача, бир бирлерин тансыкъладыла.

— Къалай барып келдинг? — деди Жамбот, къойчу негерини къолун къаты къысханлай.

— Кёресе, сау-эсенме,— деп ышарды Дадаш.

— Бек къыйналдынгмы?

— Да къыйналсанг да не этериксе. Юйренмейми къалгъанбыз.

— Ол айтханынг да кертиди...

Жамбот Исламны, къолуна хыжыны тутурду да, къойлагъа къараргъа жиберди. Дадаш, чабырларыны сууланган миделлерин, чыгъарып, кюн тууушха жайды да, Жамбот бла бирге къошха кирди.

— Да, была уа танг толу кёрунедиле,— деди Жамбот, мюйюшде Дадаш келтирген арткакълагъа къолу бла тийип кёре.— Элтген терилени барысын да саталдынгмы?

— Сатханма. Алай доюн болмагъанды... Бек учудан бергенме. .

— Тюшюмде эшегибизни таудан кетип кёргенем,— деп атхынды Жамбот. — Баям, аны ючюн кёрюннген болур эди.

— Тейри, эшекден да айырылыргъа аздан къалгъанбыз. Жоба деген ыфчыкны ол бек сёдегей жери жокъмуду?..

— Ыхы...

— Къайтып келе, алайгъа жетгенибизлей, эшек учуп, ол да, мен да тешден кетерге азчыкъдан къалгъанбыз.

Аллах эриген болур эди ансы, къалай къутулгъаныбызны да билмейме.

— Сакъ бола турургъа керекди, Дадаш, — деди Жамбот, башын чайкъай. — Насыпсызны нѣгери шайтан болур дегенлей, не кыйынлыкъ да бизни излеп айланады...

Дадаш келтирген затларын чачып башлады. Эски койюз артмакъдан къумачла чыгъарды. Экиси да аланы жайып-жайып кѣрдюле.

— Быладан кѣлекле кийселе сабийле аз къууанмазла, — деди Жамбот, кѣзю-къашы жарып. — Келтирген да, кыйналгъан да сенсе, Дадаш, кесинг юлеш.

— Да не юлеширлиги барды. Мени юйюрюм-юйдегим жокъ. Жангыз башыма кѣпмю керекди. Бир кѣлек кийсем манга болады.

— Угъай, Дадаш...

— Сѣз да айтма, Жамбот. Сени сабийлеринг кѣпдю. Юслери, башлары жалангачдыла. Ала къууансала игиди. Бу беш къары манга боллукъду.

— Алай къалай жарайды да... Юйдегили болмай сен да турмазса.

Жамботну ахыр сѣзлери Дадашны жюрегин дыгъыл этдиргенча болдула. Алай ол аны бла байламлы Жамботха жукъ айтмады. Башха артмакъны ортагъа салды да, аны ичинден бал къалачла, канфетле чыгъарды.

— Ол бирси къапчыкъдагъы уа неди? — деп сорду Жамбот.

— Тузду.

— Аны иги этгенсе.

— Ахча кѣп болса эди, алыр затла уа табыллыкъ эдиле, — деди Дадаш, кючсюнюп.

— Алайсыз да бек иги сатыу этип келгенсе. Аперим. Арыгъан болурса. Тынчайгъан эт.

— Къайгъырмаз.

— Мен тамбла элге кетерге керекме. Баям, хазна терк къайтмам.

— Нек?

— Сабийле гыржынсыз къалгъандыла. Жаш аны айтыр ючюн келгенди. Мында кесибизни да жугъубуз жокъду.

— Да биз, къалай алай болса да, кечине барырек. Сабийлеге уа кыйынды. Зат мажараллыкъ эсенг, барыргъа керекди.

. — Ол к̄абартылы шуёхума ётмесем, бир да бил-
мейме.

— Зарамук̄лаг̄ама?

— Хоу.

— Жуг̄у бар эсе, ол а болушур. Алай, быыйл К̄а-
бартыда да мирзеу хазна битмеген хапары барды.

— Аны уа айтадыла. Болса да, башха барыр жерим
жок̄ду, амалым да жок̄ду.

3

Экинчи кюн, Дадаш тау артындан келтирген затла-
дан сабийлеге жетген юлюшню эшекге жюклеп, Жамбот
бла жашы элге атландыла. Сауг̄алаг̄а сабийлери к̄а-
лай к̄ууанырлык̄лары к̄езлерине к̄ёрюне, Жамбот
эшекни ызындан, саг̄ыш эте, барады.

Байланы сабийлерини юслери терк-терк жангырг̄ан-
лык̄г̄а, жарлыланы сабийлерини арк̄аларындан эски
быстырлары кетмейдиле. Жамбот кибик к̄ыйынлыла уа
туудук̄ларына жангы зат кийдиргенни к̄ой, эски кий-
имлерини жылтырг̄ан жерлерине жабышдырыг̄а жа-
мау ок̄уна табалмайдыла. Аны юсюне уа юйюрге жетип
келген к̄ыз болса, аны к̄айг̄ысы ата, ананы бютюн
да бек адыргы этдиреди. Жамботну да бек амалсыз эт-
дирген Фазика эди. Аны заманы жетгенди. Тенг к̄ыз-
ларыны бирини юсюнде жангы жыйрык̄ к̄ёрсе: «Мени
уа нек жок̄ду?» — деп, аны жүреги инжиле болур.
Жамбот ол затланы ахшы биледи. Алай ол не этсин?
Такыр жашау онгун алг̄анды. Дадаш болмаса, Жам-
бот бютюн да бек к̄ыйналыр эди. Жаш болса да, Да-
даш к̄армашхан адамды. Ол он эки жыллыг̄ындан
ёксюзлей к̄алып, андан бери К̄ужон бийни жалчысы
болг̄анлай келеди. Ол сынамаг̄ан не к̄ыйынлык̄
к̄алг̄анды! К̄ыш сууук̄лада к̄ойланы ызындан ай-
лана, талай кере аяк̄ларын да юшютгенди. Бит да
к̄ысханды. К̄ужон аны к̄ара кесеу этгинчи к̄еп туй-
генди. Ташлаг̄а башын тиреп жилиг̄анды. Алай аны
жанын тырнаг̄ан тарыг̄ыуларын тауладан ург̄ан
желле болмаса, киши да эшитмегенди. Ол алай ёсгенди.
Жашауну анга бергени жалан да билек к̄арыу бол-
г̄анды. Дадашны танып, аны кючюне сейир этмеген
жок̄ду. Имбаш таш атханда аны киши да жетмейди.
Бир жол, к̄ышхыда, бузг̄а тирелип, барырг̄а унамай

тохтагъан эшегин, къолтугъуна кѣтюрюп, буздан алай ѳтдюргенди.

Жамботну алгъын Хоча деп къарт нѳгери болуучу эди. Таудан къар юзюлюп, къойла кырылгъанда, Хоча да къар тюрюнде къалып ѳлген эди. Ол ѳлгенден сора, Жамботха нѳгерге Къужон бий Дадашны ийген эди. Андан бери экиси да жалчылыкъны ачы жашауун бирге сынагъанлай келедиле. Жамбот къар юзюлгенде кырылгъан къойланы бир къауумларыны терилерин сыдырып алгъан эди. Дадаш келгенден сора, ала ол терилени, ийлеп, тонлукъла этген эдиле. Аланы тау артына элтип бир затха алышып не да сатып, жукъгъа жаратыр акъылны да анга Дадаш айтхан эди. Болса да ол жаш нѳгерини айтханына угъай демеген эди. Дадаш тау артына кетип, къауум кюн туруп келгенди. Аны ол жолоучулугъу уа бюгюн Жамботну жюрегин жарытханды. Ол, акъырын гыллыулап баргъан эшегини ызындан, жарлы юйюне кѳлю кѣтюрюлюп келеди.

«Дорбунлу» деген жерге жетгенлеринде, аланы аларындан эки атлы чыкъды. Аланы бири Къужон бийни жашы Элбек эди. Экинчиси уа Сосран эфендини жашы Сюлемен. Ала Жамботну аллын тыйып тохтадыла. Элбекни минген агы, ауузлугъун чайнап, башын алгъа соза, ал аягъы бла жер чучхуйду. Кюмюш токъмакълары жылтырагъан жүгени бла ѳшюнлюгю атны бютюн эсириклендиргенча кѳргюзтедиле. Элбекни жаппа-жапгы къара чепкеннини ѳшюнлеринде да кюмюш хазырлары жылтырайдыла. Бойнунда чиммакъ башлыгъы бла башында бухар бѳркю аны жангыдан сакъал ура келген бетине жетген кишини сыфатын бередила. Белинде кюмюш къамасы уа аны жигитча кѳргюзтеди. Ислам, бир жанында тохтап, андан кѳзлерин алмай къарайды.

— Къойланы иесиз къоюп къайры бараса? — деп Элбек Жамботха, хыны эте, сорду.

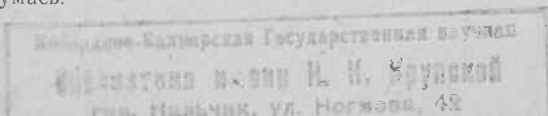
— Къойла иесиз тюрюлдюле. Дадаш кютеди аланы, — деди Жамбот, аны аллында терслиги болгъан адамча буюгъун.

— Сен а нек кютмейсе?!

— Мен да кютеме. Юйде сабийле гыржынсыз къалгъандыла да, алагъа бир зат мажаралыр эсем...

— Сандырай тураса, алай! — деди бийни жашы, Жамботну аузуна чабып. — Бусагъат ызынга къайт.

— Сабийлеге жазыкъсын, ахшы улан...

— Аланы элтип кыядан атсанг да ёллюк тыйюлдюле. Кыошха кыайт!

— Тилейме...

— Сёзню кысхарт. Мен бир айтханымы экинчи кыайтармаучума,— деп Элбек атына кыамичи урду. Тор кыашха, эки ал аягыын бийикге кётюрюп, алгыа сызылды. Сюлемен да аны ызындан тебиреди. Жамбот бла Ислам, не этерге билмей, аланы ызларындан кыарап кыалдыла.

— Элбек,— деди бираз баргындан сора Сюлемен,— Билемисе, Жамботну кыаллай кёгюрчюню барды.

— Ол дегенинг?

— Кызына айтама.

— А-а. Фазика...

— Хоу. Аллах бла ант этеме, бизни элде андан ариу кыыз болмагынына.

Аны мен да эслегенме,— деди Элбек, атыны башын тартып.— Баям, ол ойнаргыа жарарыкыды.

— Эшда жарагыан а. Аны кёзлериң не затха ушатыргыа да билмейме. Аладан тохтамай нюр тётюлюп тургыанчады.

— Сюлемен, кыарайма да, сен аны сыйюп тура болурса дейме. Ы?

— Сюерге тийишли затды сора уа.

— Алай эсе, башынгы аурутма. Аны оноуун мен кесим этерме,— деп, Элбек ат юсюнден ызына бурулуп кыарады. Жамбот бла жашы, биягыча жерлеринден тепмей, мудах сюелип тура эдиле.

— Э-хей!.. Барыгыыз юйюгюзге, барыгыыз,— деп кыычырды Элбек алагыа. Аны эшитгенлей, Жамбот бла Ислам, бир жанына бурулуп, элге кетдиле.

Бийни жашы бла тюбегени Жамботну, кыанын бузуп, ауур сагышларын кыозгыады. Аллында тюбеген ташны, батыуну эслемей, абынган да этеди. «Атанг сынатхан артыкылык да тамам эди, энди сен а кыайдан чыкыдынг?..» — ден, Элбекни этгенине ичинден кюеди.

Атасыны мудахлыгы Исламны да кёлюн чёкдюргенди. Элбекке кыаны кыайнайды. Алай ол не этсин? Кыолундан келсе, атасы ючюн сюелир эди. Элбек андан жети-сегиз жыл таматады. Аны юсюе уа Элбек бийни жашыды. Базынып анга ким сёз айтырлыкыды?..

Кыанамат, чыбыкыдан ат этип, кеслерини юйлерини тийресинде башха сабийле бла ойнай эди. Ким озар

дегенча, ала тизгин туруп, хаман чабадыла. Ташладан, хуналадан да секиредиле. Бир къауумлары жыгъылып, аякъларын, къолларлын да аурутадыла. Аллаила: «Хыкъ-хыкъ...» — деп, жиляр-жилямаз, сынсый кетип, оюннга жангыдан къошуладыла. Чабып бара, ташха абынып, Къанамат тёппе турду. Онг аягъыны тобукъ терисин сыдыртды. Къол табанларын да ачитды. «Ой анам, ой анам...» — деп сытыла кетип, ёрге къопду. Бу заманда Жамбот бла Ислам юйге жетип келе эдиле. Аланы кёргенде, Къанамат «шайтан» болду! Несин да унутду.

— Къарачыгъыз, ата-а!.. — деп чапды ол. Жамбот аны, къойнуна алып, кёкюрегине къысды.

— Жюнюс бла Адил а къайдадыла?

— Суу бойнуна кетгендиле.

— Нек?

— Ойнаргъа...

Бу кезиуде юйден Фазика чыкъды. Аны уллу къара кёзлери, булутла арасындан чыкъгъан кюнча, жарыкъ болдула. Жамбот къызын биринчи кере кёргенча, аны бетине ишанлап къарады. «Анасына былай ушагъанын бююннге дери къалай эслемей тургъанма?» — деп сейринди ол ичинден.

— Ислам, санга асыры къайгъы этгенден, кёзюме жукъу кирмей тургъанма. Жауун жетгенмеди жолда? — деп сорду Фазика къарындашына.

— Жетген эди.

— Оу анам!

— Неге оу анам, дейсе? Мен жауун кёрмегенмеми?

— Айхай, бир уллу жаугъан эди.

Ислам, эгечини жарсыгъанына эс бурмай, эшекден артмакъланы тюшюрюп тебиреди. Къанамат анга болушхан кирик эте, ичлеринде не болур дегенча, къарыусуз кир бармакъчыкълары бла артмакълагъа тийип кёрдю.

Жамбот кесини къаты арыгъанын, юйге кирип, от жагъада тыпыр ташха олтургъанында сизди. «Къартлыкъ хорлап бара кёреме», — деп келди аны эсине. Мындан къауум жыл алгъа, ол къошдан келсе, юйде ол-бу жумушлагъа тирелип тебиреучю эди. Арыгъанны билмеучю эди. Арыса да хазна эсине алмаучу эди. Энди уа, келе келгенлей, олтурургъа ашыкъгъанды.

Кеси излеп тапды эсе да, огъесе Ислам болушду эсе да, Къанамат бал къалачла бла конфетле болгъан артмакъны башын ачып, анасыны сютюнден тойгъан улакъча, ёрге-ёрге секирип къууанды.

— Ыы, антсыз, къайдан да кёзюнг илннди, — деп кюлдю Жамбот. Бу заманда Жюнюс бла Адил да келдиде. Ала, конфетлени кёргенде, аталары бла саламлашыргъа да унутуп, кеслерин артмакъны юсюне атдыла.

— Быланы къайдан тапхансыз? — деп, Фазика да сейирге къалды.

— Дадаш тау артындан келтиргенди, — деди Ислам. Дадашны атын эшитгенде, Фазиканы акъсылдым бетине билинир-билинемез къызыл ингилик жайылды.

— Конфетледен тышында нёгерлеригизге да юлюш этигиз, — деди Жамбот жашларына. Аны эшитгенлей, Къанамат ууучун толтуруп, юйден жёбелеп чыкъды.

Жамбот келтирген къумачланы кёргенде, Фазиканы ийнанырлыгъы келмедиде.

— Кимникеледиле? — деп, эки-юч кере къайтарып сорду.

— Бизникеледиле. Нек ийнанмайса? — деди Ислам.

Сабийлерини къууаннганы Жамботну къайгъыларын унутдургъанча болду. Хар заманда да алай болуп турса, Жамбот башха насып да излемез эди. Алай, не медет. Сабийле бусагъатчыкъда къууаннганлыкъгъа, тамбла уа?

Ушхуур ашап бошагъандан сора, Жамбот кесини эски тапчанына жатып тынчайды. Къанамат да аны къойнуна къысылды. Бирси жашла да кеслерини жерлерине жатдыла. Жалан да Фазика къалды. Ол, от жагъагъа жууукъ олтуруп, Исламгъа акъ ысхарладан кёлек тиге эди. Ислам эртденликде атасы бла бирге Къабартыгъа барлыкъды. Аны себепли, жашны юсюн, уялмазча, табыракъ этерге керек эди. От жагъада жанып бошай баргъан отунланы кёксюлдум, жукъа тютюню ожакъ таба акъырын кётюрюледиде. Къарангыракъ болуп, кёрмей тебиресе, Фазика отну мыдыхын чучхуйду, аны юсюне ууакъ жаркъачыкъла атады. Отну жылыуу къызыны эки ууртун къызартып, бетини акъсыл нюрюн тюрлендиргенди. Ол ийнени суургъаны сайын, аркъасы бла энишге салыннган эки чач эшмеси ары-бери тебедиле.

— Къызы, — деди Жамбот, жукъусурагъан ён бла, —

Дадаш кѳумачладан юлюшюн алыргѳа унамагѳанды. Сен анга да кѳлек тигерге унутуп кѳйма...

Ахшы, этерме дегенча, Фазика башын кѳымылдатды. Аны огѳурлу, кенг мангылайына тер урду. Жюреги дыгѳыл этгенча болду.

4

Жамбот танг аласында кѳопду. Исламны да тургѳуздугу.

— Жукѳлагѳанынг боллукѳду. Жолгѳа чыгѳаргѳа керекбиз,— деди ол жашына. Ислам кийине туруп, бюгече Фазика анга кѳлек тиге кѳалгѳаны эсине тюшдю. Ары-бери кѳарап, жукѳ тапмагѳандан сора, эгечин уятды.

— Биз кетебиз. Кѳлегими бошагѳанмыса?

— Ол сагѳатха танг атышмы кѳалды?..— дей, Фазика, жыйрыгѳын кийип, терк окѳуна аягѳы юсюне болду.— Юсюнге тап боллукѳ эсе, кѳлегинги уа хазыр этгенме.

Ол, салгѳан жеринден кѳлекни чыгѳарып, Исламгѳа берди. Жаш аны кийип, эгечини аллында сюелди.

— Бек тап жарашады. Огѳурлулукѳ бла кий, юсюнге тауусулсун...

Жамбот бла Ислам, биягѳы эшекни да алларына сюрюп, жолгѳа тебиредиле.

— Ахшы жолгѳа барыгѳыз,— деди Фазика алагѳа.

— Сабийлеге иги кѳара. Биз беш-алты кюнден кѳайтырбыз,— деди Жамбот кѳызына.

Алыкѳа кюн таула артындан кѳарамагѳан эди. Ол себепден тарны ичин аз кѳарангы тартыпды. Эртденлик аяз да санланы суукѳсуратады.

Жол Черен сууну жагѳасын кѳууалагѳанлай барады. Жюрюй тургѳан адамла ол жолну кѳыйынлыгѳын уста биледиле. Аны эки адам тенг тохтап барырча жери хазна жокѳду. Жилин ыз кирик, тар жолчукѳ, жолоучуну оннга да бурады, тик ѳрге чыгѳарып, баш энишге да тюшюредди. Бир-бир жерледе уа сууну жагѳасына элтип тирейди...

Жамбот бла Ислам тюшде, ауузланыргѳа деп, бир кесекчикге тохтадыла. Андан сора ала бир жерде да тыйылмадыла. Ахшам кѳарангыда Кѳллю деген элге жетдиле. Кече анда кѳалып, экинчи кюн танг аласында

дагыда жолгъа атландыла. Энди къалгъан жоллары алай къыйын туююл эди. Кёллю элден тебиреп, Къабартыгъа дери арба жол барады. Аны тешю, ташы да жокъду.

Жамбот бла Ислам Кёллю элден чыкъгъанларында, алаша туман туюшюп эди. Ол а Жамботну къайгы этдирген эди. Алай, насыпха, туюшге жууукъ, туман кётюрюлюп, кёк ачыла башлады.

— Бюгюн жетерликбизми? — деп сорду Ислам, бойнун къынгыр тутуп.

— Не, арыгъанмы этгенсе?..

— Билмейме.

— Арыгъан эсенг, бир кесек солуюкъ, ы?

Жол жанында, ариу къыртиш жерчикни сайлап, солургъа олтурдула. Ислам, ийменнген кибик этип, атасына айтмагъанлыкъгъа, бек арыгъан эди. Ол быллай узакъ жолгъа биринчи кере чыкъгъанды. Узакълыгындан сора да, жолну къыйынлыгы аны алыкъа къатмагъан сабий санларына терк татыгъанды. Бет халындан Жамбот жашиы керти да арыгъанын эследи. Анга жапы ауруду. Бираз солугъандан сора, Жамбот олтургъан жеринден кюпду.

— Тебирейник, ансы бюгюн жеталмай къалыргъа болукъбуз, — деди ол жашына. — Сен эшекге мин.

— Ол кеси да кючден барады, — деп Ислам унамазгъа умуг этди. Алай атасы кюймады.

— Аны ючюн сен не аз да жарсыма, — деп Исламны кётюрюп эшекге миндирди.

Жолну эки жанында тирлиги орулгъан сабанла кёрюнедиле. Алада кюте айланнган мал сюрюуле да эсленедиле. Ислам тегерегине сейирсинип къарай барады. Ол бу жолгъа дери тауланы бла къаяланы болмаса, жукъ кермегенди. Къайда эсе да бирде, таулары болмагъан тюз жерле бардыла деп билмегенди ол. Андасанда бойнун артха буруп къарайды. Акъбаш таула узакъда къала барадыла.

Кюн батды. Тегерек къарангы тарта башлады.

— Аллыбызда юйле кёрюнедиле, — деди Ислам, эки кёзю жанып.

— Энди жетебиз, — деди Жамбот, белин тюзете. Аны къалын къашларына бла узун кирпичлерине жолну букъусу кюнуп саргъалтханды. Чепкенини этеклерин да, аякъларында чабырларын да букъу басханды.

Элге жууукъ къалгъанда, Ислам эшекден тюшюп, жыяу тебиреди. Малланы сюрюуден къайтхан заманлары болса керек, элде ийнеклени бла бузоуланы мёнгюрегенлери, къойланы макъыргъанлары къатыш эшитиледиле. Алагъа итлени юргени да къошулады. Элни къыйырында тохтап, Жамбот юсюн-башын къакъды. Ислам да атасындан кёргенни этди.

— Бу элде кимле жашайдыла, ата?

— Къабартылыла. Урух къабакъ деген къабартылы эл буду.

— Мында бир таулу да жокъмуду?

— Жокъду.

Ала элни чегет жанында орамларындан бирине жетдиле да, аны бла энишге тебиредиле. Юрюп, юслерине чапхан итлени къолларында чыбыкъла бла къоркъутадыла. Уллу, гитче да жумуш къоллу кёрюнеди. Бирле къойчукъларын баугъа жыядыла, бирле ийнек сауадыла...

— Ма, жетдик,— деди Жамбот, башы салам бла жабылгъан эски юйню къатында тохтап,— эшеки бери тый.

Ислам эшеки аллын тыйды.

Юйню арбазында не эсе да бир зат бла жубана тургъан он-он биржыллыкъ къызчыкъ, Жамботну бла Исламны кёрюп, абызырагъанча болду.

— Уи адар дас? — деди Жамбот ышарып.

— Дэсц,— деп жууаплады къызчыкъ, назик ауазчыгъын созуп. Андан сора, ол, жукъ да айтмай, чабып юйге кирди.

— Сен анга не зат дединг?

— Атанг юйдемиди деп соргъанма.

— Ол а не айтды? — деп сейирсинди Ислам.

— Юйдеди, деди.

Бу кезиуде, башында да къозу териден этилген, тегерек къара бёркю бла, юйден орта жашаулу, назик киши чыкъды. Аны ызындан босагъада тиширыуну башы кёрюндю. Ала Зарамукъ бла аны къатыны Куна эдиле. Жамботну кёргенде уллу къууанча къалдыла.

— Ненча жыл болады сен кёрюнемей тургъанлы? — деп Зарамукъ малкъарлы шуёхун къучакълады.

— Тынч, эсенмисиз? — деди Жамбот, саламлашып бошагъандан сора.

— Аллахха шукур, бир хатабыз жокъду. Тынчбыз,—

дей, Зарамукъ Исламны кесине тартып, башындан сылады.— Муну алып келгенинги къалай иги этгенсе, Жамбот...

— Тюненели бери бурнум суйюндюрюп тура эди,— деди Куна, ызлыкъладан толу мангылайы айча жарып.

— Келигиз, тышында турмайыкъ,— деп Зарамукъ къонакъларын юйге чакъырды. Сора къатынына бурулуп айтды: — Сен а отха, суугъа къара. Терк бол... Мария, сен да ананга болуш...

Биягъындан бери кенгирекден къарап тургъан къызчыкъ, атасыны буйругъун эшитгенлей, жумушха къармашып тебиреди. Юйге кирип бара, Ислам кез къыйырлары бла анга жашыртын къарады...

Юйню ичи Исламгъа къалай эсе да тюрлю кёрюндю. Таулу юйледе болуучу от жагъа мында жокъду. Терезе тюбюнде агъач ундурукъ эсленеди. Аны къулакълары, къалай эсе да, тюрлю-тюрлю къыйылып ишленгенди. Юйню дагъыда бир отоуу барды. Анда да эки ундурукъ салыныпды. Адырла жыйылгъан тапка да, таулу юйледеча болмай, бираз баньха тюрлю ишленгенди.

— Тазрет а къайдады? — деп сорду Жамбот Зарамукъгъа.

— Жылкъыны кютерге кетгенди. Кёп турмай келир.

— Тохта, жылкъы кютерча киши болгъанмыды да?

— Да, ма, Исламдан жалан да бир жыл таматады...

Атланы аныча суйген сабийге тюбемегенме. Жылкъыны анга ышаныргъа къоркъгъан да этеме, алай тилеп къоймайды.

— Аллаһ бир сюе эсе, кютмеге къой. Он беш жылы болгъан жаш сабий туююлдю.

— Аны да керти айтаса, Жамбот. Алай бийибиз бек къатыды. Бир атны асхап кёрсе да, къамничсини кётюрюп тебирейди.

— Бийлени игиси бармы сунаса? Ала барысы да бир затдан да кезлери тоймагъан жутладыла. Бет жокъду алада...— деди Жамбот къызыныч.

— Не этериксе? Ала бийледиле, биз а жалчылабыз.

— Да-а...— деди Жамбот башын къашый.— Жарлыгъа къайда да кюн жокъду.

— Аллаһны буйругъундан киши да къутулмайды. Хар кимни къадары къалай боллугъун ол белгили этип къойгъанды. Биз жалчыла болургъа деп туугъан эсек, жалчы болургъа керекбиз. Бий болургъа деп жаратыл-

сакъ бий да болурек. Алай, аллах бизни жалчы этерге тийишли кѳрген эсе, шукур анга.

— Тюзсе, Зарамукъ. Аллахны ишине терсди деп айтыргъа жарамайды...

Ислам, эсин ары-бери бѳле, атасыны бла Зарамукъну ушагъына жарты-кѳурту тынгылайды. Мында хар зат да къалай эсе да, анга тюрлю кѳрюнеди. Эшикден киргенлей, онг жанында, башында да темири бла тѳрт мюйюшлю бир зат сюеледи. Ичи уа дорбунчады. Ол печди. Ислам аллай затны бир да кѳрмегенди. Эшитген да этмегенди. Аны не зат болгъанын билирге адыргы этеди. Алай, сорургъа уялады.

Куна терк окъуна аш хазырлап, ортагъа салды.

— Хайда, ауузланчыгъыз,— деди Зарамукъ къонакъларына.— Ислам, сен не эсе да, буюгъуп тургъанча кѳрюнесе. Уялма, иги жаш.

Бу кезиуде Мария аланы алларына агъач аякъла бла суусап келтирип салды.

— Ай иги къыз, иги къыз...— деп, Жамбот анга махтау берди. Марияны саргъылдым бетчиги къызарды.

Кѳп да турмай, Тазрет да келди. Ол, къонакъланы кѳрюп, уялды. Жамботну танып, анга къолун берди.

— Аперим, къалай ёсюп кетгенди бу! Жаша, кѳп жаша...—деп, Жамбот Тазретни тансыкълады.

— Ислам бла да саламлаш,— деди Зарамукъ жашына. Тазрет Исламгъа тюрслеп къарай, аны къолун тутду.

— Ислам Жамботну жашыды,— деп тюшюндюрдю Зарамукъ Тазретге.— Экигиз тенгшисиз.

Куна Тазретни аллына да табакъ салды.

— Къалайды, жылкы жериндемиди? — деп сорду Зарамукъ.

— Бир да къоркъма. Бий да келген эди бюгюн.

— Хатутму?

— Хау.

— Не айтды да?

— Минерге бир къауум атны юйретирге керекди деп кетгенди.

— Башлагъанды биягъы. Былтыр негилерими сандыргъаным боллукъду.

— Аны ючию жарсыма, атам. Мен юйретирме,— деди Тазрет.

— Алай хажи бол сен. Эмилик атланы хайт деген кишиле да кючден бла бутдан юйретедиле.

— Мен да юйреталлыкма...

— Дауур этме. Аллынгда азыгынгы аша,— деди Зарамукъ жашына. Сора Жамботха бурулуп: — Ма былайды бу. Кесини кючюн кеси билмейди. Бир уллу от тапмайды ансы, элте барып, башын ары сугъарлыкъ эди.

— Болса да, Зарамукъ, кюш бала къанатларын уча кетип къатдырады.

Зарамукъ Жамботну айтханына сёз къайтармады. Нек дегенде, бир жаны бла ол да тюз айта эди.

Ушхуурдан сора, Тазрет бла Ислам тышына чыккыдыла. Зарамукъ бла Жамботну арасында ушакъ андан ары созулду.

— Быйыл мирзеу бла къалайсыз? — деп сорду Жамбот, башха хапарла бошалгъандан сора.

— Аман туююлду,— деди Зарамукъ.— Мен жерчигиме суу сугъаргъан кибик этгенем да, ол бек болушханды.

— Да мени ншим осалды, Зарамукъ.— Жамбот ауур кючкюндю.— Жерчигиме ашлыкъ сепген эдим да, мен кюшда квалгъанма, сабийле уа къараялмагъандыла. Байланы эчкилери кириш, думп этип кетгендиле.

— Не тапсыз болгъанды. Да ол байла болушмадыламы да?

— Хо бир да. Айтып кёргенем да, къатларына да кюймагъандыла.

— Налат болсун алагъа...

Арбазда Ислам бла Тазрет да ушакъ этерге кюрешедиле. Алай, бир бири тиллерин ангыламагъанлыкъдан, хапарлары хазна кызмайды. Айтханларын бир бирге кюоллары бла ангылатыргъа кюрешедиле. Марня уа, алагъа туурадан къарап, сёлешген формаларына кюледи...

Экинчи кюн Жамбот кетерге деп не бек кюрешди эсе да, Зарамукъ аны нерге унамады. Ала элни кыдырдыла. Зарамукъну бир къауум ахлуларына да кирдиле.

Ислам а Тазрет бла бирге жылкыгъа кетип, кюнню узуну анда болду. Тазрет аны башха жылкычыла бла да шагъырей этди. «А-а, кюшха...» — деп, ала Исламны тегерегин алып, тансыкълай эдиле. Ол кюн, аланы арасында Ислам бир бёлек къабарты сёзге да юйренди. Ар-

тыгъыракъ да Тазретни жүрек халаллыгъыны чеги жокъ эди. Ол не зат бла да Исламны кѣлюн алыргъа кюреше эди.

Жылкычы жашла аркъан атып, эмилик атны тутадыла. Ол кесин артха тартдырып, къатына бир да адам къояргъа умут этмейди. Болса да, жашла аркъандан къаты тутханлай, анга жууукъдан жууукъ къысыла барадыла. Ат эки ал аягъын ёрге кѣтюрюп, ычхыныр ючюн къан адыргы этеди. Ислам тамашагъа кенгирекден къарайды. Ат секиргени сайын, аны ахы кетеди, жашланы малтап кетерик сунуп къоркъады. Алай аркъан бойнундан буууп, атны онгун алгъанды. Аны кѣзлери уллу болгъандыла. Жашладан бири сакъ бара барып, аны къулакъларындан тутду. Қъара къашха эмилик, бар кючюн салып, ары-бери жулкъунуп кѣрдю. Алай къарыулу къолла аны иймедиле. Кѣп да бармай, аны башына жүген да салдыла.

— Ыхы, къайсыгъыз минесиз? — деди жылкычылары ичинде таматаракълары, аны жүгенлеп бошагъандан сора.

— Мен, — деп Тазрет алгъа чыкъды. Ислам анга бир палах болады деп къоркъду. Қъарап къарагъынчы, Тазрет атха къонду. Ат ёрге-ёрге секирип, чюеллеп башлагъанда, Ислам эки къолу бла бетин жапды. Тазретге асыры къоркъгъандан, аны жилярыгъы келеди. Бираздан, тѣзалмай, кѣзлерин ачып, къарады. Ат алгъындан да бек чюеллей эди. Алай, Тазрет алыкъа аны юсюнден чартламагъанды. Ма сейрлик! Ол, атны аркъасына гуча жабышханды...

Жылкычы жашладан бири, кесини атына минип, эмилик атны адеж тутуп, алгъа тебиреди. Алай этип, бираз айлангандан сора, эмиликни эркинлигин толусунай Тазретни къолуна бердиле. Аркъандан ычхынганнын сезгенден сора, ол бютюн да бек секирип тебиреди. Луузлугъун чайнап, кишнеген да этеди. Бир бирде жеринден тепмей тохтайды. Сора билмей тургъанлай, окъча алгъа атылады. Тазрет бир-эки кере да жыгъылыргъа аздан-аздан къалды. Не да этип, атдан жыгъылмазгъа керекди. Ол заманда жылкычыла: «жигит» — дерликдиле. Жыгъылгъанига уа бедиш этедиле. Аны себепли, къаты болургъа керекди...

Бираздан ат да, Тазрет да кѣзден таша болдула. Исламны къайгъысы ичине сыйынмай тохтады. Ол ла-

хор эте тургъан жылкычылагъа сорургъа итинеди, алай тиллерин билмейди. Болса да, аланы бетлеринде бир тюрлю къоркъуулу халны эслемегенден сора, Исламны жюреги да орнуна келе башлады. Ол эмилик атны къалай юйретиучюлерин, бу жол болмаса, кёрмеген эди.

Бир къауум замандан, Тазрет кёрюндю. Тюбюнде аты башын энишге тутуп, ары бла бери жулкыуна келе эди. Жылкычыланы къатына жетгенлей, ол атдан секирип тюшдю. Нёгерлери аны аркъасындан къагъып, махтау бердиле.

Ат, терлеп, суу-салам болгъанды. Аны бир-эки сагъат мындан алда болгъан эсириклигинден хазна жукъ къалмагъанды. Солууун алгъаны сайын, бурун тешиклери кенгерип, ичлерини къызыллары кёрюнеди. Ислам анга бла Тазретге кезну-кезиу къарайды. Тазрет а, жукъ да болмагъанча, уллу акъ тишлерин ачып, ышарды.

Алай бла ортадан бир кюн озду. Аны эртденлигинде уа Жамбот жашы бла жолгъа атланды. Аланы Зарамукъну битеу юйюрю ашырды.

— Сау къалыгъыз,— деди Жамбот, ахыр кере аланы къолларын къыса.

— Ахшы жолгъа...

Эшекни жюгю асыры ауурдан, аны бели энишге бюгюлгенди. Ол эки жанына тентирей, къыйналып атлайды.

Бираз баргъандан сора, нек эсе да, Ислам, тёзалмай, артха бурулуп къарады. Мария алыкъа орамда сюелип тура эди. Ислам анга къолун булгъаргъа да умут этди. Алай атасындан уялды.

— Ата, къалай иги шуёхунг барды сени,— деди Ислам, элден иги кесек узайгъандан сора.

— Зарамукъгъамы айтаса?.. Э-э, ол а халал адамды.

— Ол тауча, сен къабартыча къайдан билгенсиз?

— Бизни аталарыбыз да шуёхла болуучу эдиле. Ала да бир бирге барып, келип тургъандыла. Бир жол, Зарамукъну атасы, Зарамукъну да алып, бизге келеди. Ол заманда Зарамукъ гитчечик эди. Шёндю бизни Қынамаат тенгли бир болур эди. Алып келди да: «Бу сизде туруп, таулагъа да юйренсин, тауча да билсин», — деди. Алай манга Зарамукъ бла ойнаргъа тюшмеди. «Сен а, Жамбот, къабартыча билирге керексе», — деп, мени уа биргесине алып кетеди. Ол заманда мен да гитчечик

эдим. Ма мен к̄абарты тилни, Зарамугъ а малк̄бар тилни алай бла билгенбиз...

Жаш жыллары эсине т̄юшюп, Жамбот сагъышлы болду. Аны бети бирде жарыкъ болса, бирде уа мудах болады, к̄ашларын т̄юйюп, к̄ючсюннген окъуна этеди. Баям, аны эсине ачыулу ишле да т̄юше болурла. Аз зат сынамагъанды ол жашауунда...

Жамботну сагъышларын Ислам б̄ёлдю. Ол анга: — Мени к̄абартыча с̄елеширге ю̄ретирликмисе? — деп сорду.

— Сюемисе?

— Бек сюеме.

— Алай эсе, ахшы. Ю̄ретирме.

Жамбот хапарчы адам т̄юйюлдю. Айтхандан эсе, тынгыларгъа бегирек с̄юйюучюдю. Болса да ол жашы бла хапарны юзмей бардырыргъа к̄юрешеди. Нек дегенде, Жамбот узакъ жолну халын уста биледи. Аны хапар бла к̄ысхарта бармаса, ол адамны онгун алып к̄юяды.

Ала таргъа киргинчи тап келдиле. Ёр жол башланганда уа мирзеуден ауур жюкленнген эшек жюрюшюн селейтди. Тик ёрге чыкъгъан жерледе ол баралмай тохтайды, артха с̄юрюшеди. Алай болгъанда Жамбот бла Ислам — экиси эшекни эки жанына тохтап, имбашлары бла аны алгъа тюртедиле. Алай эте, амаины кебинден, ючюнчю кюн Акъташха жетдиле. Эл тынч эди. Декабри ахыр кюнлерине дери к̄бар жаумады. Ачыкъ эм жылы кюнле болгъанлай турдула. «Быйыл к̄ургъакъ к̄ыш боллукъду», — дегенле да чыгъа башладыла.

Алай, сунмай тургъанлай, кюнле бузулдула. Алгъа к̄баты желле ура кетип, ызы бла уа к̄бар жаууп тебиреди. Юч кюн тохтамай жауду. Уллу тарны ичи к̄бардан толупму к̄алды дерча болду. К̄баралгъан зат к̄ерюмейди. К̄алын к̄бар, акъ гурт тауукъча, болгъанны т̄юбюне жыйгъанды. Эл окъуна, кенгден к̄арагъанда, уллу к̄бар т̄ебеге ушайды.

5

Сосран эфенди т̄юш намазын этип бошады да, намазлыкъда тобукъланнганлай, бир ауукъгъа дери намаз минчакъларын санады. Андан сора теке сакъалын сылай, ёрге к̄юпду да, бузоу териден этилген намазлыкъын,

эшик жанында багъананы бутагъына такъды. Аягъында меслери, жау сюртгенча, жылтырайдыла. Аланы къагъытча жумушакъ болгъанлары билинип турады. Эфенди, меслерини тышындан таулу чарыкъла кийди да, тапчанга олтурду. От жагъада отха салынган сыгынла, аз тютюн эте, жанадыла. Юйню ичин жалан да тютюн чыгъычу ожакъдан келген жарыкъ жарытады. Арт къабыргъада терезе орнуна къоюлгъан уллу тешик барды. Къар жаууп, суукъ болгъанлы, аны битегендиле. Аны себепли юйню ичи къарангыракъды. Эфенди къолайлы жашайды. Тёрде эки уллу къююр кёрюнеди. Аланы юслеринде жууургъанла, жастыкъла тап жыйылыпдыла. Эки агъач ундурукъ да барды. Эки къабыргъада уллу къююзле... Аланы юслеринде накъышлары, жаз башында тау бетледе чыкъгъан гюллеча, ариудула. Арт къабыргъада къююш саплы къама эм да къауал тагъылыпдыла. Юйню башындан энишге къакъ этилген къой бутла бла къабыргъала салынадыла. Ала юй башыны иги кесегин аладыла...

Сосранны бир жашы бла юч къызы бардыла. Юч къызы да эрдедиле. Жашы Сюлемен а биргесинеди. Анга он тогъуз жыл болады. Алыкъа къатын алмагъанды. Къызлагъа лакъырда эте айланган заманыды. Эфендини къатыны Къудасны уа битеу эл таныйды. Ол хазна юйге жыйышмайды. Заманыны асламысын эл тюрюнде кетереди. Къайда не хапар болса да, бек алгъа Къудас эшитеди. Элге да ол жаяды. Сосран кеси уа, ол жаны бла къатынына не аз да ушамайды. Гурт тауукъча, хазна юйден да чыкъмайды. Элде аны намысы уллуду. Битеу Акъташда диннге къуллукъ этгенлеге ол башды. Аны себепли Сосранга уллу эфенди дейдиле. Анга алтмыш жылдан атлагъанды. Теке сакъалы къарт кёргюзтеди ансы, кеси уа тириди. Алаша санлы адамды. Элде анга кён зат жетеди. Терсликлери болгъанлагъа сюд этген да олду, экеулен даулашса — орталарын айыргъан да олду, медирседе байланы сабийлерин окъутхан да олду, межгитде дин байрамланы юсю бла бардырылыучу намазланы, зикирни да ол этдиреди. Адам ёлсе, эфендисиз аны да жерге салмайдыла. Къысха айтханда, эфенди къошулмай бир къууум да болмайды.

Тапчанда олтура кетип, Сосран тышына чыкъды. Арбазларында къар ариу къюрелип эди. Аны хоншулары къюрегендиле. Эфендини аллай ууакъ жумушларына

аны хоншулары кёзкзулакъ бола туругъа тийишлидиле. Ол адетди.

Сосран бек алгъа бауда кьойларына къарады. Ала жумушакъ, тау биченден тоюп, ырахат жатадыла. Бир бирлерине эришгенча, ауузларын терк-терк кымылда-тып, ышныр этедиле. Андан эфенди халжаргъа бурулду. Ийнекле, аны кёргенлей, бащларын алгъа созуп, акъы-рын мёнгюрдедиле.

— Былагъа суу ичирирге керекди да,— деди Сосран ичинден мурулдап.— Бу къатын къайры кзуругъанды? Жаш да къайда айланады?..

Эфенди халжарны чалы эшигин ачды. Ийнекле андан чыгып, суу таба тизилишдиле. Сосран да, тыягъына тыяна, аланы ызларындан тебиреди. Черен сууну жайда-гъы гынтдысындан жукъ да кълалмагъанды. Ат нерни кёлпеклерича, жагъалары ёрге кётюрюлюп, кеси энишге чёкгенди. Жайда тюрбуне малтап барыучу ташлары энди сыртларын кёргюзтюр тохтагъандыла.

Сосран ийнеклерине суу ичирип, ызына айланганда, къатыны Къудас, этеклери да жел эте, аллындан чыккъды.

— Не затха кзуухотун этип айланаса? Юйюнде нек турмайса, ант урлукъ! — деп, эфенди ачыуланды.

— Къой-къой-къой!.. Мен бир сейирлик кёрюп келе-ме да, аллахым сакъласын!.. — деди Къудас, эрини ачыу-ланнганына да эс бурмай.

— Не сейирлик кёрдюнг, аллай бир?

— Темирден этилип, ичи уа от жанады. Тютюню уа кёрюнмейди...

— Не затла сандырайса сен?

— Аллахакъына..

— Не затды ол?

— Не эсе да бир печь дейдиле... Унутханма.

— Къайда кёргенсе?

— Къужонлада.

— Къужонладамы?..— деп сагъышланды Сосран.

Юйге келип, ийнеклени халжаргъа жыйгъандан сора, Сосран Къужонлагъа тебиреди. Аланы орталары узакъ тюрюл эди. Ол ары жууукълашханда, адамланы, не эсе да, тамашагъа кълалып айланганларын кёрюп, ичин-ден сейирсинди.— Не кзууум барды мында? Не затха кзуулакъларыгъызны тургъузуп айланасыз? — деди Сос-ран юйню къатындагъылагъа.

— Бийибиз темир от жагъа келтиргенди...— деди юсюнде жырткыкъ тону болгъан жалчыладан бири, бурнуун тарта. Эфенди, андан сора жукъ да сормай, жёбелеп юйге кирди. Бек алгъа аны кёзюне Къужонну жюлюнген, семиз башы илинди. Аны бойну болмай, башы санларыны юсюне салынып къалгъаннга ушай эди.

Къужон тегерегинде адамла бла хапаргъа къызып, Сосранны келгенин да эслемей къалды. Эфенди кесин билдире, тамагъын хырылдатды. Къужон артха бурду.

— А-а, эфенди... Кел маржа, кел...— деп, бий анга жарыкъ болду.

Сосран, от жагъа болуучу жерде төрт аякълы къурч печни кёрюп, тамаша этди.

— Кючюк кибик, не затды бу уа?

— Орус печь,— деди Къужон кёкюрегин алгъа тутуп.

— Орус печми? Хы... Орус печь... — дей, Сосран печни тегерегине айланып къарады.— Бу уа тютюн чыгыучусу болур? — Эфенди къолунда тыягъы бла къанжал быргъыны уруп-уруп кёрдю.

— Хау, тютюн аны бла чыгъады.

— Тейри, билмейме... — деди Сосран имбашларын жыйырып,— муслиман юйге тийишли зат болмаз бу.

— Иги зат болса, нек тийишли туююлдю,— деди, алайда тургъан чанкаладан бири.

— Дунияда аз иги зат жокъду, ахшы улан,— деди анга эфенди,— алай биз кесибизни муслиманла болгъаныбызны унутмазгъа керекбиз. Гяуурла бла бизни арабыз кенгди. Аланы затлары бизге керахатды.

— Ха-ха-ха... — деп, чыккыр таууш эте, кюлдю Къужон.— Асыры тереннге кирдинг сунама, эфенди. Кёрмеймисе муну, тютюн этгени жокъ. Юйню да къалай жылытады. Терлеп тургъаныбызны эслемеймисе? Къышхыда къайсы таулу юйню кёргенсе ичинде адам терлеп. Алай туююлмюдю, аланла?...

— Алайды, алайды..:

— Къужон тюз айтады.

— Тапсам, мен да аллыгъем, быллай бирни...

Эфенди, даулашып иши бармазлыгъын сезди да, шум болду.

Бийни юйюню къатында сюеле кетип, ичин сууукъ алгъандан сора, Ислам юлерине кетди. Аны аягъында

гён чарыкълары бузлап, ташлача болгъанды. Аланы юсюнде къар да тохтамайды.

— Бетинг быллай бир кёгергинчи къайда айланганса? — деп, Фазика юйге къалтырап кирген Исламгъа урушду.

— Бийни печин кёрюрге баргъанем, — деди жаш, от жагъагъа къысыла. Жюнюс бла Адил да от жагъада жылына эдиле. Ала да эшикден кёп болмай жыйылгъанга ушайдыла. Жыякълары къызарыпдыла. Къолларыны бармакъ бурунлары ачып, аланы адыргы этдиредиле. Къанамат а жатыпды. Санлары къызып ауруйду. Анга да къарамай, ол къарындашлары бла тышында, къарда учуп ойнаргъа барлыкъ эди. Алай Фазика къоймайды. Ол аны, юсюн тонла бла жабып, башын кётюрюрге да эркин этмейди. Аладан къайсы ауруса да аналары алай этнучю эди. Фазика да андан кёргенни этеди.

Ислам да, Жюнюс да, Адил да жылынып бошагъандан сора: «Бизни эшикге ий», — деп эгечлерине жалынып тебиредиле. Ахыр къоймазлыкъларын билгенден сора, ол аланы эркин этди. Жашла, аталары ишлеп берген чананы созуп, элни огъары жанында сыйдам сыртха кетдиле. Къыш болса, сабийлени бек суюючю жерлери алайыды. Эртденден ингирге дери ала анда, чанала, сержеле бла учуп, зауукъ этедиле. Оюннга асыры эслери кетгенден, бир къауумла аякъ бармакъларын, къулакъларын да юшютючюдюле.

Къарындашлары ойнаргъа чыкъгъанлай, Фазика да Череннге барып, агъач челек бла суу алып къайтды. Ол келгенде, Къанамат жукълап тура эди. Фазика, жанын бошала тургъан отха сыгынла салды да, атасыны къой териден этилген эски кёнчегин къолуна алды. Аны жамар жерлери бар эди. Къолу жетмей тургъанды ансы, Фазика аны жамап, эртде окъуна атасына иерлик эди. Сууукъла, жашыртын къапхан итча, былай къысып тохтарлыгъын билмегенди. Ол ийнеге халыны суууруп, аны къыйырларын туюмчек эте тургъанлай, юню эшиги акъырын ачылды. Фазика бойнун буруп къарагъанында, къолунда да артмагъы бла, босагъа юсюнде Дадаш сюелип тура эди. Къыз олтургъан жеринден къалай къопханын сезмей къалды. Аны бети отда къызыл болуп бишген къош къалачха ушады.

— Кел, нек сюелип турса? — деди Фазика, апчып.

— Сабийле къалай тура эселе да, аланы да бир кёр,

сора кѣнчегим бла башлыгъымы да ала кел деп атанг жибергенди... Сора бир кесек этчик да келтиргенме, ма... — Дадаш артмакъны Фазикагъа узатды.

— Олтур былайгъа... Жылынган эт,— деди Фазика, къонакъны от жагъагъа чакъыра.

Дадаш, олтурурдан алгъа, юню тюбюне, башына къарады. Жатып тургъан Къанаматны эслеп:

— Не болгъанды? — деп сорду.

— Ауругъан этеди. Алай энди игиге айланганды.

Дадаш, акъырын барып, къолун Къанаматны мангылайына салды. Сабий элгенгенча болду. Аны къарыусуз эринлери къымылдадыла. Бир жанындан экинчи жанына бурулуп жатды. Дадаш, биразгъа дери анга мудах къарап турду да, сора от жагъагъа жууукъ олтурду. Иги жана тургъан сыгын отну жылыуу бетине урду. Бузлагъан чабырлары эрип, сууланып тебиредиле.

— Ач болгъан болурса? — деди Фазика, адырла бла кюреше.— Бусагъат как этейим.

— Мени ючюн жарсыма. Хасаулада ауузланырма.

— Охо, бизде ашаргъа уа жарамаймыды,— дей, Фазика чоюннга суу къуюп, аны от жагъада шынжыргъа такъды.

Дадаш жууап къайтармады. Алгъа къынгырыракъ да болуп, отха жылынады. Алай кѣзлери уа, Фазика къайры барса, ары къарайдыла.

— Артха къачан къайтырлыкъса?

— Тамбла.

— Алай терк?!

— Шѣндю къошда бир адамгъа къыйынды. Иги къауданы болгъан жерлени барысын да къар басханды. Къойланы ачдан къырмаз ючюн, къар басмагъан ырбынланы, бучхакъланы излерге тюшеди. Аны юсюне уа, бусагъатда бѣрюле да, ач мачалача, жайылгъандыла.

— Сора харип, къыйынлы атам, кесинлей юлгюлюк бола болур,— деди Фазика ахтынып.

— Къужон да келип: «Бир малны къоратсагъыз, башыгъызны тайдырырма»,— деп кетгенди.

Дадаш да, Фазика да, къалай эсе да, мудах болдула. Ала экиси да ауур кючсундюле. Чоюнда суу шууулдап, къайнар къайгъы этип тебиреди. Фазика къапчыкъдан табакъ бла ун алып, аны тыпыр ташладан бирини юсюне салды да, как булгъаучу къалакъны излеп тебиреди. Бу кезинде юйге, «ух-тух» эте, къолларын аууз

тылпыулары бла жылытыргъа кюреше, Жюнюс бла Адил кирдиле. Ала Дадаш бла ийменип саламлашдыла. Сора терк окъуна тыпыр ташлагъа олтуруп, отха жылынып тебиредиле.

— Энди кѳремисе быланы? Кѳп айланмагъыз десем болмайдыла. Къабышып къаласыз да, — деди Фазика, къарындашларыны къолларына, жыякъларына тийип кѳре.— Ислам а къайдады?

— Ийнекни халжаргъа жыя турады,— деди Адил, бурнун эки-юч кере да тартып.

Чоюнда къайнап башлагъан суугъа Фазика табакъда партох унну къуюп, къалакъ бла булгъап тебиреди. Бир-разгъа дери чоюн боркъулдап къайнады. Алай ичиндеги бишип, къалын бола баргъаны сайын, аны боркъулдагъаны да азайып тебиреди. Фазика бир къолу бла какны хаман булгъайды. Какны къалынлыгъы бир тюрсге келгенде, аны къайнагъаны да тохтады. Жалан да аны жер-жеринден тешик этип «пуф-ф», «пыш-ш-ш»,— деп исси тылпыу чыгъады. Ол бишип тамам болгъанлай, Фазика чоюнну отдан алды. Юйге Ислам кирди. Ол Дадаш бла, уллу адамча, жарыкъ саламлашды.

— Ай, жаша,— деди анга Дадаш, ыразы болуп.— Сен энди къойчу болаллыкъса. Жайгъа къошха кел да, бирге турурбуз. Охому?

— Бек ахшы. Алай атам унамаса уа?

— Унатырбыз.

Фазика какны, юлюш-юлюш этип, аякълагъа салды да, айран да къуюп, юйдегилеге берди. Дадашха ач болуп тургъандан туююл эсе, как аламанат кѳрюндю.

Ашап бошап, бир кесек болгъандан сора, Дадаш жеринден къопду.

— Мен бара барайым,— деди ол Фазикагъа, башында узун туюлю, къара бѳркюн тюзете.— Тамбла эртденликде келирме. Атанг тилеген затланы хазыр этип тур.

— Бек ахшы. Этерме...— Фазика дагъыда бир зат айтыргъа итингенча кѳрюндю. Алай айтыргъа онг тапмай, адыргы эте къалгъанча болду.

Дадаш кече къалыргъа Хасаулагъа кетди. Кенг жууукъ болса да, битеу элде Дадашны андан сора ахлусу жокъду. Хасау, жарлы болса да, жарыкъ кѳллю адамды. Аны себепли, Дадаш алада кесин къонакъча тутмайды. Ол жай кезиуледе Хасауну малчыкъларына

бичен чалып да бериучюдо. Аны ючюнмюдо, огъосе уа Дадашны ёксюзлюго ючюнмюдо, Хасауну уллу юйюрю анга, къачан келсе да, жарыкъ болуучудо.

Бююн да сабийле аны, къучакълап, тансыкъладыла. Кече Хасау бла Дадаш, бир бирге хапар айта, кёнге дери олтурдула. Хасауну къатыны Абидат да, сабийлени жатдырып, жүнюй тарайды. Жукъусу келип, андасанда бармакъларын таракъгъа уруп ачытады. Ол бек суююп жатарлыкъ эди. Алай, юйде эр кишиле жатхынчы ол жатаргъа эркин туююлдо. Адет алайды.

— Дадаш, киши ортасына келгенинги билемисе? — деди Хасау, хапарны башха жанына бура. Дадаш, алай окъуна болур дегенча, бойнун бир жанлы этди. — Аны нек соргъанымы сезмеймисе? — деп къатлады Хасау. — Юйдегили болургъа керекди.

Аны эшитгенде, Хасауну къатыны да сагъайды. Дадаш кеси уа, уялып, жерге къарады.

— Биз санга Жамботну къызы Фазиканы тийишли кёрюп турабыз, — деди Хасау, сёзюн андан ары жалгъашдыра. — Баям, Жамбот къызын сенден тыярлыкъ болмаз. Фазиканы барыбыз да таныйбыз. Жигер тиширүду.

— Ариулугъу уа, — деп къошду Абидат.

Жатхандан сора да, Дадашны жукъусу келмеди. Жукъудан эсе анга Фазиканы юсюнден сагъыш этген иги кёрюне эди.

Ол кече Фазиканы жүреги да тынгысыз эди. Нек эсе да, аны къууанырлыгъы да, жилярлыгъы да келе эди. Кесине не болгъанын ангыламай эди.

6

Эртденликден окъуна Къужон бийни бла Къамбот байны юйлериинде уллу къууум башланды. Ол къууум къуру Акъташ элни угъай, битеу Уллу тарны къозгъагъанча кёрюнеди. Эки юйню да тютюнлери кёкге барды. Эки юйде да малла союладыла, къазанла къайнайдыла. Адамла ары-бери кёп жүрюгенден, эшикле ачылгъандан бла этилгенден къуру болмайдыла. Союлгъан малланы ийисине элни итлери да жыйылгъандыла. Ала терилери сыдырылып, багъаналагъа тагъылгъан тууар, къой мыллыклагъа, ауузларындан тиллери салынып,

шытылары бара, дыгалас этип къарайдыла. Мал сойгъанла аланы алларына жукъ атсала, барысы да чабышып, бир бирни талап тебирейдиле. Къарыулуракълары ууакъ маскелеге хазна жукъ жетдирмейдиле. Маскеле, уллу итледен къоркъуп, къуйрукъларын кысып, сууукъдан квалтырай, кенгирекде тохтап, мугурайып къарайдыла. Элни ичинде сабий табылыннган да ол эки юйню тегерегине жыйылгъанчады. Итле бла бирге, ала да буруу тышларындан къарайдыла. Арбазгъа кирирге аланы эркин этмейдиле. Жалан да, жумуш этерге деп, бир кбаум жашчыкыны кьойгъандыла. Аланы арасында Жамботну жашы Жюнюс да кёрюнеди. Жашчыкыла мал сойгъанла не айтсала да аны этедиле: мыллыклары терисин жыргъанда аякларындан тутадыла, сойгъан адамланы кьолларына суу къяядыла, аяклары, башлары юйютедиле... Этген жумушлары ючюн алагъа союлгъан малланы кзуукъларын бередиле. Сабийле аланы кёпдюрюп, таууш этдирип ойнайдыла...

Къужон бий бююн сымарланыпды. Акъ чепкени аны, кынгыр къайнап битген къочар мюйюзча, ушагыусуз санларын бираз сыйдамыракъ этип кёргюзтеди. Бел бауунда бла шым бауларында омакылыкыгъа деп салыннган кююш керекле мутхуз жылтырайдыла. Къамасыны сабына уа алтын суу ичирилгенди. Аягында жерк суу бла боялгъан, кызгылдым гён чарыклары чурукъладан эсе ариу кёрюнедиле. Башында бухар бёркюн алчи кийгенди. Къужон бу кийимлери бла, кесни жыл санындан эсе, къайда жаш кёрюнеди.

Къужонну къатыны — Баблина да кююш ёшюнлюгюн салып, сары дарий жыйрыгын кийгенди. Аны узун этеклери жерде сюркеледиле. Башында акъ чилле жаулугъу, аны, ызыкы-ызыкы болуп, жыйырыла башлагъан бетин жаш этип кёргюзтеди. Бийче къайры барса, къарауашлары да аны ызындан барадыла. Баблина эртденли бери отоуланы барысына да кирип, аланы ичлери калай жыйылгъанларын кёргенди. Жюрегине ушамагъан затны кеси суйгенча этдиргенди.

Келин келтириллик отоугъа Баблина къарауашларыны кьоймайды. Ол ары кеси киреди. Отоуну тёрюнде бийик кзулаклары бла ундурукъ сюеледи. Къуш тешеклери ёрге кёбюп, юслери чилле жабыу бла жабылгъанды. Эки къуш жастыкы да бирини юсюне бири салыныпдыла. Аланы кызгылдым дарий тышлары кёзню ий-

накълайдыла. Ундурукъну онг жанында, мойюшде акъ жабыудан къалангкъа кёрюнеди. Къалангкъаны башына, ариу бюкленип, дарий, чилле, кюпес жаулукъла тагъылыпдыла. Уллу кюйюз отоуну арт къабыргъасын толусунлай жабады.

Баблина, акъырын барып, къалангкъаны аллында сюелди. Ауур кючсюндю. Андан ундурукъгъа бурулду. Кёзлерин мудахлыкъ бийледи. Башын ийип, эки къолун энишге бошлады. Бу такъыйкъалада, баям, аны эсине къыз заманы тюше болур эди. Бир заманлада, ол да бу юйге келин болуп кирген эди. Къужонну атасы, бай болгъанлыкъгъа, бек къызгъанч болуучу эди. Жангыз жашы Къужон къатын алама дегенде, къалын берирге унамай къойгъан эди. Ахыр болмазлыкъын билгенден сора, Къужон кесини нёгерлери бла барып, Баблинаны алып къачхан эди. Андан бери талай жыл озгъанды. Къужонну байлыкъы ёсюп, бий болгъанды. Баблина аны бла бирге ашап, жашап келеди. Ол жаш да тапханды. Алай, бирден сора къозламай тохтагъанды. Жангыз жаш а Къужоннга аз эди. Аны себепли ол экинчи къатын алыргъа эртдеден бел байлап эди. Бий кесини ол умутун бюгюн толтурады. Баблина Къужонну къатыны болгъанлыкъгъа, аны анга сёз айтыр къарыуу жокъду. Ол тиширүду. Къужон айтхан зат болургъа керекди. Кючю, къарыуу жетген эки-юч къатын да алады. Ол муслиманлада адетди...

Баблинаны сагъышларын отоугъа кирген Къужон бёлдю. Бийче башын акъырын кётюрюп, эрини жарыкъ бетине мудах къарады.

— Манга аман болмазса да...— деди бийче, эринлери къалтырай.

— Ол айтханынг неди? — деп, Къужон къан тамырлары теренден билинип башлагъан, тюклю къолун къатыныны имбашына салды.— Санга мен къалай аман болурма. Не десенг да, Элбекни анасы туююлмюсе, антым.

— Ким биледи...— Баблина ахтынды.— Алгъынча болмазса. Жаш къатынынг бла мени тенг этмезлигинги билеме.

— Къоркъма. Мени жүрегим санга башха тюрлю боллукъ туююлдю, антым.

Баблина жукъ да айтмай, отоудан чыкъды. Къужон сары мыйыкъларын бура, отоуда къалды...

Ингир ала болду. Халкъ кѣп басыннгандан, Қъамботну юю гумулжук тѣбеге ушайды. Қъамбот кызын Қъужон бийге эрге береди деген хапарны эшитип, аны башха тау элдеде жууукълары да келгендиле. Қъарачайдан окъуна къауум атлы келгенди. Уллу юню хар отоу да адамдан тыгъым-тыкъма болгъанды. Шапала къонакъланы алларына аш ташып да жетишдиралмайдыла. Уллу къазанлада бишген этлени тюшюргенлей, аланы орнуна дагъыда эт саладыла. Қъамбот бююн чомартды. Ол жарлы хоншуларын окъуна сыйлайды. Шапалагъа айтып, сууукъсурап айланган сабийлеге да этле бердиреди.

— Қыызгъанмагъыз бир затны да. Мени чомартлыгъымы жамауат ёмюрден ахыргъа биллип кьойсун,— деп, халкъгъа эшитдирип айтды.

Қъамботха алай айтдыргъан аны чомартлыгъы туююл эди. Акъташда жашагъанла аны кыызгъанчлыгъын билмей туююлдюле. Қъамботну чомарт этген Қъужоннга кесини он бешжыллыкъ кызын берип, бий бла жууукъ болгъаны эди. Бий Қъамботну кѣлюне тиймегенди. Кызы ючюн Қъужон анга бир кьой сюрюу бла жыйырма саулукъ ийнек бергенди. Қъамботну къууандыргъан да, чомарт этген да ол эди.

Отоуланы биринде, эки-юч кыыз нѣгери бла, он бешжыллыкъ Аминат мыккыл болуп олтурады. Кызла сѣлешген да, кюлген да этедиле. Алай Аминат, ала бла иши болмагъанча, бойнун кынгыр тутуп, аллына къарагъанлай турады. Нѣгер кызлары аны кѣлюн ачар ючюн не бек кюрешселе да, аны бети тюрленмейди. Анда-санда ауур кючсюннген болмаса, солуу алгъаны да билинмейди. Узун чачакълы чилле жаулукъну бойнуна бла башына башлыкъча чѣргеп кысханды. Бурнуу кыйыры бла, алыкъа сабий илишанлары кетмеген, жукъа эринлеринден башха жугъу да кѣрюнмейди.

— Аминат, жауарлыкъ кюнча къаралып тургъанлыкъгъа, сен табарлыкъ жокъду. Бизге да бир кѣз ач,— дедиле кызла, аны аллында тобукъланып. Аминат жууап къайтармады. Жауун тамчылача, кѣз жилимуқлары аллына тамдыла.

Отоугъа Аминатны анасы кирди. Кызла, ёрге къобуп, бир жанына турдула. Анасы Аминатны къатына чѣкдю. Кызла, аланы жашырын сѣзлери болур, чыгъайыкъ дегенча, бирем-бирем отоудан чыкъдыла.

— Къызым, мен сени ангылайма,— деди анасы, отоуда къуру экиси къалгъандан сора.— Алай, биз этерлик амал жокъду. Атанг алай тийишли кёрдю эсе, не этерликсе?..

— Аллах мени нек жаратхан болур эди...— деп, Аминат кеси кесин тыялмай жилиды. Анасы къызын къойнуна къысды.

— Къадардан киши да къутулмайды, къызым.

— Мен Къужонну орамда кёрсем да къоркъуучем.

— Ол бийди, къызым. Сен аны унутма...

Отоугъа Аминатны нёгер къызлары чабын кирдиле.

— Киеу нёгерле келдиле!

— Аллах, сен онг бер, — дей, Аминатны анасы, олтурган жеринден къопду да, отоудан ашыгъуулу чыкъды.

Тышындан адамланы сёлешгенлери, кюлгенлери, тюрлю-тюрлю дауурла, тауушла эшитилдиле. Аминатны жүреги бютюн да тынгысыз болду. Ол башын кётюрюп, тёгерегине амалсыз болгъанча къарады.

Бираздан Къужон бийни жанындан келген тёрт къыз отоугъа кирди.

— Келинчигибиз къайдады?.. — деп ала, ойнай-кюле, Аминатны ортагъа алдыла. Къонакъ къызла жарыкъ эдиле. Ала къангкъазлача сюзюле эдиле.

Кече узуну Къамботну юйюнде той тохтамады. Киеу нёгерле да, къонакъла да зынтхы бозадан ичин, эт ашап, бетлери къызаргъандыла, кеф болгъанла да бардыла. Танг ата башлагъанда, киеу нёгерле орайданы къыздырып, шоккла атдырып тебиредиле. Ала аны бла къызны юйден чыгъарыр заман жетгенин билдирдиле. Къамботну адамлары, адетни эте, отоуну эшигин сакълайдыла, киеу нёгерле уа, ёшонлерин алгъа уруп: «Къызны чыгъарыгъыз!» — деп къаты боладыла. Тышында жашла киеу нёгерлени ат иерлерин урлайдыла, жүгенлерин кеседиле. Къаугъа, хахай, дауур... Къужонну жанындан адетни жүрюте айланганла, асыры къадалгъандан, амалсыз болгъандыла. Отоуну эшигин сакълагъанлагъа да, ат иерлени урлагъанлагъа да ахча берип, ишни тап этерге кюрешедиле.

Танг атхан кезнуде, киеу нёгерле, кюреше кетип, Аминатны юйден чыгъардыла. Гяпчиле, адамланы къоркъута, орамлада тепсейдиле. Орайда бла шокк атылган тауушла уа къарт къаяланы зангырдатадыла. Аминат-

ны фазтоннга миндирип, Къужон бийни юйюне элтидиле...

Ол кюн Къужон бийни юйюнде уллу той барды. Элни айтхылыкъ къобузчусу, Соллоу, бюгюн кесин аямайды. Эки жанында эки кыыз тохтатып, мангылайында терлегенлерин алагъа сыйпата, къобузну алай согдады. Болса да ингир алагъа ол да тыннганды. Аны солутхан башха къобузчула окъуна арыгъандыла. Тойчула да, ышаргъан кибик этгенликге, алай тири тепсеялмайдыла. Шапала да хыбыл болгъандыла. Кюнню узуну ала беллерин кѣтюрмей кюрешедиле... Не да болсун, ингир алагъа, отуну жанып тауусулгъан отча, тойну кызыуу селейди. Адамла юйлерине чачылып тебиредиле.

Кече ортасына жууукъ, бийни юйю арталлы бла да шош болду. Келинни отоуунда да хазна адам къалмады. Бек артда андан Баблина кетди.

— Къоркъгъан этме. Къужон мени сенден да жашлай алгъан эди. Аны ючюн а ёлмегенбиз. Жияп сен табарлыкъ жокъду.— Бийчени Аминатха айтхан ахыр сѣзлери ол эди. Баблина кѣтгенден сора, отоу Аминатха къабырча кѣрюндю. Ол тѣгерегине къоркъуп къарайды. Тышындан не аз да таууш эшитилсе, бир палах болгъанча элгенеди. Ол кѣзюн къысмагъанлы экинчи кечеси барады. Алай, жукъусу келмейди. Жюреги толу къайгылары жукъусун къайры эсе да къыстагъандыла.

Эшикни ары жанындан аякъ тауушла эшитилдиле. Аминат олтургъан жеринден къалай къопханын кеси да сезмеди. Отоуну эшиги акъырын ачылды. Босагъаны ары жанындан, эки арт аягъыны юсюне сюелип тургъан айыуча, Къужонну къарелдиси кѣрюндю. Аминатны санлары жызылдадыла. Эриилери, безгекден ауругъан адамны эриилерича, къалтыран тебиредиле. Артха ыхтырыла барып, эки къолу бла ундурукъну къулагъындан тутуп тохтады.

Къужон отоугъа кирди. Аны, ат иер кѣпчеклерича, уллу, жугъур ууртлары къызарыпдыла. Кѣзлери сююледиле. Баям, бозадан иги сюртген болур. Ол, алгъа гуппур болуп, ышаргъан да эте, Аминатха жанлап тебиреди. Къужон жууукълаша баргъаны сайын, Аминат жыйырылып, гитчеден гитче бола баргъанча кѣрюндю. Бий аны къатына жетгенде, Аминат, башха амал тапмагъанча, къачып, къалангкъа тюбюне кирди.

— Ха-ха-ха...— деп, Къужон отоуну гюрюлдетип кюлдю. Барып, къалангкъаны ачды.— Сени атанг, ананг санга таулу адетлени юйретмегенмидиле? Къалангкъа тюбюне менден угъай, мени жууукъларымдан бугъаргъа керексе...

Аминат, мюйюшге кысылып, эки къолу бла, бетин жапды. Къужон, арсарсыз, аны, билегинден тутуп, кесине тартды.

— Тилейме, тийме манга...— деди Аминат, жалынган да, жилиамсырагъан да эте.

— Ол дегенинг а неди?.. Ха-ха-ха! Тиймезге депми алгъанма сени. Келчи бери, ариучугъум...— Къужон Аминатны къалангкъа тюбюнден чыгъарды.— Къалтырама, мен бёрю туююлме. Сени насыплы этерлик адамма мен... Ма бу юй да, битеу малым да, болгъан ырысхым да сенидиле, антым...

Къужон алай айтып, тешинип тебиреди. Бек алгъа бел бауун тешип, аны къамасы бла бирге, эшик жанында багъанагъа такъды. Андан сора чыракъны ёчюрдю. Отоуну ичи, кёзню кёзге урса да кёрмезча, къарангы болду. Терезелеге жабыула жайылып эди. Къужон къарангыда, къармай барып, Аминатны тапды да, сабийни кётюргенча кётюрюп, къойнуна алды. Аминат андан ычхыныргъа кюрешди. Алай Къужонну къарыулу къучагъы аны кымылдаргъа окъуна къоймады.

— Сен мени некаялы къатынчыгъымса...— дей, Къужон аны ундурукъгъа элтди. Къыз, аугъа тюшген чыпчыкъча, амалсыз болду. «Ой, анам, не этейим, ой анам, не этейим?..» — деп, ауазын да чыгъаралмай жилиады. Алай Къужон анга къарамады. Терк окъуна, къойну терисин сыдыргъанча, Аминатны тыш жыйрыгъын тешип, бир жанына быргъады. Къыз Къужоннга къарыу эталмады. Амалы да, кючу да тауусулуп, жансыз къозуча, тешекге сойланып къалды. Ол алай болгъандан сора, Къужон аны къалгъан кийимлерин, ашыкъмай, тап тешиди. Къызны сыйдам, къызыу этине къоллары тийгенде, Къужонну къартайгъан санларына не эсе да бир хычууун жылыу жайылгъанча болду. Бираздан Аминатны: «Ой анам!..» — деп жилиамсырагъан назик ауазы эшитилди...

Элни төбен кыйырында, ныгыш болуучу жерден жюз атлам онг жанында, алаша дуппурну юсюнде, уллу юй сюеледи. Акъташда андан уллу юй жокъду. Кеси да тап ишленгенди. Къабыргъалары сюртюлюпдю. Тёгерегине мал кирмезча буруу этилгенди. Ол — межгитди. Акъташда жашагъанланы аллахха къуллукъ этген жерлери олду. Межгит байрым кюнледе той баргъан юйге ушайды. Халкъ ол кюнледе ары жума намазгъа жыйылады. Ораза, къурман кибик уллу дин байрамлада уа межгитге халкъ сыйынып-сыгынып да болмайды. Башха кюнледе уа ол бош болады. Зикир зат этерге тюшюп, эфендиледен адам барса болмаса, хазна киши бармайды. Кече межгитде киши да къалмайды.

Байрым кюн эди. Эртденликден окъуна, адамла жау ийис этдирип, хычинле, лёкъумла биширедиле. Аланы ёлгенлерине сууапха тийрелерине юлешедиле, орамда ойнап айланган сабийлеге бередиле. Бек жарлыланы юйлерине уа, садакъагъа деп, нартюх ун, будай ун да недиле.

Элде эр киши табылынган, юйлеринде абдез алып, межгитге жыйылгъандыла. Уллу эфенди, бир къауум къартла бла, ары бек алгъа баргъан эди. Акъсакъалла келгенде, межгитни ичи сууукъ эди. Аланы солугъан тылпыулары ауузларындан акъсылдым, къалын тютюнча болуп чыгъа эди. Алай, артдан артха, адамла жыйылгъандан сора, бир кесек жылынды.

Келликле келип, тамам болгъандан сора, Сосран жума намазын башлады. Барысы да алларын кыбылагъа буруп, уллу эфендини ызындан сюелдиле. Андан арысы юйренген халда бардырылды. Сосран энишге ийилсе, къалгъанла да аны ызындан ийиледиле, ол тобукъланса, бирсиле да тобукъланадыла...

Намаз бошалгъандан сора, жыйылгъанла кетип тебиредиле. Уллу эфенди, бираз къуран окъуум деп, межгитде къалды.

— Кечди. Къуру кесинг къалып не этесе? — дедиле къартла. Алай Сосран аланы айтханларына къарамады.

Кечени биразы озгъандан сора, эфенди межгитден жёбелеп чыкъды. Ол, ары, бери да бурулмай, тюзюнлей юйюне келди.

— Э киши, не болгъанды санга? Бетингде тамычы къан къалмагъаннга ушайды да! — деп Къудас тынгысыз болду.

— Къой маржа, соргъан иш да этме... — дей, Сосран, бара барып, тапчаннга олтурду. Атасыны алай айтханын эшитгенде, ушхуур ашай тургъан Сюлемен да, сейрсинип, анга бурулду.

— Не болгъанды быллай бир? — деп Къудас экинчи кере къатлап сорду.

— Адамла жайылгъандан сора,— деди эфенди башын чайкъай.— Нарат чыракъны да жандырып, къуран окъуй тура эдим. Бир заманда, аякъ тюбюмде не эсе да бир шыбырдагъан тауушла эшитип, энишге къарадым. Къарагъанымда, аякъ тюбюмде бир залим хоразла, бирини ызындан бири тизгин туруп, мени тегерегиме айлана эдиле...

— Астофируллах...— деп, Къудас, асыры сейрсингенден, артына ауаргъа аздан къалды. Сюлемен да, олтургъан жеринден къобуп, атасыны аллына келип чекдю.

— Мен ичимден дууала окъуп тебиредим,— деп, Сосран хапарын андан ары бардырды.— Алай хоразла кетмедиле. Ала кепден кеп болуп башладыла. Ичими къоркъуу алып тебиреди. Кетерге деп, жеримден къопдум. Бу кезиуде кезлерим мюйюшде кебиннге чулгъанып, ёре сюелип тургъан адамгъа илинди. Аны бети да, юсюнде кебинича, чиммакъ эди. Къолунда уа чыракъ тутуп тура эди. Ол манга жууукълашып тебиреди. Не этеригем... Чыкъдым да кетдим...

Сюлемен кеннге ачылып тургъан аузун атасыны хапары бошалгъандан сора жапды. Къудас, бисмилляхийни айта, эрини аллына аш салды.

— Кет аурунг, бу шайтанла санга бир палах этерле деп къоркъама.

— Ала мени эртдеден жаныйдыла,— деди эфенди, айрандан толу уллу агъач аякъны аузуна элте.

— Аны да биле тургъанлай, кечегиде жангыз кесинг межгитде къаласа. Болмачы батырлыкъ неге керекди. Сени кезюнге керюннген шайтанла, жыйылып, ызындан бери келген эселе уа?

Анасыны ол сёзлерин эшитгенде, Сюлемен эшикге къоркъуулу къарады.

Экинчи кюн уллу эфенди медирсеге барды. Сохгала жыйылып, хар ким жерине олтуруп, аны сакълап тура эдиле. Эфенди, сохталары бла саламлашып, жерине чекдю. Дерс башланды. Сосран сохталаны бирем-бирем кватына чакъырып, аллында араб тилде жазылгъан киташны ол, бу жерлерин окъутуп кѳреди. Терс окъугъаны тюзетеди. Тили иги сынмагъаннга урушады, хыны этеди. Окъууну жангы башлагъан сохталагъа уа, адет-деча, бек алгъа элиплени юйретеди.

Хар дерсни ахырында, эфенди сохталары бла динни юсюнден ушакъ бардырады. Ол адетин Сосран бюгюн да бузмады.

— Муслиман дин Мухаммат пайхамбардан башланганды. Къуран кѳкден сууу къуругъан терен къуюну ичине тюшгенди. Аллахны буйругъу бла, тюшюнде кѳрюп, ол къуранны Мухаммат пайхамбар тапханды. Къуранны сыйлылыгъын андан билип къоюгъуз. Хар муслиман аны сыйлы кѳрюрге борчлуду. Къураннга ийнанган бла аллахха ийнанган бир кибикди. Алагъа ийнанмагъан ол дуняда жаханым отда жанарыкъды. Хар муслиманны сыйлы борчу гяурла бла кюрешюдю. Оруслула гяурладыла. Ала муслиманланы душманларыдыла. Аны да унутмагъыз. Бир заманда да аллахны эсигизден кетермегиз. Туруп айланганда да, жатханда да, ол эсигизде болургъа керекди. Бу дуня — хакъды. Аллах бизни бу дуняда сынаргъа деп жаратханды. Муслиманланы ёмюрлюк жашаулары ол дуняда башланады. Гюняхсыз бу дунядан кетгенле, ол дуняда жаннет ахлусу боладыла. Ала анда ишлемейдиле, сюйгенлерин ашап жашайдыла. Къарт да болмайдыла. Жаннетде киши кишиге артыкълыкъ этмейди. Битеу ырахатлыкъ андады. Аны себепли, жанларым, гюняхлы иш этмегиз. Кесигизни шайтаннга алдатып, динни жолундан таймагъыз. Аллахха тохтамай къуллукъ этгиз. Акъылбалыкъ болгъандан тебиреп, ёлюп кетгинчинге бир ууахты намазыгъызны, бир кюн оразагъызны къоймагъыз...

Уллу эфенди сохталарына уаз бере тургъанлай, тышында къарангы болуп тебиреди. Кѳкде бир булут да жокъ эди. Бу былай нек болду дегенча, эфенди да, сохтала да къайгъы этип тебиредиле. Медирсени терезесинден кюн кѳрюнмей эди.

Бу кезиуде тышындан шок атылган тауушла, адам жабыла эшитилдиле. Сосран да, сохтала да кяугъа болуп, медирседен чыкъдыла.

Кюн тутулуп, элни къарты, жашы да тышында эдиле. Адамла тазланы туйюп, тамакъларын керип кычырадыла. «Эшигибиз жабылды, желмаууз кюнню ашап тауусуп барады!» — деп, тобукъларын туйгенле да бардыла. Шоккланы атылганлары уа кяаяланы зангыр-датадыла. Уруш баргъаннга ушайды.

— Дууа тутайыкъ... — деп, эфенди къолларын алгъа созуп тохтады. Сохтала да, анга къошулуп, дууа тутула.

Кюн тутулгъаныны юсюнден хапар элде кѣпге дери барды. Аны юсюнден тюрлю-тюрлю жоралаула да чыкъдыла. Бирле быйыл ач жыл боллукъду да, кюн андан тутулгъанды деп чыгъардыла. Бир кяаумла уа аны урушха жораладыла. «Ахырзаман жетип келеди, кѣп бармай кыяма боллукъду», — дегенле да чыкъдыла. Элек бла ун элегендеча, алгъа хапар не кѣп болса да, артдан артха унутула тебиреди. Бек артда уа, элекде къалган кышхырча, аны татыуу да кетди.

...Кюнлени биринде Къамбот ууанык союп, юйюне бир кяаум адамны жыйды. Ол алтыжыллыкъ жашы — Сафаргъа суннет этдире эди. Жыйылганла олтуруп, бозадан да иче, таурухну кыздырадыла. От жагъада уллу чоюнда эт кяйнайды. Къамботну юй жумушчуларындан бири кыстау шапалыкъ этеди. Къонакълагъа боза къуяды, чоюнда этге къарайды, от жанып тауусула башласа, анга сыгынла салады.

Ич отоуланы биринде Къамботну къатыны, аланы кызлары Аминат, Сосран эфендини къатыны Къудас, дагъыда башха тиширыула бардыла. Ала да кеслери алларына таурух этедиле. Болса да Къудас башхалагъа хазна сѣз жетдирмейди. Аны айтхан хапарлары къатынланы кюлдюрген да, сейирсиндирген да этеди. Жалан да бет халы тюрленмей Аминат турады. Къатынла не бек кюлген кезиуде да, ол мудахлай къалады. Аны эслеген Къудас анга:

— Кет, кет, аурунг, Аминат, сен да укуча мудах болуп турма. Къайсы бирибиз суйюп баргъанбыз эрлери-

бизге. Аллахакына, ма бу былайда олтурган кытынла барысы да мени таныйдыла. Айтчыгыз, кыыз заманыбызда менден ариуугуз бармеди ичигизде? Жокъ эди. Хау аллахакына. Алай, гуппур эфендиге учурдула да кетдиле. Онгум болса, мен ангамы барлыгъем. Алай, бир баргъандан ары не этериксе? Сен а, жаным, бийге баргъанса да! Къартлыгъы ючюн а неге къарайса. Эл бла бирми керекди санга. Эр кишини не зат болгъанын бир ангыласанг, жетишмеймиди...

Къатынла харх этип кюлдюле. Бу жол а, бетин жашыра, Аминат да ышарды.

— Кет аурунг, ол Шохайны хапарын а эшитгенмисиз? — деди Къудас, къатынла кюльорге ачхан ауузларынын жапхынчы.

— Ким Шохайгъа айтаса?

— Ол жамау арт Шохайгъа айтама... Аны къатыны андан нек кетгенди билемисиз?

— Угъай...

— Аллахны кёлю кюлмесин... Шохай жукъгъа жамайды деп аны ючюн кетгенди.

— Кет аурунг, Къудас, аны да къайдан эшитгенсе? Етюрюк хапар болур,— деди къатынладан бири.

— Угъай. Алай сау жашайыкъ, кертиди. Чегет элде болгъан ишни уа эшитгенмисиз?

— Не ишди ол а?

— Къотурладан биреулен, кече къошдан келип, къатынына барама деп, эгечин тутаргъа аздан къалгъанды...

Юйге, Сафарны излеп, Къамбот кирди.

— Тышында туюл эсе, мында уа жокъду,— деди къатыны.

— Къачып кетген болур ансы, тышында да кёрюнмейди.

— Оу ананг, оу ананг, харипчик, алай окъуна этген болур,— деп жарсыды Къудас. Къамбот чыкыгъандан сора уа: — Кет, кет, бу кесген адет да къайдан чыкыгъанды. Артыкъмы боллукъ эди, териси юсюнде къалса... Керти айтама, аллахакына. Бош кюлесиз, ол да бир затха жарар эди.

— Кет аурунг, Къудас, сен айтмазлыкъ жокъду.

— Тюсюн айтханлыкъгъа не болады. Ма, алайда, Гораланы жашына суннет этдирдиле да, ёлдю да кетди. Хы, олму игиди?

— Аллахым сен сакъла,— деп Къамботну къатыны олтурган жеринден къопду. Ол тышына чыгаргъа тебирегенлей, чабып Сафар кирди. Къалтырап, жилярлыгъы келе, анасыны тобукъларына чулгъанды. Аны ызындан кирген Къамбот:

— Къарачы сен кишини. Кел бери! — деп, анга хыны эте, чуунундан тутду.

— Ачыган этерикди, бармайма.

— Бир зат ачырлыгъы жокъду. Башхаланы ачымай, сеними ачырлыкъды... кел.

— Бар жашым, бар аурууунгу алайым,— деп, анасы Сафарны башындан сылады.

Къамбот жашын ич отоуладан бирине кийирди. Анда Чолакъ эфенди, мюйюз саплы бичагъын къынындан чыгарып, хазыр болуп тура эди. Бичакъны кёргенлей, Сафарны ахы кетди. Чолакъ эфенди, къара мыйыкъларыны къыйырларыгъ бура, жашха ышарып къарады. Сафар агасыны къолундан ычхынып, къачаргъа умут этди.

— Э, алай къоркъакъ болургъа жарамайды. — Чолакъ, жашны алай этгенне бюсюремей, эринлерин чюйюрдю. — Бу элде мен суннет этмеген жаш жокъду. Аладан бири да къоркъмагъанды.

Чолакъ эфенди, кертиси бла да, суннет этну бла белгилиди. Ол башха эфендилеча, дууала жазып, деуюр этдирип, сохталаны окъутуп, не да башха тюрлю дин ишлени бардырып хазна кюрешмейди. Элде анга «суннетчи эфенди»,— дейдиле. Чолакъны ашатхан да, жашатхан да ол усталыгъыды. Аны башха элlege да чакъырычудула. Чолакъ бирси эфендиледен кем жашамайды. Жашларына суннет этдиргенле Чолакъгъа бек аздан къалса, къой береди. Байла уа тууар окъуна бериучюдюле. Берликлери болмаган жарлылагъа уа Чолакъ барган да этмеучюдю. Аны себепли, бек жарлыланы жашларына суннет этилмей къалады. Аны ючюн эр кишиге артыкъ уллу айып да тагъылмайды. Болса да, жюрюй келген адет этилсе уа иги эди деп, халкъ алай санайды...

Къамбот да, Чолакъ да, арну айта кетип, Сафарны аркъасындан тапчаннга жатдырдыла. Чолакъ хуржунундан гитче шешачыкъ бла не эсе да бир дарман суу чыгарып, аны шинтик юсуне салды.

Къамбот жашны кенчегин тешди. Сафар, уялгъандан, къоллары бла уятлыгъын жабаргъа кюрешди.

— Терисин бир кесек уугъан эт,— деди Чолакъ Къамботха. Эфенди айтханны толтура, Къамбот жашыны уятлыгыны кыйырында терисин эки бармагыны ортасына кысып, ийлеп тебиреди.

— Боллукъду...— деп, Чолакъ онг кьолунда бичагыны хазыр тутханлай, Сафаргъа жанлады. Жаш, сояргъа жыкыгъан кьозуча, тыпырдады.

— Этме алай,— деп урушду атасы. Чолакъ, ичинден бир затла окъуп, сол кьолу бла Сафарны уятлыгыны терисин ёрге тартып, къарап къарагынычы, кесип алды. «Оу!»— деди Сафар. Андан башха аузундан жукъ чыкмады. Чолакъ шешасында дарманындан жагъа, кесген жерини кьанын тохтатхынчы, иги кесек кюрешди. Къаны тохтагъандан сора, ол жашха: «Кёрдюнгмю, бир зат да болмады. Сен а кьоркыгъан этийинг...» — деди.

8

Къыш, сууукъ болгъанлыкыгъа, кёпге созулмады. Февраль айны ахырына къар эрип, жер къаралды. Таулада алаамат кьаудан ачылып, малла кютюуге жайылдыла. Кёплени кышха хазырлагъан биченчиклери тауусулуп, не этерге билмей, амалсыз болуп кьалгъан эдиле. Жаз башыны эртде келгени маллары кёп чанкаланы бютюн да кьууандырды. Къыш къарлы, сууукъ болуп, аны юсюне уа ол узакыгъа созулса, кьаллай уллу палах келиучюсюн ала ахшы биледиле. Аллаи жылладан биринде биченлери тауусулуп, бир кьауумларыны эшиклери жабылыргъа аздан кьалгъан эди. Ала аны унутмагъандыла. Бу къыш да ичлерин кьоркыуу алып тургъанды. Алай энди, ол кьоркыуу кетгенди. Жаз-башы кьауданнга жуху илиннген мал ёлмейди.

Жай жылыу киргенлей, байла, атлагъа да минип, малларын кёрюрге кышлыкылагъа атландыла. Къужон бий биргесине жашын да элтди. Ала он кюнню ичинде битену кьошларына айланып чыкыдыла. Бек ахырында Жамбот бла Дадаш тургъан Чатла деген узакъ кышлыкыгъа бардыла. Алыкыа анда, кюнлюм бетледе болмаса, къар хазна эриген да этмеген эди. Кюн жылтырагъанлыкыгъа сууукъ эди. Къужон бла Элбек кьошха келип, атларындан тюшдюле. Кьошда киши да жокъ эди. Бауда кьойланы макыргъанлары эшитиле эди. Бий бла жашы ары бардыла. Жамбот анда, кютюуге ба-

ралмай кьалгъан ырахын кьойлагъа бичен сала тура эди.

— Салам алейкум,— деп, Къужон анга кьолун берди.

— Алейкум салам... Келигиз, жууукъ болугъуз.

— Нечиксиз?

— Да ма, кёресиз. Биченни ахыр кьабынын былагъа жалата турама.

Къужон бий кётюрем кьойланы аркъаларына тийип, быгъыпларын кьармап кёрдю.

— Хайт десегиз тирилликдиле.

— Кьолубуздан келгенни аямайбыз. Алай бичен тауусулгъанды.

— Къайгъырмаз. Къаудан ачылгъанды. Кьолларыгъыз бла андан жыртып келтирип ашатыгъыз.

— Да...

— Жангыз бири кьораса кечмем. Дадаш а къайдады?

— Кьойла блады... Келигиз кьошха.

Ала кьошха кирдиле. Тютюн эте тургъан от жагъаны кьатында олтурдула.

— Элде не хапар барды? — деп сорду Жамбот, отха сыгынла сала.

— Турадыла.

— Бизни сабийле уа кьалай болурла? Бу кьыш баралмагъанма.

— Эл жашагъан жерде алагъа не боллукъ сунаса? — деди Къужон, тютюнден башын бир жанына тута.— Сабийле ёсерле. Ол тамата жашынг кьой кютерча болгъанды. Аны бери келтирип нек болушдурмайса?

— Да ол кетсе, юйде ууакъ сабийле кеслери кьалай турлукъдула...

— Къызынг а?

— Ол тиширыуду. Юйде эр киши этерлик жумушланы тиширыу кьалай этсин? Мен кёп барсам, жылгъа юч-тёрт кере барама юйге.

— Бир да болмаса да, жашынгы бичен ишлегенде болушдурургъа керексе. Кёремисе, ишлеген биченигиз жетмей, кьалай болуп турасыз.

— Да юйде жангыз ийнегибизге биченни ол этеди.

— Сылтауланы кёп табаса, Жамбот. Манга кьаллай бир борчлу болгъанынгы уа унутханча кёрюнесе.

— Унутхан этмегенме. Алай, не заманнга дери борч-

лу болуп турлугъуму уа билирге сюеме, багъалы бийибиз.

— Сен манга ёлюп кетгинчи да борчлу болгъанлай турлукъса. Алай, мен халал адамма. Кёрюрбюз. Жашынгы нёгер этсенг, эки-юч жылдан мен санга жалчылыкъ төлерге сёз береме.

— Сабийле садакъа жыярыкъ болуп турадыла, сыйлы бийибиз. Алагъа жазыкъсынсанг, аллах санга шёндю бергенинден да кёп берир эди.

— Мен айтырымы айтханма. Бир затны чайнап тургъанны суймеучюме. Быйыл кюз артында кёзу айыргъанда, жангы сюрюуле кёураллыкъдыла. Аны себепли, Дадашны сенден айырыргъа тюшерикди. Сен а жашынгы кесинге нёгер эт.

Жамбот андан ары, жюреги кыйналып, жукъ айтмады. Бийни кюйсюзлюгю аны тамагъына быстыр буштукъча тыгъылды. Бий кете туруп Жамботха:

— Юйге айтдырлыгъынг бармыды? — деп сорду.

— Угъай, жокъду.

Бир къауум кюн озду. Ингир ала эди. Юйде жумушланы бошاپ, Фазика челекле бла суу алыргъа чыкъды. Черен кирленип келгени себепли, узагъыракъ болса да, адамла ичер сууну элни баш жанында шаудандан алыучудула. Фазика да ары барды. Челеклерин суудан толтуруп, ызына айланганлай, къайдан эсе да ат бла келе тургъан Элбек аны аллын тыйып тохтады.

— Ингир ахшы болсун, ариу кыз...— дей, ол атындан тюшдю.— Челегингден суу ичерге эркин этсенг эди.

— Ич,— деп, Фазика челегин жерге салып, кеси уа бир жанына бурулду. Элбек эки кёолу бла да, боза гошанны кётюргенча, челекни кётюрюп аузуна элтди. Ичип бошاپ, челекни жерге салды.

— О-о, къалай сууукъду. Сау бол,— деди Элбек эки кёзюн кыздан айырмай. Фазика челегин алып кетерге умут этди.

— Тохта, къайры ашыгъаса.— Элбек кызгъа челегин алыргъа кёоймады.— Бир кесек кёзюнге къарамагъа кёой.

— Безиреме...

— Безирегенни ант урсун.

- Кетмеге кьой мени.
- Адамла керти айта кёреме, бизни элде сенден ариу кьыз жокъду деп.
- Не затха хыликгя этесе?
- Оллахий, керти айтама... Тамбла мен Нальчикге барлыкъма. Санга не саугъа келтирирме, айтып кьойчу.
- Манга сени саугъанг керекмейди.
- Нек?
- Кимим болгъанса сен мени, манга саугъа келтиррча? — Фазика, челегин алып, кетип тебиреди.
- Сени ол эки ариу кьулакъчыгъынга эки сыргъа алып келмесем, мен да мен тьююлме.
- Керекмейди манга бир затынг да.
- Мен ёзден адамма. Хар сёзюм да ёзден сёздю. Айтханамы этмей кьоярлыкъ тьююлме.
- Фазика анга сёз кьайтармады.
- Мындан алда Чатлагъа барып келгенме. Атангы кёргенме.
- Къалай турады? Келирге айтмаймыды?..— деп Фазика тохтап сорду.
- Келирча хапарын айтмагъанды. Тургъан а бек хайт деп турады.
- Охо алай эсе.— Фазика жолуна кетди. Элбек бир ауукъгъа дери аны ызындан къарагъанлай турду.
- Фазика юйге арып жетди. Исламдан къалгъанла ар-базда ойнай айлана эдиле. Бираздан Ислам да келди.
- Фазика, Элбек сени аллынгы тыйып не зат айта эди? — деп сорду ол эгечинден.
- Сен а къайдан кёргенсе?
- Мен элни башындан къайтып келе эдим. Сора Элбек бла сени сёлеше тургъаныгъызыны эслеп, шауданны бери жанында ол уллу ташны артына бугъуп, къарап тургъанма. Не айта эди ол?
- Чатлагъа барып, атабызны кёрюп келгенди. Сау эсен турады деп, аны хапарын айта эди.
- Тейри, бизни атабыз ючюн аны къарны аурумазлыгъын а билеме... Андан сора жукъ айтмагъанмыды?
- Угъай...— деди Фазика экили бола. Ислам да андан сора къайтарып анга абери сормады. Болса да, жюреги уа не эсе да бир затха ишекли болгъанча, тынчаймагъанлай къалды.
- Андан сора дагъыда бир ай озду. Чыранлада къар эрип, Черен сууну къутуртханды. Ол кесини ташлы

жагъаларын оя, жилинча сызгырып, кирленип саркъады. Башха жыллада бу кезиулеге ол, юйретилген атча, жууаш болуучу эди. Быйыл а, жууашыргъа мураты болмагъанча, кёбеден кёбе барады. Ол къарны кёплюгюнден эди. Суу, алай къутуруп келгенли, бир къауум малны да элтгенди. Аны себепли, адамла къолларында къойларын, тууарларын да андан кенгирекде тутаргъа кюрешедиле. Суу бойнуна сабийлени да иймейдиле. Аны къутургъан заманында ары барыргъа сабийле кеслери да къоркъадыла. Ала Черенни кюйсюзлюгюню юсюнден ата-аналарындан кёп хапарла эшитгендиле. Къутургъан заманында Черен суу кылыккысыз кючге бурулады. Жолунда тубеген, батанла кирик, уллу ташланы жумуртхалача тёнгеретеди, аланы бирин бирине уруп ууатады.

Эртденликде ауузланып бошагъанлай, Ислам белине жантауну чулгъап, кёлуна балта алып, бир къауум жаш бла Агъачлы къабакъгъа кетди. Атасы, юйге артда келгенинде, анга: «Агъашчыкъ хазырлай турсанг, халжарны жангыртыр эдик»,— деген эди. Халжарлары эски болгъан эди: агъачлары чирип, ауаргъа жетгенди. Ислам бу жолгъа дери да Агъачлы къабакъгъа барып, терек аудуруп, аны туурап хазыр этгенди. Алай ол азды, Энтда да бир терек аудуругъа керекди. Атасы юйге келгинчи, Ислам агъачны хазырлап бошаргъа бел байлагъанды. Атасы уа бу ыйыккълада келлигин айтдырып ийгенди.

Ислам кетгенлей, Жюнюс да, Адил да, Къанамат да тышына жайылдыла.

— Суу бойнуна бармагъыз,— деди Фазика аланы ызындан.

Элде байланы бла жарлыланы сабийлери асламында башха-башха ойнаучудула. Байланы сабийлери ойнагъан жерге жарлыланы сабийлеринден адам барса, ала аны тюртдюм этип, оюннга къошмазгъа кюрешуочюдюле. Болса да Жюнюс, нек эсе да, алагъа къошулургъа бек суйюучюдю. Бюгюн да ол, ойнаргъа деп тышына чыккъанлай, Къужон бийни акъ кваласыны тегерегинде байланы сабийлерини ойнай тургъанларын кёрюп, къарындашларын да, бирси нёгерлерин да кююп, алагъа тебиреди.

— Биягъы Жюнюс чанкалагъа ат болургъа барады,— деп кюлдюле тенглери аны ызындан.

— Барма, Жюнюс, Исламгъа айтырыкъма, — деди Адил анга. Къанамат а, чабып барып, къолундан окъуна тутуп тохтады. Алай Жюнюс тынгыламады. Ол акъ къаланы къатына жетгенлей, чанка сабийле, чабышып, хар бири аны аркъасына тагъылыргъа кюрешди. Жюнюс а айгъырча кишнеп, тёрт аякъланып тохтады.

Бираздан Жюнюс, бетине къууанчлы нюр жайылып, къайтып келди. Ойнай тургъан тенглери да, къарындашлары да аны аллын тыйдыла.

— Чанкала аркъангы жауур этдилеми? — деп кюлюле тенглери. Жюнюс аланы сёзлерине къулакъ салмай, тюзюнлей юйлерине кетди. Ол келгенде Фазика арбазны сыйпай тура эди.

— Къара анга. Ол сагъатха тобугъунгу уа къайда жыртып келесе. Тфу, налат болсун санга! — деп Фазика къарындашына урушду. Жюнюс, эгечини урушханын да къулагъына алмай, жарыкъ ышара, аны аллына барды да, акъ къаланы къатындан окъуна къаты къысып келген ууучун ачды.

— Не затынгды бу уа? — деп, Фазика къарындашыны кир къол аязында гитче чулгъамчыкъгъа къарады.

— Элбек санга бер деп жибергенди.

Аны эшитгенде, Фазиканы жюреги элгенди. Нек эсе да санлары жызылдадыла. Жюнюсно къол аязында гитче чулгъамчыкъ аны кёзлерине уллудан уллу бола баргъанча кёрюндю. Къоркъурлугъу келгенча болду.

— Не зат эсе да, бусагъат ызына къайтар, — деди Фазика.

— Ызынамы?! — деп сейир болду Жюнюс.

— Бусагъатдан элтип кесине бер.

— Айыпды...

— Мен не айтама санга? Бар!

— Фазика...

— Кёп жаншама. Кёремисе бу сибирткини.

— Не айтып къайтарлыкъма? — деп жыйырылды Жюнюс.

— Келтиргенинг кибики къайтар.

Жюнюс баш тёбен болуп, суймей ызына айланды. Жолда къарындашларына тюбемез ючюн, таша жолланы сайлай, акъ къалагъа барды. Элбек аны сакълап тура эди.

— Алыргъа унамагъанды,— деп, Жюнюс мудах болуп, ууучунда чулгъамчыкъны Элбекге узатды.

Элбек къашларын туюдю. Эки кёзюне къан чапды. «Ахшы, алай эсе, кёрюрбюз...» — деди ол ичинден.

9

Малланы жайлыкълагъа чыгъарыр заман жетди. Бу кезиу — битеу тау элдеде бек жууаплы кезиудю. Мал кепдю, жайлыкъла уа аздыла. Аны себепли, малланы кечиндирир жерлени тышыннан излерге тюшеди. Чанкала, Чеченге, Къабартыгъа, тау артына эбизелеге барып, жер иелеринден жаз айлада малларын кютерча жайлыкъла сатып аладыла.

Къужон бий жыл сайын кьой сюрюулерин Чечен жанында кечиндириучюдю. Алай быйыл чеченли бийле жерлерини багъаларын уллу кётюргенлери себепли, Къужон ала бла келишалмай, тау артына барып, эбизеледен жер алгъанды. Энди ол битеу кьой сюрюулерин ары ашырады. Тау артына кегерден алгъа, жалчылыкъда жюрюген кьойчула бир-эки кюннге юйлерине келип, юслерин-башларын тап этедиле, юйдегилерине айтыр затларын айтадыла, жолгъа керекли затларын хазырлайдыла.

Юйюне Жамбот да келди. Анга къышдан бери да тансыкъ болгъан сабийлери къууанып тюбедиле. Ала, аны тегерегин алып, анга эркелендиле. Сабийлерини эсенликлерине Жамбот неден да бек къууанды. Алай, Фазиканы халы, аны бир кесек тынчылыкъсыз этди. Къызы анга хар замандача жарыкъ кёрюнмеди. «Сабийле бла кюрешгенден арыгъан болур»,— деп оюмлады ол ичинден.

— Ким не затха жарагъансыз?.. Айтыгъыз,— деди Жамбот жашларына, ушхуурдан сора.

— Мен чабышып, Шырауну озгъанма,— деди Къанамат.

— Ой, аперим,— деп кюлдю Жамбот, кичи жашыны аркъасындан къагъа.— Сен а, Адил?

— Хар кюнден бузоучукъгъа ариу кырдыкла келтирин ашатама.

— Жаша. Иги этгенсе. Сен а, Жюнюс?

— Жюнюс бизни суймейди,— деди Къанамат, эринлерин кепдюрюп.

- Нек суймейди? — деп сейирсинди Жамбот.
- Тутхан чабагъын манга бермегенди.
- Не чабакъды ол?
- Ыргъакъ бла чабакъ тутхан эди. Жюнюс аны, менден сыйырып, Сафаргъа бергенди.
- Ким Сафарды ол?
- Къамботну жашына айта болур, — деди Фазика.
- Алай а нек этгенсе, хайырсыз? — деп, Жамбот Жюнюсге сорду.
- Тилеп къоймай эди сора уа.
- Да ол тилегенликге, Къанаматны къолундан сыйырып, анга нек бериенг? Терс этгенсс... Ислам сен а? Ол мен айтхан жумушну жалчыталгъанмыса?
- Хау.
- Жетер чакълы хазырлаялгъанмыса?
- Жетерлик болур. Эки терек аудургъанма.
- Сора бир мадар этип, тамбла аланы бери ташыргъа керекди ансы, мен кетсем, къалып къаллыкъды. Мен барып, тамблагъа адамладан ёгюзле излейим.
- Жамбот кечегиде элни къыдырып, юйден юйге кирип, ёгюзле изледи. Айлана кетип, Дадашны жууугъу Хасаулагъа кирди.
- Ингир ахшы болсун.
- О-о, сау кел, жууукъ бол, Жамбот, — деп Хасау анга жарыкъ болду. Къатыны да олсагъатдан отха-суугъа къармашып тебиреди. Жамбот аны эслеп, юй бийчеге:
- Абидат, бир зат керек туйюлдю. Къыйналма. Мен бош алай, иш бла айлана келип, кёре кетейим деп къайтханма. Олтура турургъа заманым жокъду. Сау бол, — деди.
- Ол а не сёздю, — деп, Абидат, къарап къарагъынчы, чоюнну от жагъада шынжыргъа такъды.
- Олтур, Жамбот, олтур, — деди Хасау анга къаты болуп. — Алай кёп да кёрюшмейбиз. Хапар айттайыкъ. Санга тубеялмай турама ансы, айтыр сёзюм да барды.
- Бек ыразы болуп олтурлугъем, оллахий, алай «Жарлыны кюню жалыныу бла ётер» дегенлей, тамблагъа эки ёгюз табалмай айланама. Агъачлы къабакъдан агъач келтирирге керек эди. Мен а малладан эки-юч кюннге ычхынып келгенме. Тамблагъа улоу табалмай къалсам, сора заманым боллукъ туйюлдю.
- Сен аллай бир онгсуз эсенг, мен тамблагъа Шакъ-

манны ёгюзлерин тилеген эдим да, ала бла барып, сени агъачынгы келтирирбиз. Мен а артда, дагъыда бир мадар этерме. Не десенг да мен элдеме.

— Аллай онгунг бар эсе уа, бек ахшы боллукъ эди,— деп къууанды Жамбот.

— Этербиз алай. Олтур.

Жамбот да, Хасау да от жагъада тыпыр ташлагъа чёкдюле. Жангыдан тиргизиле башлагъан сыгын отну къалын тютюню ожакъ таба акъырын кётюрюлюп тебиди. Хасау бла Жамбот бир бирге жарсыуларын, жарлылыкъларын айтып бошагъынчы, Абидат азыкъны хазыр этди.

Ауузлана туруп, Хасау айтды:

— Кесинг билесе, Жамбот, Дадашны менден сора жууугъу болмагъанын. Ол бир жарлы, насыпсыз адамды. Алай, халалды. Сен аны менден кем биле болмазса... Энди ол киши ортагъа келгенди. Юйдегили, юйюрюлю болса иги эди.

— Тюз айтаса, Хасау. Аны юсюнден анга мен да айта-айта туруучума. Алай, нек эсе да, мен айтып башласам, уялып, жерге кирлик болады.

— Да, Жамбот, ангыласанг, ол сенден бош уяла болмаз.

— Ол дегенинг?

— Угъай демесенг, Дадашны санга киеу этер акъылыбыз барды.

Жамбот жукъ да айтмай, Хасаугъа къарагъанлай, бираз турду.

— Фазиканы битеу эл да таныйды. Иги къызды. Анга ыспас этмеген адам жокъду. Ол къарындашларына ана ёксюзлюгюн сынатмай барады. Аллах-аллах, Дадашха ол болса, биз бек ыразыбыз...

Жамбот юйуне келгенде, Фазикадан къалгъанла барысы да жукълап эдиле. Фазика уа, нарат чыракъны жарыгъына къысылып, къарындашларыны кийимлерини жыртылгъан жерлерин жамай тура эди.

— Кёп къалдынг, ата. Табалдынгмы?

— Хау, тапханма. Тамбла эртденликде эртде турургъа керекди. Жатып бираз къалкъыйым.

— Жеринг хазырды.

— Сен да тынчайгъан эт, Фазика. Кесинг да аман болгъанса.

— Къайгъырмаз, ата.

— Къыйналгъанынгы билеме. Алай не этериксе?

Жамбот жерине барып жатды. Кёпге дери аны кёзлерине жукъу кирмеди. Сабийлерини къадарларыны юсюнден сагъыш эте эди... Ол кызына бютюн да бек къайгъы этиучюдо. Сабийлени сакълап, эрге баралмай, юйде къалса, аты къартха чыгъар деп къоркъуучудо. Алай, Хасауну бюгюн чалындыргъаны, аны жүрегин бир кесек тынчайтханды. Не десенг да, Дадаш таныгъан адамыды. Бек игиси уа, Фазика анга барса, сабийлени къатында турлукъду.

Жамбот кече арасындан аугъан кезиуде жукълады. Тюш кёрдю. Къайда эсе да, ташлы, къарлы жерледе къойланы кюте тургъанча болады. Кырдык болмай, къойла ташланы кемиргенча кёрюнеди. Алагъа жазыкъсынып, Жамбот кютюю болгъан жер излей, бир уллу сыртны башына чыгъады. Андан тегерегине къарай тургъанлай, бир къара къуш, учуп келип, башында бёркюн алып кетгенча болады. Жамбот, аны ызындан къарап, ачыу этеди. Къушну ызындан къолунда хыжысын сызды. Алай ол анга жетмейди. Къуш уча барып, Жамботну бёркюн къая башына атады. Бёрк андан тёнгереп келип, Жамботну къатында тохтайды. Ол аны къолуна алады. Алай, бёрк жыртылып, бёрклюгю къалмагъанча болады. «Ай медет а, мындан сора бёркюм да жокъ эди, энди уа не этейим?» — деп, Жамбот жүреги къыйналып тургъанлай уянды.

— Астофируллах, не затха кёрюндю бу тюш манга? — деп, тешекден башын кётюрдю. Танг ата тура эди. Ол, къобуп, кийимлерин кийди. Сора Исламны тургъузду. Бу кезиуде Фазика да уянды. Ол терк окъуна атасын бла къарындашын ауузландырып, жолда ашарыкъларын да артмакъгъа салып, хазыр этди. Кёп турмай, эки ёгюзню да аллына сюрюп, Хасау келди. Ала ючюсю да Агъачлы къабакъгъа кетдиле. Кече кёрюп чыкъгъан тюшю, къайта да Жамботну эсине тюше, тынгысыз этди. Ахырында ол аны Хасаугъа айтды.

— Оллахий, билмейме, — деди Хасау да сагъышлы болуп. — Аллах игиликге жораласын. Болса да, уллу эфендиге тюбесенг иги эди...

Ала агъачха тюшге жууукъ жетдиле. Жашы аудургъан тереклени кёргенде, Жамбот къууанды. Алай, Ислам уллу кёллю болур деп, кесини къууаннганын анга билдирмезге кюрешди. Заманны оздурмай, къарыулу

къайыш жипле бла тереклени ёгюзлени боюнсаларына байладыла. Ауур томууроуланы кючден бла бутдан суйрей, ёгюзле жолгъа тебиредиле. Ала элге ахшам къараңгыда жетдиле.

Экинчи кюн Жамбот жашларын да нёгер этип, эски халжарны бузду. Аны чириген агъачлары аз кымылдагъанлай окъуна сынып бара эдиле. Ат бла ёргеден келе тургъан Къужон, Жамботну эслеп, атыны башын аны юйюне бурду.

— Иш къолай болсун.

— Сау бол, бийибиз.— Жамбот ишин къоюп, аны аллына барды.

— Къачан келгенсе?

— Тюнене.

— Къачан къайтырлыкъса ызынга?

— Тамбла къалып бирси кюн.

— Заманны керексиз оздурасыз, Жамбот. Башхала жолгъа тебирегендиле. Сен а мында курт-мурт эте айланаса. Бирси кюнню къой да тамбла окъуна ызынга тебире.

— Бу халжарны тап этип бошайлсам...

— Халжарынгы къой. Аны тап этерге артда заман табарса. Шёндю, жазда, ол неге керекди? Жашынгы уа элтемисе биргенге?

— Угъай.

— Нек?

— Ийнекге бичен ишлерге керекди. Ол да, мен да кетип къалсакъ, къышхыда ким бизге бичен берликди.

— Къужур адамса, Жамбот. Мен айтханны этерге суймейсе.

— Амалыбыз алайды ансы, жаш кеси окъуна бек ыразы болуп барлыкъ эди. Тау артындан къайтхандан сора кёрюбюз...

— Ахшы...— Къужон, атына къамичи уруп, жолуна кетди.

10

Чалгъыны кезиую жетди. Бу кезиу — таулуланы жашауларында бек жууаплы кезиудю.

Бирси тау элледеча, Акъташда да къолайлы чаллыкъ жерле байланы къолларындадыла. Жарлыла уа къулакъланы бла ырбынланы чалыучудула. Адет алайды.

Кырдык иги битмеген жыллада уа, байла жарлыланы кѳулакѳладан бла ырбынладан окѳуна кѳыстаргѳа кю-решиучюдюле. Алай, быйыл берекетли жыл болгѳанды. Таула асыры кѳгергенден, ташла юсюнде да кырдык битгенге ушайды.

Кѳужон, жыл сайын этиучюсюча, быйыл да бичен ишлерге кесини малчыларындан сора да, хакѳына келишип, кѳп адам жыйды. Ол аланы жыйынлагѳа юлешип, хар жыйынны чаллыкѳ жерлерине тохташдырды. Бир кюн болмаса да, экинчи кюн Кѳужон чалгѳычыланы ишлеген жерлерине бармай кѳалмайды.

Чалгѳыгѳа Ислам бла Жюнюс да кетдиле. «Биз да барабыз» — деп Адил бла Кѳанамат да кеслерин аланы ызларындан тартдырдыла. Алай, Ислам аланы элтирге унамады. Барлыкѳ жерлери узакѳ эди. Аны юсюне уа, ийнеклерине жетерча биченни ишлеп бошагѳынчы, юйлерине кѳайтырыкѳ тѳуюл эдиле.

Ислам бла Жюнюс Сары кѳая деген жерге бардыла. Жарлыла биченни алайда ишлеучюдюле. Жерини кѳыйындыгѳы болмаса, алайны кырдыгы иги болуучуду. Алай, тик тѳшле, ырбын кѳулакѳла адамны онгун алыучудула. Хазыр биченни андан келтирген а бютюн да кѳыйын болуучуду. Аны энишге аркѳалары бла тѳюшюрюп, сора андан элге эшеклеге жюклеп алай ташычудула.

Ислам бла Жюнюс ары баргѳанларында, бир кѳауумла кѳошла ишлеп, тамбла чалып башларлыкѳбыз, деп тура эдиле. Хасау да анда эди. Ол да болушуп, Ислам бла Жюнюс да жауундан бугѳарча, бир кѳауум кѳазыкѳны ѳрге сюеп, кеслерине кѳошчукѳ ишледиле.

— Чалгѳынг тишелгенмиди? — деп сорду Хасау Исламгѳа.

— Мен хазна тишей билмейме.

— Тѳешюнг бармыды?

— Барды.— Ислам юйден биргесине келтирген артамагѳындан тѳшню бла чѳгючню чыгѳарып, Хасаугѳа берди. Ол тап жерчик сайлап, тѳшню алайгѳа уруп бегитди да, Исламгѳа чалгѳыны тишеп кѳргюзтдю.

— Ангылаймыса, чалгѳыны аузу, ма былай, тѳшню юсюнде кѳысылып болургѳа керекди. Бир бирде уллула окѳуна, тишейбиз деп, чалгѳыларыны ауузларын бузуп иедиле. Олтурчу бери, кесинг бир кѳр,— деп, Хасау ѳрге турду. Ислам тѳшню артына чѳгюп, сол кѳолу бла

чалгъыны аузун тѣшге тутуп, онг къолу бла чѣгючню уруп тебиреди.

— Къоркъма, игирек къакъ... Хы, ма алай... Жарарлыкъса..— Хасау, жашха кѣл этдирип, кесини къошуна кетди. Ислам чалгъыны тишеп бошагъынчы, Жюнюс анга къарагъанлай турду.

— Жаратамыса? — деп ышарды Ислам къарындашына.

— Тутчу, мен да бир кѣрейим,— деди Жюнюс.

— Угъай. Сен бузуп къоярыкъса.

— Бузарыкъ туююлме.

— Экинчи жол тишегенде кѣрюрсе.

Хар затны да тамам этгенден сора, Ислам бла Жюнюс, башхалача, барып, чаллыкъ жерлерине къарадыла. Кырдыгы керти да иги эди. Алай, асыры тѣшден, аякъ юсюнде турургъа да къыйын жерди.

Экинчи кюн танг аласы бла, Ислам къошдан чыкъды. Бир къауумла аямай чала тура эдиле. Эй а, мен а къалып къалдым ушайма да дегенча, къошха тыяндырып тургъан чалгъысын сермеп алып, чаллыкъ жерине дери чапханлай барды. Аны кѣргенле бир бирлерине:

— Къарачы Исламгъа... Ант этдир, чѣрчек жашды,— деди.

Ислам чалгъысын биринчи силдегенлей окъуна, аякълары учуп, энишге тѣнгереди. Кесин да чалгъыгъа кесдирирге аздан къалды.

— «Адамла кѣрюп айып этмегиелле...» — дей, кырдыкла арасындан башын акъырын кѣтюрюп, тѣгерегине къарады. Угъай, киши да кѣрмегенди. Кѣрселе, къайгъы этерлик эдиле. Ислам ѳрге къопду. Тобугъу ачыгъанча кѣрюндю. Алай ол анга эс бурмады. Чалгъысын къолуна алып, ишин жангыдан башлады. Алай бу жол а сакъ болду.

Чалгъы башланганлы, бир ыйыкъ озду. Ислам иги кесек жерни чалгъанды. Къургъакъсыгъан дуруланы Жюнюс жыйып, батанла этгенди. Юйден келтирген ашлары тауусулуп тебирегенлей, Ислам, азыкъ алып келдирге деп, элге атланганла бла бирге, Жюнюсню да ийди.

Жюнюс юйге келгенде, Адил бла Къанамат аны танымай окъуна къалдыла. Ол кюннге куююп, бети, табада озуп бишген нартох гыржынча, къаралгъанды.

— Бек кыйналамысыз, аурууунгу алайым? — деп Фазика, жарсып, хапар сорду.

— Ислам манга чалгы чалыргъа кьоймайды. Къуру кеси чалып турады,— деп, Жюнкос бурнун тартып, къарындашына кёлкбалды болгъанын Фазикагъа билдирди.

— Санга алыкъа чалгы чалыргъа эртдеди. Аны ючюн бош кёлюнге тиеди. Ол чалгъанны жыйып жетишдирсенг да болады санга.

Фазика артмакъны азыкдан толтуруп, Жюнкосу, адамла бла бирге, ызына ашырды.

Кюнле иги эдиле. Аны себепли, биченчилени ишлери да иги бара эди. Къужон чалгычы жыйынларына барып, юйюне къайтханда, Уллу тарны старшинасы Мыртаз аны сакълап тура эди. Ала жарыкъ саламлашдыла.

— Кёпден берими сакълайса? — деп, бий къайгылы болду.

— Къайгырмаз. Бусагъатда юйде турургъа сени заманынг белмагъанын билеме.

— Аны айтсанг а.— Къужон кьол жаулугъу бла бетинде терлегенлерин сыйпады.— Тюшюмде да биченни кёреме, антым.

— Малларынгы санап саны болмагъан хапары барды.

— Саны уа бар эди, Мыртаз, алай мен суйгенча туююлдю ансы. Бу таулада ташланы хар бири мал болуп, мени суююлериме кьошулуп квалсала эди!..

— Аллай бир малны къайда кечиндирлигенг да?

— Амалын табарем. Эбизелени бла къабартылыланы жерлерин сатып алырем, антым. Ала, биз хапаргъа къызып, къарныбызны унутуп кьоймайыкъ... Хышмыш!..

Мыртаз бла Къужонну къатларына уллу къара киши келди да, Къужонну аллында тёрт бюкленди.

— Хышмыш, хурметли кьонагъыбызны сыйларгъа керекди. Къойладан сайлап бек игисин..

Жалчы энишге ийилгенлей, ызына бурулуп, отоудан чыкъды.

— Не тюрлю аты барды муну? Кеси да тилсизмиди?

— Хоу, тилсизди. Хышмыш деб а кесибиз атагъанбыз.— Къужон уллу тишлерин ачып кюлдю.— Тюз аты Хажибекирди.

— Не эсе да, бек мазаллы кёрюнеди.

— Турушунлай къарыуду. Ийнанамыса, орталыкъ ёгюзню кеси кётюреди. Аллай жюз жалчым болса эди, тауланы, ууатып, ёзен этдирирем, антым.

— Айтханынга кзулакъ салыуу уа къалайды?

— Эшик аллымда парийлерими биринден башха туююдю. Сен ийнанган да этмезсе, къалай эсе да, аны итге ушагъан къылыкълары барды. Мен андан-мындан къауум кюн туруп келсем, итлерим, аллыма чабып, юсюме секирип, аякъларымы жалап, эркеленедиле. Бу да тюз алача этеди.

— Ол а бек сейирди.

— Отха секир десем, отха секирир. Суугъа секир десем, суугъа секирир. Адам ёлтюр десем, артха турмазлыгъын да билеме.

— Да сора ол а итден да мажалды да.

— Алайды. Бир жол, не эсе да, эслемей итлге аш салычу тегенеге абынып, аны аудуруп, ичиндегин жерге тегеди. «Бусагъат тилинг бла жала»,— деп ачыуланама. Сёз да айтмай, тёрт аякъланып, битеу тёкгенин жалап бошагъан эди.

— Анассына, къара халкъыбыз барысы да аныча болуп къалса иги кёреем,— деди Мыртаз, ауур кючсюнюп.— Ансы бир къауум гыбышыла жерлени юсюнден дау этип тебирегендиле. Былтыр Гыжгыт элде болгъан ишни сен билесе.

— Билмей а.

— Ол иш алыкъа бошалмагъанды.

— Къалай бошалмагъанды?

— Санга келгеним да аны ючюндю. Ол гыбышыла Нальчик округга менден тарыгъып жазгъандыла.

— Не айтып?

— Айтмагъанлары жокъду. Мыртаз байлагъа жакъ басхан болмаса, жарлыланы адамгъа санамайды. Байла битеу жерлени бийлеп, бизни онгубузну алгъандыла. Тюзлюкню излеп, Мыртазгъа баргъанбызда, ол а адамыча бизни бла сёлеширге окъуна унамагъанды. Бизге аллай старшина керекмейди. Аны орнуна башха старшина айырылырын излейбиз...— деп жазгъандыла.

— Къарачы сен, жамауартланы гынтдысына!

— Кесинг билесе, Къужон, сизни биригиз бла да мен алагъа кёзбау этмезлигими.

— Алайды, Мыртаз, алайды. Биз санга аллахха ишанганча ышанабыз.

— Башха старшина айырса, аны не тукъум боллугъун ким биледи.

— Аллах сакъласын.

— Аны себепли, сен полковник Морхановха барыргъа керексе. Полковник сени уллу шуёхунг болгъанын билеме.

— Тохта, сени старшиналыкъдан кетериргеми умут этедиле?

— Хау. Мен аны билгенме.

— Тейри, ол а тапсызды. Полковник Морхановха уа барайым. Мен айтханнга уа къарарлыкъды ол. Экибиз да бирге барайыкъ.

— Бек ахшы...

Ала тамбла окъуна Нальчикге барыргъа кенгешдиле. Ашап, ичип бошагъандан сора, Мыртаз эртденликде келирге айтып тургъан элине — Гюреннге кетди. Гюрен эл Акъташдан да ёрге барып, тарны төрюнде эди. Мыртаз анда чанкаланы бек байларындан бириди. Аны атасы Қыралбий аты чыкъгъан байладан бири болуучу эди. Сау заманында Мыртазны Уллу тарны старшинасына да ол салдыртхан эди. Мыртаз старшиналыкъ къуллукъну бек жаратханды. Ол къуллукъну юсю бла анга намыс да, байлыкъ да келеди. Не десенг да, битеу Уллу тарны оноуу аны къолундады.

Экинчи кюн эртденликде, айтхан кезиуюне Мыртаз Қужоннга келди. Хышмыш арбазда Қужонну атына нер сала тура эди. Кесини кюмюш хазырлары болгъан омакъ чепкенин кийип, Қужон юйден чыкъды. Аны ашыра, эки къатыны бла жашы да чыкъдыла.

— Сен ол биченчи жыйынлагъа барып къарагъан эт,— деди Қужон жашына.

— Бир да къоркъма. Қъарарма.

— Хайда, сау къалыгъыз...

Қужон бла Мыртаз Нальчикге кетдиле.

— Морхановха къурлай чюелип барсакъ, айып болур...— деп ынчады Қужон жолда.

— Аны уа мен билмеймеми...—Мыртаз къоюн хуржунундан къызыл гюлмендиге чёргелген чулгъамны чыгъарып, Қужоннга узатды.— Ма, сен берирсе.

Қужон ахча чулгъамны алып, къолунда бираз тутуп, кёнчек хуржунуна сукъду.

Атасы кетгенлей, Элбек, юйюнден чыгъып, эрикген адамча акъырын атлай, Черен сууну бойнуна барды. Ол

анда сабийлени жууунганларына къарап бираз турду. Сора, биягъыча акъырын атлай, энишге тебиреди. Юйле, адамлары кёчюп кетип, иесиз кългъаннга ушайдыла. Юйлерини сериуюнюне кысылып, жюн тарай, урчукъ ийире тургъан, анда-мында бир къарт къатын кёрюнсе кёрюнеди ансы, хазна жан кымылдамайды. Элбек, бара барып, Жамботну юйюню аллында тохтады. Тёгерегине къарады. Сюелип бираз турду. Сора сехледен ётүп, арсарсыз юйге кирди. Юйде Фазика жангыз кеси эди. Ол Элбекни кёргенде ахы кетди.

— Не керекди санга бу юйде?

— Саугъамы алмай нек къайтаргъанса? — деди Элбек, эшик къатында сюелгенлей.

— Керек туююл эди да, алмагъанем.

— Аны бла сен мени ёзден намысымы сындыргъанынгы билемисе?

— Аны ючюн сени намысынг нек сынады... Сен бийни жашы...

— Бийни жашыны саугъасын кызла артха къайтармаучудула.

— Манга бийни жашындан саугъа алыргъа тийишли туююлдо. Мен бир жарлы...

— Угъай, сен жарлы туююлсе. Сени ариулугъунг сени байлыгъынгды. Биз ариу тиширыуладан жийиргенмеучюбюз. — Элбек, акъырын, Фазикагъа жууукълашып тебиреди.

— Не этесе сен? Бусагъат юйден чыгъып кет.

— Угъай, ариучукъ. Мен бери алай бош чыгъып кетерге деп келмегенме.

— Адил!.. Къанамат!..

— Бош кычыраса. Тийреде бир жан жокъду. Сени ауазынгы киши да эшитирлик туююлдо,— дей, Элбек жууукъ бара барып, Фазиканы чууунундан тутду.

— Тийме манга. Жибер кълуму. Оу атам!..

Элбек эки кълуу бла Фазиканы белинден кысып кётюрдо да, элте барып, аркъасындан тапчаннга вудурду.

— Оу атам!..— деп, жабы эте, Фазика Элбекни бетин тырнап, андан къутулургъа кюрешди. Алай къарыуу жетмеди. Аны сынсыгъан ауазы дагъыда бир ауукъгъа дери эшитилгенлей турду...

Элбек юйден, бети тырналып, кёлек жагъасы да жыртылып, алай чыкъды. Ол хыли эте тургъан жеринден

тыякъ бла къысталгъан хауле итча, артына къарай, хунаны башы бла секирип, юйлени ортасына ташайып кетди. Бираздан а юйден юсюнде кийимлери сагел-сагел болуп, чачы тозурап, къолларын да энишге бошлап, эки жанына сюрюше Фазика чыкъды. Кёзлеринден жилия-мукълары саркъа, тегерегине термилип къарады. Жер тегерек айланып, таула юсюне аууп келгенча кёрюндю анга. «Ой, анам, не этейим мен?.. Не этейим, не этейим?..» — деп, жюреги тамагъына келип, ауазын чыгъаралмай, ичинден жилияды. Санлары, жел ургъан чап-ракълача, къалтырайдыла.

— Къайдаса, Черен суу? Мени жарлы анама элт... — дей, ол хуналагъа тыяна, суу таба тебиреди. Бу кезиуде энишгеден келе тургъан Хасауну къатыны Абидат аны кёрюп, аллына чыкъды.

— Оу кюнюм къуругъан, Фазика, сенмисе?! Не къан жаугъанды, эшигим жабылгъан? Не болгъанды?..

Фазика асыры жюрексингенден тилин айландыралмады. Аны къалтырагъан эринлерини арасындан чык-гъан жарты-къурту сёзлени уа аныглап къарыу жокъ эди.

Абидатны къаугъасын эшитип, тийреде къатынла, сабийле да жыйылып тебиредиле...

— Не затды бу?

— Не болгъанды?

— Муну къарындашлары да къайдадыла?

— Фазика, нек айтмайса бир зат?..

Не болгъанын билмей, адамла хайран болдула. Къарыусузгъа кетген Фазиканы къолтукъларындан алып, юйюне къайтардыла.

— Аланла, ол Къужонну жашы былайдан, хуналары башы бла секирип, къачып баргъанын кёргенем... — деди Жамботланы хоншу къатынларындан бири.

— Элбекгеми айтаса?

— Хау. Ол, тауукъ урлагъан тюлкюча, аман сызылып бара эди. Мен ызындан сейир этип къарап тургъанем.

— Фазика, алай иш болуп эшигингми жабылгъанды? — деди Абидат. Фазика башын энишге ийди. «Оу кюнюм, алайды...» — деп, къатынла бир бирлерине къарашдыла. Бу кезиуде Адил бла Къанамат чабып келдиле. Ала эгечлерини халын кёргенде, жюреклерин къоркъуу алып, жилияп башладыла.

— Аллахакына, быллай артыкылыкыгъа тѣзерге жа-
рамаз. Келчигиз мени бла, ол итни юйюне бир барай-
ыкъ,— деп, Абидат алгъа чыкъды. Бир къауум къатын,
аны ызындан тебиредиле. Ала Къужонлары таба сызы-
лып кетдиле.

Тышында къатын къаугъагъа юйден Баблина
чыкъды.

— Не этесиз, не болгъанды?

— Къайдады сени ол ит кючюгюнг?

— Не затла жаншайсыз?

— Налат болсун сизге, бетлери болмагъан бѣрюле.
Барчы бир къара, жашынг Жамботну къызына не этип
кетгенине... — деп, Абидат Баблинаны кѣзюне-къашына
тебинди.

— Не этгенди?

— Чыгъарчы аны бери, не этгенин биз анга кѣргюз-
тейик!

— Элбек юйде жокъду. Эртденликде чыгып кетген-
ли бери къайтмагъанды.

— Къайтмай къаллыкъ ол болсун, налат.

— Не адепсизлик да сизден чыгъады, тонгузла...—
деп, къатынла айталгъанларын айтып, ызларына къайт-
дыла.

Фазиканы хапары элге терк жайылды. Аны эшитип,
Элбекге, аны атасына бла анасына, битеу тукъумуна да
налат бермеген адам жокъ эди.

Элбек аманлыкъ ишин этип бошагъанлай, Сосран
эфендини юйюне баргъан эди. Ол Фазика бла къалай
болгъанын эфендини жашы Сюлеменнге айтып, экисине
да кюлкю тарыгъан эди.

Къарангы болгъандан сора, Элбек юйюне келди.

— Неди жашым, бу ишинг? Багуш къуртланы къоз-
гъагъанча, бу гыбышыланы не къаугъагъа къалдырып
айланаса? — деп Баблина жашына урушду.

— Ала къаугъа этгенликге уа, сен не затха ачыула-
наса?

— Айыплы иш этгенсе, жашым. Атанг келсе ол санга
арчу айтмаз. Битлери кирген болурла, кийимлеринги теш
да жуумагъа къой...

Ол кюн окъуна, эгечлерине болгъан ишни эшитип,
Ислам бла Жюнюс да элге къууулдула. Ала юйлерине
кече ортасы бола алай жетдиле. Фазика жатып, Хасау-
ну къатыны Абидат а аны къатында олтуруп тура эди.

Фазика, ёпке солуу этип жетген къарындашларын кёргенде, жүрексинип жияды.

Ислам жукъ да айтмай, ызына бурулуп, юйден чыгып кетди.

— Къайрыса, Ислам?.. Бери тохтачы...— дей, Абидат аны ызындан чыккъды. Алай Ислам жокъ эди. Тышында къарангы кече, багъанагъа тагъылгъан жамычыча, шош тура эди.

Ислам, къарангыда ташлагъа абына, Къужонланы юйюне келди. Солууун къысха алады. Ачыу богъурдагъын буугъанды. Къужонну юйю, къабыр тебеча, шошду. Къымылдагъан жан эсленмейди. Ислам жерден ташла жыйды да, аланы бирини ызындан бирин терезелени марап сызды. Бу кезиуде Къужонну итлери юрюп, хуна башлары бла секиришип, жан жанына чапдыла. Юйдегиле да уянып, къаугъа болду.

— Ким эсе да, аны ёлтюрмей къоймам!..— деп, Элбек къабыргъада тагъылып тургъан къамасын сермеп къолуна алды.

— Къой, жашым, къой. Этгенинг да боллукъду,— деп, Баблина аны иерге унамады. Хышмыш а кече узуну жукъламай, юйню сакълап чыккъды.

Кече Къужонлада болгъан ишни эртденликде саулай эл билди. Алай, бийни юйюрюню кечеге тынчлыгъын болгъан ким болгъаны билинмей къалды.

* * *

Жамбот бла Дадаш ингирге къойланы ыстауатха жыйып, къошларына бардыла. Кёк къаралып, жауаргъа ушашлы эди. Аны себепли, Жамбот бла Дадаш хаух ишленген къошну башын жангыдан бичен бла къалын жабып, жауун суу ичине ётмезча этдиле. Ала да ол ишни бошاپ, ушхуур хазырларгъа от тамызгъанлай, хоншуларында къошдан адам келди.

— Жууукъ бол Хасан, жууукъ бол,— деди анга Жамбот, къолун бере.— Элде хапарынг бар эди да, къачан келгенсе?

— Бююн...

— Олтур, хапар айт. Кесинг да нек мудахса?..

Жамбот къызыны хапарын эшитгенлей, бёркюню юсюнден кёрген тюшю, дыркъ деп, эсине тюшдю. Ол, сын ташча, сирелин къалды. Дадаш а, нек эсе да, къош

аллында атылып тургъан балтаны сермеп кьолуна алды. Аны халындан кьоркьуп, Хасан бир жанына турду. Ол сагъатдан окъуна Дадаш элге кетерге умут этди. Алай Жамбот аны иерге унамады...

Ол кече Жамбот бла Дадаш хазна кёзлерин кысмадыла. Фазиканы ачыуу аланы жүреклерин тырнай эди. Тышында уллу жауунну жаугъанын да сезмей эдиле ала. Бир бирлери бла сёлешмей, хар бири кесини ичинден кюе эди.

Эртденликде эртде Жамбот элге кетди. Дадаш а кьойла бла тау артында кьалды.

...Элде болгъан ишни Къужон бла Мыртаз, Нальчикден кьайтып келе, эшитдиле. Бий тынгысыз болду.

— Адепсиз иш этгенди, хайырсыз,— деди ол, жүрегини кыйналгъанын Мыртазгъа сездире.

— Жашлыкъ не зат да этдиреди. Аны артыкъ уллу жарсыр жери жокъду.

— Айыбы уа?..

— Айып болуп, аны аллай бир не сунаса? Башы, аягъы да гыбышы туююлмюдю.

— Ол айтханынг да тюздю. Болса да, ол хапарны бери, бу элге да жетип тургъанын кёремисе? Угъай, Мыртаз, сен мени кёлую алыргъа кюрешме. Иги болмагъанды.

Бий юйюне келип, атындан тюшгенлей, Элбекни сорду. Хышмыш, хум-хум эте, кьоллары бла таулары кёрюзтдю. Къужон юйге ачууланып кирди. Эки кьатыны да, уллу отоуда олтуруп, не эсе да бир затны юсюнден селеше тура эдиле. Къужонну кёргенлей, ала ёрге кьопдула. Баблина да, Аминат да мудах эдиле. Къужонну, билмей тургъанлай, ачууланып киргени уа аланы мудахлыкъларыны юсюне кьоркьуу да кьошду.

— Мен бир жары кетсем, мында бир палах болмай кьалмайды. Кьайдады ол итден туугъан ит!?.— деп, бий, юйню титирете, кызды...

Жамбот Акъташха эки кюнден жетди. Жарлы юйю анга мудах любеди. Сабийле мыккыл эдиле. Фазика уа, кюз артында чапракълары акъгъан терекча, жукъаргъанды. Къызгъылдым нюрю, ойнай туруучу бети кисейча агъаргъанды. Жамботну жүреги жарылыргъа жетди.

Юйю анга кьатыны ёлген замандан эсе бушуулу кёрюндю.

Чинг алгъа, Жамбот Сосран эфендиге барып тарыкьды.

— Ангылайма, Жамбот, ангылайма. Жюрегинг да ауруй болур... Ачыу да эте болурса. Ол адепсиз иш барыбызгъа да иги кёрюнмегенди. Не этериксе, Жамбот? Уллу аллахны буйругъу алай болур эди.

— Аллахны буйругъу алай болурча, мени кьызым анга не хата этгенди. Туугъанлы бери гюняхлы иши болмагъанды аны.

— Аллах кёргенни биз мингден бирин да кёрмейбиз. Ол этер ишин бизге сормайды.

— Сен айтыугъа кёре, терслик мени кьызымдады, алаймыды?

— Да угъай, Жамбот, мен туура алай да айтмайма. Кимни тюз, кимни терс болгъанын бир аллах кеси бизден эсе иги биле болур. Иншаллах.

— Угъай, Сосран, мен бу ишни былай кьоярлыкь туююлме.

— Да не этерликсе, Жамбот? Сыннган табакьны биргеми жалгъарлыкьса.

— Табакьны сындыргъан адам терслигине туберге керекди.

— Тюзсе, Жамбот, керекди. Старшинагъа бар, сюдге да бердир... Алай, тауукь кьушха бир заманда да бир зат да эталмагъанды.

— Тюзлюкню излемей кьоярлыкь туююлме.

— Жолунг болсун.

Жамбот андан Гюрен элге барды. Ол бек алгъа анда писарны тапды да, жалына кетип, анга тарыгъыу кьагъыт жаздырды. Сора аны да алып, старшинагъа кирди.

— Кимсе? — дей, Мыртаз, Жамботну бетине тюрслеп кьарады.

— Мен Акъташданма, Къужон бийни жалчысыма. Атым Жамботду.

— Не жумушунг барды?

— Санга тарыгъыргъа келгенме... Мындан алда Къужонну жашы Элбек жангыз кьызыма...— Кёлю толуп, Жамбот андан ары жукь айталмай кьалды.

— Ол хапарны мен эшитгенме.— Мыртаз стол артындан кьопду.— Сора, ол кьызын атасы сенсе?

— Хау, менме. Санга тюзлюкню излеп келгенме. Бу байла бизге быллай бир нек артыкълыкъ этедиле? Биз адам туйюлбюзюмю?

— Керти айтаса, артыкълыкъ этерге жарамайды. Аны унамабыз.

— Элбекни сюдге берирге деп келгенме санга.— Ол кьолунда кьагъытны старшинаны аллына салды.

— Ахшы, Жамбот.— Мыртаз кьагъытны кьолуна алды,— бу кюнледе мен Нальчикге барлыкьма да, кеси кьолум бла элтип, сюдге берирме. Башха жумушунг бармыды?

— Угъай, жокьду. Сау кьал... Нальчикге кесим барып этерлигим болмаз?

— Да манга ийнанмай эсенг, кесинг окьуна бар. Угъай демейме.

— Ийнанама. Бу жол болмаса, мен санга келген да этмегенме.

— Бир да кьоркьма, Жамбот.

— Сау кьал...

Бир кьауум кюнден, Мыртаз Акьташха келди. Ол Кьужоннга Жамботну сюдге жарашдыргъан кьагъытын кьргюзтдю.

— Муну не этерге муратынг барды? — деп сорду бий, кьагъытны старшинагъа кьайтара. Мыртаз аны Кьужонну кьолундан алды да, жыртып тюк-тюк этди.. Экиси да, бир бирге кьарай кетип, кюлдюле. Кьепге дери кюлдюле ала.

11

Август айны ахыры эди. Башха кьойчула бла бирге, Дадаш бла Жамбот да кеслерини сюрюулерин, бир тюрлю хатасыз, тау артындан аудурдула. Кьойчула кьойланы ырбылада, кьулакьлада кюте, кьыш кечинирлик жерлерине ашыкьмай барадыла. Малчыла ашыкьгъан окьуна этселе да, Кьужон бий аланы ашыгьыргъа кьоймайды.

— Не да этигиз, сууукьла тюшгюнчю, кьойланы кьыйырлада кечиндиригиз.— деп ол жалчыларына кьаты эскертгенди. Малчылагъа уа, белгили бир жерде тохтамай, бир кюн бир жерде, экинчи кюн а башха жерде от тамыза айланган кьыйын эди.

Тау артындан къайтхандан сора, Жамбот старшина-
гъа барыргъа ашыкъды.

— Ким биледи, Элбекни тутуп, алып кетген эселе
уа? — деп, ол Дадашха бир ненча кере чалындыргъан-
ды. Алай, имбашларын жыйырып къойгъан болмаса,
Дадаш анга жууап къайтармагъанды. Фазиканы къай-
гъысындан бери, Дадаш, къалай эсе да, аз сёзлю бол-
гъанды. Хазна кёзю ачылмайды. Кёбюсюнде сагъыш эт-
генлей турады. Бетинден сууукълукъ кетмейди.

Не да болсун, халны билип, терк окъуна къайтып
келирге айтып, Жамбот къысха жолланы сайлай, элге
кетди. Жолда былай сагъыш эте бара эди: «Элбекге жюз
чыбыкъ уругъа сюд этселе эди. Старшина кесини бо-
лушлукъчулары бла аны межгитни аллына сюрюп кел-
селе эди. Ары элни саулай жамауаты жыйылып болса
эди. Элбекни тешиндирип, жерге бауурландырса эди.
Сора жюз чыбыкъны уругъа эркинликни манга берсе-
ле эди... Мен жартысын уруп, жартысын а Дадашха ур-
дурсам эди... «Ы, маржа, ёлтюрюп къоясыз, кечгинлик
беригиз!» — деп, кёз жилимукъларын сыйпай, Къужон
бла Баблина аллыма тобукъланып жилиясала эди...».

Жамбот алай сагъыш эте баргъанлай, шырт деп, ал-
лына эки атлы чыкъдыла. Ала Элбек бла Сюлемен эди-
ле. Жамботну ичинде ёртен жанганча болду. Отда кюе
тургъан кесеуча къаралды. Элбек бла Сюлемен атлары-
ны башларын бир жанына буруп, жортуп кетдиле.

— Тохтачы, ананг бергенни тёгерик! — Жамбот бе-
линде къойчу бичагъын кынындан чыгъарды. Алай
атлыла анга бурулуп да къарамадыла. Ала, сыртдан
аууп, кёзден ташайдыла. Жамбот, ташла арасында бит-
ген жангыз терекча, сюеле кетип, ызына къайтды. Элге
барып энди ол этерлик жокъ эди...

Элбек, Сюлеменни да нёгер этип, тау артындан
къайтхан маллагъа къарай чыкъгъанлыгъы эди. Аны
Къужон кеси ийген эди.

Жолда Жамботха тюбегенине Элбек ыразы болма-
ды. Аны кёрмез ючюн, ол кютген сюрюуге бармазгъа
деп, Элбек элден аллай умут бла чыкъгъан эди. Жам-
ботдан узайгъандан сора, Элбек кесини ол оюмун Сюле-
меннге айтды.

— Да сен муну киеуюмю болгъанса, андан бугъун
айланыргъа? — деп кюлдю Сюлемен.— Сора сен Дадаш-
дан да бугъаргъа керексе. Ол, Фазиканы суйген гыбы-

шыладан бириди. Алыргъа деп окъуна айлана болур эди дейме.

— Да алсын. Жол ачханбыз,— деп бийни жашы уллу кёллю ышарды.

Ала къой сюрюулеге ингир болгъунчу жетдиле. Шырт деп, биринчиден окъуна, Дадашха жолугъуп къалдыла. Элбек анга тюбегенлерине да ыразы болмады. Болса да, тюбегенден сора не этерик эди... атларыны башларын тартдыла.

Тау къуш къонганча, ташха чёгюп тургъан Дадаш, хыжысына тыяна, таш юсюнден секирип тюшдю.

— Къалайды хал? — деп сорду Элбек анга, ат юсюнден.

— Тау адетге кёре, бек алгъа, атдан тюшюп, салам берирге керекди.

Элбек бла Сюлемен, бир бирлерине къарап, къойчуну масхаралап кюлдюле.

— Тейри, жалчыларыбыз да адетни билип башлагъан эселе, аламатды...

Элбек бла Сюлемен дагъыда кюлдюле. Башха жукъ айтмай, атларына юзенгилери бла къатыла, кетип теби-редиле.

— Тохта, Элбек. Санга сёзюм барды,— деп Дадаш аны атыны жүгенинден тутду.

— Айт, тынгылайма.

— Атдан кесингми тюшесе, огъосе уа мени болушлугъумму керекди?

— Бизни ючюн жарсыма, ач туююлбюз,— деди Сюлемен, Дадаш аланы сыйларгъа чакъыргъан сунуп. Алай Элбек а Дадашны бет къанындан, аны иги мураты болмагъанын сизди. Ол къолунда къамичи бла уруп, атын алгъа секиртди. Алай, Дадаш жүгенини иймеди.

— Не тынч къутулургъа умутунг барды,— деп, Дадаш сермеп Элбекни билегинден тутду да, къарап къарагъынчы, ун къапчыкъны тюшюргенча, аны атны юсюнден жерге атды. Элбекни башында бёркю бир жанына чартлады.

— Эй, эй... бу не оюнунгду? — деп, Сюлемен атыны ёшюнюн Дадашха бурду.

— Сюлемен, сени бла мени ишим жокъду. Алай бу итге уа итлигин кёргюзтюрге сюеме! — Алай айтып, Дадаш эки къолу бла да Элбекни жагъасындан тутуп, чулгъандырып жерге урду.

— Телибаш, кимге кьол кетюресе сен? — деп Сюлемен секирип атдан тюшдю. Элбек быгынындан тутуп, ёрге кьопду да, жерден таш алып Дадашха керилди. Алай ол уругъа жетишалмады. Сакъал тубюнден тийген Дадашны кьарыулу жумдуругъу аны дагыда жерге кьаплады. Сюлемен Дадашны артындан барып, терекни кьучакълагъанча, эки кьолун аны бойнуна чалишдирип тохтады. Дадаш энишге ийилип, Сюлеменни аркъасына кетюрюп, башы бла аудуруп, аллына тюшюрдю да, жумушакъ жерине табанын жетдирди. Тыякъ тийген хыличи маскеча, Сюлемен сынсып артха турду. Бу кезиуде Элбек белинде кьамасын кынындан чыгъарды. Дадаш жерде атылып тургъан хыжысын кьолуна алды. Ала бир бирге уу жилянлача кьарашдыла. Элбек Дадашны кьама бла урурча, тап кезиую марлай, бирде онгнга, бирде солгъа секиреди. Алай ол кьайсы жанына кьагынса да, Дадашны хыжысы, шок сюнгюча, аны кёкюрегине тирелип тохтайды. Былай бла иш бармазлыгъын билип, Элбек хыжыны кесине айланган кьыйрындан тутду. Бир бирни онгун алыр ючюн, эки жаны да кьазауатха кьалдыла. Хыжы ортасындан сынды. Бу кезиуде Элбекке тап тюшюп, кьамасы бла Дадашны кёкюрегине урду. Алай, жалчы кезиуюнде бир жанына секирип, уллу палах болмай кьутулду. Кьаманы жютю бурну аны тюкю кёкюрегини терисин жырды. Къаны кёлегини аллын кьызартды. Элбек кьаманы экинчи кере да кетюрдю. Дадаш сермеп, аны бууунундан тутду. Элбекни кьолу ёрге кетюрюлгенлей кьалды. Дадаш аны бууунундан буруп, кьамасын кьолундан жерге тюшюрдю... Андан, бийни жашын ырмах этгинчи туююп, кёкюрегинде къаны бара тургъан жарасын кьол аязы бла басханлай, кьойла кьыйырына кетди. Ол кетгенлей, Сюлемен жерде тенгереп тургъан Элбекни кетюрюп ёрге сюеди. Бийни жашы, ары-бери тентирей, аягъы юсюнде туралмай эди.

— Кёрдюнгмю ол эшекни этип кетгенин? — деди Сюлемен, Элбекни кьолтугъундан тутханлай.

— Жибер мени...— деди бийни жашы къан тюкюре,— жибер... мен аны ёлтюрмей кетерлик туююлме.

— Шёндю сен анга эталлыкъ жокъду. Андан эсе, адам кёргюнчю былайдан кетейик.

Элбек таш юсюне олтуруп бир кесек эсин жыйды. Аны эринлери, айрандан толу гыбытны бухчакъларыча,

көпгендиле. Сакъал тубюне, къаш башына, къулакъ жанларына да догъурала чыкъгъандыла.

Сюлемен арлакъда кюте тургъан атларын тутуп келтирди.

— Шжок тапчы манга, Сюлемен,— деди Элбек тишлерин къыжылдата.

— Аны уа не этериксе?

— Не этерими мен билеме.

— Ол акъылынг бошду. Қесинг ёлтюрюп не этесе аны? Ол санга махтау берлик иш туююлду. Андан эсе, къанынгы суут.

— Угъай, Сюлемен!...

— Сагъыш эт, Элбек. Сен аны кеси къолунг бла ёлтюрсенг, хапарынг игиге чыкъмаз. Андан эсе башха амал табаргъа керекди.

— Старшинагъа айтып, тутдурургъамы дейсе?

— Анга дери да барды бир амалы.

— Не амалды ол?

— Хышмыш...

Элбек Сюлеменге соруулу къарады.

— Аны къозутуп ийсенг, ол Дадашны суюклерин бек терк ууатыр. Эки ит, талашып, бири бирини богъурдагъын юзгенликге уа ким не айтырлыкъды?..

Кюн батып, ингир бола башлагъан эди. Элбек бла Сюлемен, атларына минип, ызларына кетдиле.

Дадаш кенгиге жайылгъан къойланы бирге аманны кебинден тийишдирди. Ол жамычыны къыртишке жайып, аны юсюне тыянды. Бу кезиуде Жамбот жетди. Дадашны къанига боялып тургъанын кёргенде, ол тынгысыз болду. Жамбот олтуруп, къойчу нёгерини хапарына тынгылады.

— Терс этгенсе,— деди Жамбот, ауур кючсюнюп.— Ол мен таныгъан ургъуйла санга кечип къоймазла. Не этейик?..

...Элбек бла Сюлемен ол кече бир жерде да тохтамадыла. Не да этип, элге танг атхынчы жетерге кюрешдиле. Элбек кесини, къуш жулкыгъан тауукъча, тозурагъан сыфаты бла адамлагъа кёрюнюрге уяла эди. Ала жолда келе, экиси да Сюлеменлагъа барыргъа оноулашдыла. Бу халы бла Элбек юдегилерине кёрюнюрге суймей эди...

Ала элни кыйырына жетгенде, танг жангыдан белги берип башлагъан эди. Ала, элни ичине кирмей, Сюлеменлагъа кыйырла бла бардыла. Юйге да, уручулача, тегереклерине кырай кирдиле. Юйдегилени уятмазгъа да сакъ болдула. Алай, Сосран уянып эди. Ол эртден намазгъа кыоухан эди.

— Не укула болуп айланасыз? — деп сорду ол жашлагъа.

— Бош алай. Таудан кыйытып келебиз...— дей, ала ич отоугъа кирдиле. Башлары жастыкыгъа тийгенлей, жукъладыла.

Ала Къудасны кыаугъасына уяндыла.

— Оу кюнюм, Элбек, не болгъанды санга? Кимге сойдургъанса кесинги былай?..— деп ол тобукъларын тую тура эди.

— Жукъ да болмагъанды, анам... бош атдан жыгъылгъанды. Кыаугъа этме, — деди Сюлемен, кезлерин ууа.

— Аtdан жыгъылгъаннга уа ушамайды, аллахакъына. Не эсе да бир хатагъа урунгансыз.

— Бир хатагъа да урунмагъанбыз. Кишиге жукъ да сагъынмагъыз, — деди Элбек.

— Охо, ауруунгу алайым, схо... — дей, Къудас отоудан чыкъды. Ол терк окъуна башына ботасын кысып, Къужонлары таба тебиреди. Алай, эсине не зат туюдю эсе да, орта жолдан ызына кыйтды. Кыауум кюнден бери элге жангы хапар жаялмай, аны тили кичип айлана эди. Элбекни халын кергенде, тышындан жарсыгъан кибик этгенликке, ичинден а: «Адамланы кыулакъларын энтда да бир сагъайтайым...» — деп кыууанган эди. Алай, айтхан хапарыны татыуу чыгъар ючюн, ишни болушун толу билирге керек эди. Ызына да аны ючюн кыйтханлыгъы эди. Ол, юйге шууулдап кирди да, биягъы Элбекке бла Сюлеменнге соруу этип тебиреди. Алай, ала Къудасха жангы зат айтмадыла. Аны алай кыаты болгъанына Элбек кълкълалды окъуна этди. Къудасны тынчлыгъы кетди. Жеринде олтуралмай башлады.

Сюлемен юйден чыкъды. Кюн туюшден аууп бара эди. Эл кыйгъысызды. Орамлада сабийле ойнайдыла. Кюнлюм бетде бузоула кютедиле. Эшекле юй салкыныларына кысылып, шош турадыла. Сюлемен, тегерегине кырай, арбаздан чыкъды да, арт орам бла ёрге айланды.

Ол, ашыкъмай, Къужонлагъа дери барды. Алай, юйге кирмеди. Арбазда не эсе да бир жумуш эте айланган Хышмышны кѳрюп, бармагъы бла аны кесине чакъырды.

— Бий юйдемиди? — деп сорду ол жалчыгъа. Хышмыш не эсе да бир затланы мурулдай, башын кымылдатды.

— Сени Элбек чакъырады. Ол биздеди...

Хышмыш аны эшитгенлей, Сюлеменни биргесине тебиреди. Жолда тилсиз жалчы Сюлеменнге кѳоллары бла не эсе да бир затны ангылатыргъа кюрешди. Алай, Сюлемен жукъ ангыламады.

Хышмыш Элбекни кѳргенде, аузу ачылып къалды. Бираздан а кѳзлери мылы тартдыла.

— Мени былай Дадаш этгенди,— деди Элбек жалчыгъа.— Хышмышны бети жауун булутча къаралды. Эки жумдуругъун къаты кысып, не эсе да бир затла мурулдады. Аякълары бла жерни уруп, юйю тептирди.

— Сен аны тау артындан ауучу уллу ыфчыкны бери жанында табарлыкъса,— деди Элбек.— Юйде жукъ сездирме. Сорсала ийнекле тургъан жерге барама де да къой. Ангыладынгмы?.. Алай эсе, турма. Ол тор байтал юйде эсе, анга минип бар. Ёлтюрмей къайтма...

Хышмыш, жумдурукъларын хауада ойната, юйден гюрюлдеп чыкъды.

— Алай бла ол гыбышыдан да бошадыкъ,— деди Элбек, алыкъа кѳпгенлери чѳкмеген эриплерине тийип кѳре.— Болса да аны кесим ёлтюрсем бегирек къанарлыгъем. Алай, кѳкюрегине уа къаманы игирек илиндирген болурем дейме?

— Ким билсин... къаны уа бек элпек баргъанча кѳрюннген эди...

Хышмыш акъ къаланы къатында кюте тургъан тор байталны тутуп жюгенлѳди. Ол уллу эм къарыулу жаныуарды. Жууашлыгъы уа гудагъа ушайды. Къалайына да тий, бойнун буруп да къарамаз. Къайда не кыйын жумуш болса, Хышмыш бла тор байтал да анда боладыла. «Тор байтал бла Хышмыш болмасала, юйюбюз ѳртде тюп боллукъ эди...» — деп Къужон кѳп кере айтханды.

Хышмыш байталны аркъасына эски жаурлукъланы атды да, аланы айыл бла тартып, къаты кысыды. Андан халжарны аллында кеси туруучу, ит орун кибики, гитче таш гытыгъа кирди. Гытыны башы, халжарны тѳгерен-

гине ишленген хуна бла тенг жабылганды. Аны се-
бебли ол алашалай кьалганды. Аны не ожагы, не те-
резеси да жокьдула. Хышмышны кыш да, жаз да ке-
чинген жери олду.

Хышмыш гытысындан белине кыны бла бичагын
тагып, кьолуна уа кьауал алып чыкьды. Башын эниш-
ге бошлап, ёретинлей кьалкыу эте турган тор байтал
кесини жарты жумулган кёзлерин Хышмыш, секирип,
юсюне мнингенде ачды.

Жамбот бла Дадаш эртденликде сууукьсурап уян-
дыла. Кюнню бузулур кьайгысы бар эди. Ол бузулган
окьуна этмесе да, ыфчыклагьа жууукь жерле кыш бет
алып тебирегендиле. Эртденликде бютюн да сууукь бо-
ладыла.

— Бираз энишге тигелемесек, былайлада адам тёзал-
мазча болуп башлагьанды,— деди Жамбот, юсюне тон
кне.

— Бирсиледен алгьа тюшюп тебиресек, бий уна-
маз.

— Да бий унарыкь тьююлдю деп, сууукьданмы ёл-
люкбюз?.. Жаранг бек ачиймыды?

— Угьай, ачымайды. Ол хансла иги болушдула.

— Ала уа болушурлукьдула. Жол жанында бошму
битген сунаса ала? Асламысында адам хатагьа жолда
урунады. Аллах аны эсге алып, ол чапракьланы жол
жапларында андан битдиргенди. Мен аны кьартладан
эшитгенме...

Кьойла сыртлагьа жайылдыла. Жамбот бла Дадаш
да, от тамызып, тюненеден кьалган шорпаларын жылы-
тып уртладыла да, ушакь эте, кьойланы кьыйырына кет-
диле. Эртденликде булутлу болганлыкьгьа, тюшге
жууукь кюн ариу ачылды. Кенг жайылып барган кьой-
ланы бирге жыйышдырып, Жамбот бла Дадаш аркьа-
ларын ташха тиреп, кюнню жылыуунда солургьа чёкдю-
ле. Бу кезиуде шок атылган таууш эшитилди. Окь Да-
дашны кьулакь жаны бла зууулдап озду. Экиси да ол-
турган жерлеринден секирип кьопдула. Ала сырт ба-
шында, кьолунда да кьауалы бла, атлыны эледиле.

— Хышмыш...— деди Жамбот кёргенлей окьуна.—
Айтханем мен санга, кьоймазлыкьларын. Мен ангыла-
гьандан, муну бери сени ёлтюрюрге деп жибергендиле.
Не этейик?

— Да ол а мени не затха деп ёлтюрюрге керекди? Ол да жалчы, мен да жалчы...

— Хышмыш аны бълмейди. Ол Къужонну аллах сунады. Бий айтханны да, аны юйюрюнден башхасы айтханны да, жаны сау къадарда, этмей къояргъа амалы жокъду... Энишге тур... бнягъы шкокну аузун бери бургъанды...

Дагъыда шкок атылды. Бу жол а окъ ташха тийип, андан зууулдап, бир жанына чартлады. Дадаш ташны артындан жашыртын къарады.

— Бери келеди...

— Не боллукъ эсе да, мен аны бла бир сёлешип кёрейим, — деп Жамбот, таш артындан чыгъып, Хышмышны аллына тебиреди. Жамбот бла экиси тюбешгенде, Хышмыш атдан тюшдю.

— Салам алейкум...— деп, Жамбот Хышмышха къолун берди. Алай Хышмыш аны къолун тутмады. Эки баякъ эрнини араларындан шытылары чачыла, не эсе да бир затланы мурулдай, ташны къатында тыягъына тыянып тургъан Дадашны кёргюзтдю.

— Тели болма, Хышмыш. Дадашны санга бир тюрю хатасы тиймегенди. Сени бери, итни юсгюргенча, юсгюрюп пйгендиле. Сен а аны ангыламайса. Андан эсе, ызынга къайт...

Хышмыш, башын чайкъап, аман тепди. Жерге узалып, кырдыкланы жыртып, аланы ары-бери чачды. Сора беллинде бичагъын сермеп, къынындан чыгъарып, Дадашха чаңды. Жамбот аны билегинден тутаргъа умут этди. Алай жетишалмады. Аллай хомухлугъу ючюн ичинден кеси кесине айып эте, Дадашха болушлукъгъа къууулду. Хышмыш жангыз бир ургъанлай, Дадашны ёлтюрюп къоярлыкъ суна эди Жамбот. Аны себепли, ол Дадашха: «Къач!.. Къачхан эт!» — деп къычырды. Алай, Дадаш къачмады. Бетден бетге келе тургъан жаугъа аркъасын кёргюзтмеклик таулада неден да айыпды. Аллай адам кесин таулугъа санап, башына бёрк киерге керек туююлду.

Бичагъын да алгъа тутуп, Хышмыш келе тургъанда, Дадаш жугъутурча секирип, таш башына минди. Таш къадыр бийиклиги тенгли бар эди. Хышмыш, къыжырыкъланып келип, кёкюрегин ташха тиреп тохтады. Дадаш къолунда хыжысын кётюрдю.

— Таматалыкъ хатеринги этеме ансы, уруп башыны чачарлыгъем, — деди ол Хышмышха. Хышмыш, тырнакълап, ташны юсюне минерге кюрешди. Алай, гебен кирик, уллу санын кетюралмай, онгсуз болду. Жамбот: «Къой маржа, Хышмыш, эсинги жый, тели болма...» — деп, анга акъыл айта, гузаба этеди. Алай, Хышмыш бар эсе да, жокъ эсе да Жамботну эсинне да алмайды. Къалай эсе да, аягъы тап илинип, Хышмыш таш башына кетюрюлюп башлады. Алай, кекюрегинден тийген Дадашны табаны аны энишге тенгеретди. Гыбыт таууш этип тийди ол жерге. Не зат бола турады дегенча, тегерекде кюте тургъан къойла да, жухларын кырдыкдан айырып, тюйюшгенлеге къарадыла. Хышмыш жерден тура келип, эшек башы тенгли бир ташны алды да, аны бар кючоу бла Дадашха атды. Дадаш энишге ийилди... Таш аны башы бла ётуп, кюте тургъан къойладан бирине барып тийди. Къой жерге къапланды. Ол кымылдагъан иш да этмеди.

— Хышмыш, ариулукъ бла къоярменг, — деди Дадаш, эки кезюне къан чабып. Хышмыш анга къоллары бла: ташдан бери тюш, сора бойнунгу сояйым, — деп билдирди. Къаны къайнагъан Дадаш, ташдан секирип тюшдю. Хышмыш анга атылды. Алай, бойну къатыш онг имбашына тийген хыжы, аны жерге тобукъландырды. Дадаш хыжыны дагъыда кетюрдю. Алай, Жамбот аны аллына сюелип тохтады.

— Къой, маржа... ёлтюресе муну.

Хышмыш талаша кетип хорланнган парийча, ызына да къарай-къарай, келген жолу бла артха къачды. Бу кезиуде андан-мындан сырт башлада къолларында да хыжылары бла къойчула кёрюндюле.

— Ала, Жамбот, не къаугъады бу? Шкок атдыргъан сизмисиз?.. — деп селешдиле ала.

Хышмыш, бууаз ийнекча чайкъала барып, кюте тургъан байталына минди да, къарап къарагъынчы, кезден думп болду.

Къудасны тили алгъа Элбекни, ызы бла уа Хышмышны тюйюлген хапарларын битеу элге, жел ургъанча, терк жайды. Бу кюз арты кюнледе, ол хапар хар юйде да бек уллу хапар болгъанды. Дадашны аты къартны да,

жашны да аузундады. «Ол алай кялай эталгъанды?» — деп, жарлыла бир бирге, тамаша болуп, сорадыла.

— Жашасын. Биз билмей тургъанбыз ансы, ол таза да ётю болгъан жаш кёреме,— деп бир кяаумла анга махтау береди. Дадашны хапары Фазикагъа жетгенде, аны ичин кьоркьюу бийледи. Башына ауур сагъышла келип, алайсыз да ачыудан кьаралгъан жюреги бююн да бек кюеди: «Манга болуру болгъан эди, Дадаш. Мени ючюн деп, жанынгы кьоркьюугъа бош салгъанса. Кюнюм кьуругъан, ала ызынгдан болгъан эселе, жашат-мазла сени. Не этейим, аллах?.. Бир да болмай эсе да, энди аны жанын сакъла...» Фазика, уллу жилиргъа кьарындашларындан уялып, ичинден жияй эди...

...Къужон тюбюнден келе эди... Юч-тёрт кюнден бери ол Акъташда болмагъанды. Не эсе да бир жумуш бла Чирик кёл тийресине кетип, андан кьайта келгенлиги эди. Межгитге жетгенинде, Сосран эфендини кёрдю да, атындан тюшдю.

— Ассалам алейкум, Сосран.

— Алейкум салам, Къужон. Къайда кёрюнмей айланаса?

— Иш азмыды... Жерибиз такъырды, антым. Жылдан жылгъа ол манга гитчеден гитче бола баргъанча кёрюнеди.

— Малла кёбейселе, алай болады. Жерни излетген малды. Мал болмаса, жер неге керекди.

— Тюздю айтханынг, Сосран. Малды жерни излетген. Малым аз болгъанда жер кьайгъы тюшюмде да жокъ эди. Мал кёбейгенли уа, жерни сагъышы жукъусуз этгенди.

— Жер бла бизни халкыбызны насыбы тутмагъанды. Бу тауладан ары-бери чыгъып кьарыуубуз жокъду.

— Жерибиз эркин болса эди, мен юйюмде ырахат, сыртымдан жатып турлугъем, антым. Не хадагъа этсин адам? Бир да билмейме. Айхай, гыбышыла да жерге дау этерге кюрешедиле.

— Ала уа, тейри, жерге дау этген угъай, кьол кётюрюп да тебирегендиле, ант урлукъла.

— Ол дегенинг?

— Да тау артындан кьайтхан гыбышы кьойчуларынг жашынгы туюп, ёлтюрюрге аздан кьойгъандыла.

- Элбекними?
 - Да андан сора жашынгмы барды сени.
 - Не ючюн тюйгендиле?
 - Билмейме. Бирле Жамботну кызы ючюн дейдиле. Бирле...
 - Барысы да бир болупму тюйгендиле?
 - Угъай... Дадаш деп биреулен тюйгенди дейдиле.
- Ким эсе да, мен аны иги таныялгъан да этмейме.
- Да Элбек анга къалай тюйдюрлюк эди да?
 - Къуру Элбекни угъай, Элбек ючюн дерт жетдирирге баргъан Хышмышны да халек этип ийгенди.
 - Сейирликни уа сен айтдынг да, Сосран... Хы...

Къужон, андан сора жукъ да айтмай, бети тюрленип, юйюне кетди. Хышмыш кенгден окъуна бийни келе тургъанын эслеп, итле бла бирге аны аллына къууулду. Итле Къужонну тансыкълап, тегерегин алдыла, кеслерин анга ышып, юсюн ийисгедиле. Алай Къужон, ачыуланып, аланы кесинден къыстады. Итле анга кез къыйырлары бла ыразы болмай къарай, жан жанына ыхтырылдыла.

— Не палах болгъанды сизге? — Къужон Хышмышха хыны сорду. Хышмыш, эки жумдуругъун бир бирге уруп, аягъын силтеп, не эсе да бир затланы къазауатдан мурлдады.

— Сен а къалай тюйдюргенсе кесинги, ёгюз кибик?

Хышмыш, терслиги болгъан сабийге атасы урушхан да этиучюсоча, жукъ да айтмай, бурнун тарта, башын энишге ийди.

Къужон юйюне ачыуланып кирди. Аны аллына биринчи тюбеген Аминат болду. Бий бар ачыуун аны юсюне тегерге умут этди. Алай, къатыныны эриулю къарагъан кёксюлдюм кезлери аны къатылыгъын жибитдиле. Къужон жанлай барып, аны кесине тартды.

— Алай къаты къысма... жарамайды, — деди Аминат уялып. Бий аны къучагъындан бошлап, къатынына соруулу къарады. Аминат жукъ айтмай, кез къарамын жерге бурду.

— Ах, алаймыды... Антым, сора...

Ич отоудан Баблина чыкъды. Бийни жарыкъ халин кёрюп, жүреги бираз тынчайды. Ол Элбек ючюн эринден бек къоркъуп тура эди. «Аллахха шукур, бети жылыды...» — деди Баблина ичинден. Ол аны аллына ба-

рып: «Сау кел»,— деп, баш ийди. Къужон сауут бет алды. Алай ачыуланган а этмеди.

— Жаш къайдады?

— Мындады... уллу отоуда.

— Аманмы туюгендиле?

— Аны алай этгенни эки къолу жегенде тюзелгенин кѳргеем...

Баблина сѳзюн бошагъынчы, Къужон уллу отоугъа кирди. Элбек тапчаннга тыянып тура эди. Атасын кѳргенлей, терк ѳрге къопду.

— Не болгъанды санга?

Элбек жууап къайтармады. Кѳз къарамын атасындан бир жанына бурду...

Экинчи кюн Къужон атына минип, Гюрен элге, старшинагъа кетди.

Мыргаз бийге хурмет бла тубеди.

— Келгенинги къалай иги этдинг, — деди старшина, саламлашып бошагъандан сора.— Тюнене ингирде не эсе да бир хапар эшитгенме, не затды ол?

— Мен аны ючюн келгенме санга.— Къужон белинде къаты кысылгъан бел бауун тешип, къарнын бошлады. Ол алай, эркин солуялмаса этиучюду.— Тюзюн айтсам, жаш ючюн келлик туююлем. Гыбышыгъа кесин туюдюргени ючюн, мен анга айып да этгенме, урушхан да этгенме. Мени къайгъы этдирген башха затды.

— Ыхы?..

— Ким эшитгенди, ким кѳргенди жалчысы иесине къол кѳтюргенин?! Гыбышыла асыры озуп бара болурла дерлигим келеди мени. Сен не айтаса анга?

— Тюздю, Къужон. Аман озуп башлагъандыла.

— Ол бизни осаллыгъыбызданды, Мыргаз. Алагъа бир затны да кечмезге керекди. Аланы акъыллары жокъду. Жанынг ауруп, бир терсликлерин кечсенг, экинчи жол а башынга минип тебирейдиле. Игиликни, аладан эсе, итле ахшы биледиле, антым.

— Ол айтханынг да тюздю.

— Бизни жашха къолун кѳтюрген гыбышы алайлай кълса, тамбла бирси гыбышыла андан да аман этерле, антым.

— Кимди ол кеси да?

— Дадаш... Боранладан.

— Гызгытда Боранладанмыды?

— Алай болур.

— Не этерге керекбиз анга?

— Тутуп, ныгышда асмакъга асаргъа керекди. Алайсыз жарарыкъ туююлдо. Къалгъанла аны кърсе-ле, акъыллы болурла.

Мыртаз бираз сагъыш этип: — Мен тамбла окъуна, аны тутаргъа адамла жиберейим. Алай, асмакъга асыу-ну юсюнден а билмейме... Морханов не тамбла, не да бирси кюн бери уугъа келликди. Аны бла кенгеширбиз да, ол айтханча этербиз,— деди.

— Сора Морханов шуѳхум келеди.— Къужон ѳрге кѳтюрюлдо.— Анга адамыча туберге керекбиз, антым.

Къужон ол кюн окъуна ызына къайтды. Юйюне ингирде кеч жетди. Дадашны тутаргъа старшина адамла жиберлигин ол тамата къатыны Баблинагъа ычхындырды. Ол а аны жашына айтды. Элбек, ол кече окъуна Сосранлагъа барып, анасындан эшитгенни Сюлеменнге жетдирди. Аны Къудас да эшитди. Эртденликде уа ол хапар битеу элге жайылды.

Ислам аны эшитгенлей, чабып юйюне келди да, Фазикагъа айтды.

— Къууул таугъа. Тутдурмасын Дадаш кесин.

— Ахшы.

— Тохта, Ислам...— Фазика эски кюбюрлерин ачып, андан ариу тигиулери болгъан къол жаулукъну чыгъарды да, тап бюклеп къарындашына узатды.— Муну Дадашха берирсе.

Ислам атасы бла Дадашны къайда болгъанларын тюз билмей эди. Тау артына аууучу уллу ыфчыкны атын эшитген болмаса, ары бир заманда да бармагъанды. Болса да, жолгъа чыкъды. Бусагъатда таулада адамла кѳпдюле. Бирле жайлыкъладан къайтадыла, бир къауумла биченлерин энишге тюшюреди... Аллына тюбегенледен жол сора, Ислам не аз да солуу алмай барады. Асламында тѳшлеге, сыртлагъа ѳрлерге тюшеди. Бутлары талсала да, солургъа заманын къызгъанады. Старшина жиберген адамла, андан алгъа жетип, Дадашны тутуп кетерле деп къоркъады. Ингир алагъа ол Къарлы шаудан деген жерге жетди. Алайда тууар сюрюу бар эди. Сюрюучю: «Эхе-хе-хей... кимсе?..» — деп, кенгден Исламгъа къычырды. Ислам чаришде арыгъан атча, аякъларын сюркеп ала, сюрюучю таба бет бурду. Экисини арасы жууукълаша баргъаны сайын, Исламны кѳзлери да жарый баргъанча болду. Хау, ол жангылма-

гъанды. Сюрюочю кеси эллилери Хасан эди. Ол быйыл Қыямбот байгъа жалчыгъа киргенди. Аны кысыр тууарларын кютеди.

— Не айланаса, Ислам?! Пай-пай-пай... суу-салам болгъанса да. Атангамы бараса?

— Хау.

— Алыкъа уа, жаш, жолунг узакъды. Жыяулай энтда да сау кюнню барыгъа керекди. Охо къайгырмаз, жетерсе. Бусагъат къошха барайыкъ да, азык да ашайыкъ, солугъан да эт. Тамбла эртденликде уа...

— Мен бек ашыгъама.

— Не болгъанды аллай бир? Ашыкъгъан этгенликге, кече къайры барлыкъса? Ол жарамайды. Алгъаракъчыкъда болсанг эди, ары эки атлы озгъан эди да, аладан бирини атына мине кетеренг.

— Не атлыла эдиле ала? — Ислам сагъайды.

— Билмейме, оллахий. Жол сордула да айтдым. Ыспас этдиле да кетдиле.

— Аладыла! — деди Ислам тынгысыз болуп. — Ала Дадашны тутаргъа барадыла.

— Хо бир да?

— Жеталмадым... — Исламны кёлю толду. — Дадашха аны айтыргъа бара эдим... жеталмадым.

— Да сора не этейик? Дадашха биз барыбыз да ыразы болуп турабыз. Кишиди ол, киши.

— Атынг жокъмуду сени?

— Ат жокъду. Алай, къадырыбыз барды.

— Къадыр бла уа атланы къайры озарлыкъса, — деп Ислам ауур кючсюндю.

— Тохта... — Хасан сагъыш эте, къаяла артына батып бара тургъан кюннге къарады. — Бюгече ала, баям, жолда къаллыкъ болурла. «Аллыбызда кьойчу кьошла бармыдыла» — деп соргъан эдиле.

— Алай эсе, мен турмайым. Қъайдады къадырыгъыз?

— Тохта, Ислам. Сабыр бол. Сен жолну билемисе?

— Арталлы да билмейме.

— Сора къалай барлыкъса?

— Аллыма тюбегенлеге сора-сора барырма.

— Кече сени аллынга ким туберликди? Ол бош ханарды. Менсиз иш боллукъ болмаз. Тууарланы бери къайтара турчу сен...

Хасан терк окъуна къошха барды да, анда аш-сууну къайгысын эте тургъан нёгерине ишни болушун айтды.

— Алай эсе нек тураса? Бар,— деди нёгери.— Дадашха болушургъа керекди.

Хасан, къошдан узакъ болмай, кюте тургъан къадырны тутуп, нер салды. Мычымай, Хасан да, Ислам да къадыргъа минип, жолгъа кетдиле. Кече узуну бардыла. Танг атып, кюн къушлукъ болгъанда, ала жетер жерлерине жетдиле. Сюрюу къыйырында тургъан Жамбот бла Дадаш, жолоучулары кёргенде, сейир болдула. «Юйде энтда да бир палахмы болгъан болур?..» — деп къоркъду Жамбот, тер басхан къадыргъа бла жашыны къайгылы кёзлерине, ишекли болуп, къарай. Алай, саламлаша туруп, Хасанны ышаргъаны, аны жүрегин жумушатды.

Ислам, ашыкъгъандан, бир сёзюн бир сёзюню юсюне миндире, нек келгенин айтды.

— Терк думп болургъа кюреш ансы, сени тутарлыкъ адамла кёп турмай бери жетерликдиле,— деди Хасан.— Ала манга тюенене ингирде жолда тюбеген эдиле. Келе келип, мени мында кёрселе, манга ишекли болмай амаллары жокъду. Аны себепли, айып этмегиз, мен ызыма айланайым.

Ол къадырына да минип, ызына кетди. Дадаш, ие этейим дегенча, Жамботха къарады.

— Жашау бермезликлерин айтханем мен санга,— деди Жамбот башын чайкъай.— Алай не этериксе... Тау къуш, жерде аугъа тюшгенден эсе, кёкде эркин учуп айланганлай ёлсе сюеди. Сен аугъа да тюшме, ёлген да этме. Къутул... Къабартыгъа кет.

— Сени шуёхунгамы?

— Хау. Хапарынгы айтып ангылатсанг, Зарамукъ санга болушур.

Хайда, аллах онг берсин... Ол артмакъны имбашынга ат. Аны ичиндегиле санга жол азыкъгъа жетерикдиле. Хайда, турма.

Жамбот Дадашны къолун тутду. Экиси да мудах эдиле.

— Хайт де. Зарамукъгъа да, юйдегилерине да менден соруп салам айтырса.

Дадаш Исламгъа бурулду. Ислам аны къучагына кесини къалай къысылгъанын сезмей къалды. Аны кёлю толду. Кёз жашларын атасындан бла Дадашдан жашы-

ра, башын энишге тутду. Эр кишиге кез суу этген таула-
да төре болмагъанын Ислам ахшы биле эди. Алай, кеси
кесин не бек кьолгъа алыргъа кюрешди эсе да, кёлюн
чёкдюралмады. Исламны ол халын эслеп, Дадаш да
жумушап кьалды. Болса да, аны бети тюрленмеди. Ол,
мычымай, эки хуржунлу эски кюйюз артмакъны имба-
шына атып, тау арты жанында башлары агъаргъан,
бузлу къаялагъа бет бурду.

— Дадаш, алай тохта!..— деп, Ислам аны ызындан
чапды. Ол аны жетди да, хуржунундан, тап бюкленген,
кьол жаулукуну чыгъарып, Дадашха узатды.

— Муну санга Фазика ийгенди...

Дадаш кьол жаулукуну кьоллары кьалтырай алды.
Аны кёзлери мылы тартдыла... Бу жол, кёз жашларын
тыяргъа аны кишилиги жетмеди.

— Сау бол, Ислам... Фазикагъа айтырса, бир затдан
да тюнгюлмесин.

Дадаш жолуна кетди. Кюн тюшден ауа, Жамботха
эки атлы келди.

— Сен кимсе?

— Къужон бийни жалчысы.

— Жалчы болгъанынг айтмасанг да белгили болуп
турады. Биз атынгы сорабыз.

— Атым Жамботду.

— Нёгеринг къайдады?

— Кимге айтасыз?

— Дадашха...

— Ол, къайры эсе да, думп болгъанды.

— Не за-ат?

— Эки кюнден бери жокъду. Аны излей, мен аякъ-
ларымдан тынганма. Сиз аны хапарын ишми билип кел-
генсиз?

— Ётюрюкню шиперте болурмуса, кьарт тонгуз! —
деди атлыладан бири, Жамботха къамичи кётюрюп.—
Къайры букъдургъанса сен аны, ы?

— Мен керти айтама...

— Да биз аны тапсагъ а?

— Бек къууанырыкъма. Нёгерсиз манга да тынч
туйюлдю...

— Бу суу бурун а кимди?

— Ол а бизни жашды. Ислам...

— Эшитмедим деме, биз Дадашны, жер тюбюнде

болса да, тапхан этербиз. Алай, ол сени болушлугъунг бла букъгъанын билсек, башынгы тайдырбыз!..

Атлыла, тегерекге къарай, кюн батыш таба кетдиле. Дадашны тутмай элге къайтсала, старшинаны кечмезлигин ала ахшы биле эдиле. Аны себепли, таулада кеп айландыла. Хар жайлыкъда, хар къышлыкъда да болдула. Тюбеп соруу этмеген адамлары да къалмады. Алай, Дадашны ызын тапмадыла. Ахырында, юслери-башлары да тозурап, аман кюнлери келип, элге къайтдыла.

— Чонгкъай, энди Мыртазны сен алдаялмасанг, эки-бизни да эшигиз жабылгъанды,— деди полицайладан бири негерине.

— Бир да къоркъма... Жалан да сен тилинге ие бол.

— Аны уа не айтдыраса, Чонгкъай. Ёлгюнчю ол затны юсюнден аузуму ачмам...

Ала тюсюнлей старшинагъа келдиле.

— Бу не ишигизди сизни? Къайда думп болуп айланасыз?!— деп, Мыртаз, эшикден бёрклерин къолларына алып кирген полицайлагъа къызды.— Андан бери уа, битеу Уллу тарда бёрюлени бирин къалмай тутаргъа боллукъ эди. Къайдады Дадаш?

— Кечгинлик беригиз...

— Мен сизни кечгинлигизни сурамайма, Дадашны сурайма.

— Дадаш ол дунядады.

— Нечик?.. Саулай тутуп келтиригиз деген эдим да мен сизге.

— Кесини терслиги болду...— Чонгкъай старшинагъа жууукъ барды.— Саламелик да, мен да бир да аямай кюрешдик...

— Ётюрюк айтасыз.

— Сюйсенг, аллах бла, сюйсенг а, къуран бла къаргъанайыкъ.

— Манга сизни къаргъаннганыгъыз угъай, Дадаш керек эди.

— Да не этейик... Къалай билген эсе да, бизни тутаргъа баргъаныбызны билип, биз жетгинчи окъуна думп болуп тура эди. Болса да, излей кетип, ызына тюшдюк. Саулай тутабыз деп кеп кюрешдик. Алай ол тутдурмады. Уллу ыфчыкны къыбыла жанында бир бийик къаягъа минди да, андан тюшерге унамады. Тюшсе, тутарбыз

деп, кѣп сакъладыкъ. «Тюш», — деп кюрешдик. Алай тюшгерге унамады. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора, Саламелик да, мен да эки жанындан шкокла бла атыдыкъ. Ол, къаядан юзюлген ташча, энишге, къайры эсе да кѣз кѣрмезге тѣнгереп кетди. Биз акъыл этгеннге кѣре, эки сюеги хазна бир жерде къалгъан болмаз аны...

Мыртаз бир ауукъгъа полицайланы кѣзлерине жютю къарагъанлай турду. Саламелик, аны ол къарамын кѣтюралмай, башын энишге бошлады. Ичин къоркъуу алды. Чонгкъай а алай этмеди. Старшинагъа батыр къарагъанлай турду.

— Не эсе да, ийнаныргъым келмейди,— деди Мыртаз, олтургъан жеринден къобуп, юйню ичинде ары-бери атлай.— Айтханыгъыз керти эсе, сизни насыбыгъыз. Алай болмай, бир заманда Дадаш табылып къалса уа...

Чонгкъай бла Саламелик старшинадан бетлери къызарып, кѣзлерин къоркъуу бийлеп алай чыкъдыла.

— Бюгюн къутулдукъ. Алай, ётюрюгюбюз чыгъып къалса уа къалай боллукъбуз? — деди Саламелик, Чонгкъайны къулагъына шыбырдап.

— Сен аузунгу жабып тур. Андан сора санга жетген жокъду,— деп, Чонгкъай нѣгерине къашларын тюйюп къарады.

Къалай-алай да болсун, полицайла старшинагъа айтхан хапар Акъташха терк жетди. Ол хапар чанкаланы ыразы этсе да, жарлыланы жарсытды. Алай, Дадашны керти хапарын билгенле уа, полицайланы хыйлалыкъларына кѣллеринден кюлдюле.

13

Ноябрь айны ахыры эди. Кюнле сууукъсуратып тебигендиле. Кюн тийип тургъанлыкъгъа, аны жылыуу жерге хазна жетмейди. Кеси да Акъташны башында алай кѣп турмайды. Элни чегет жанында тик къаяланы артындан чыгъады да, ашыкъгъан жолоучуча, кѣп да турмай, Чокъракъ къаяны артына ташайып кетеди.

Элде хар юйню арбазында, бурууунда гебенле бла сыгын къалаула сюеледиле. Ала юйледен эсе кѣпдюле. Юйле кѣрюннген да этмейдиле аланы арасында. Кенгден къарагъанда, гебенле бла сыгын къалаула гумулжук тебелеге ушайдыла. Ол алай къуру Акъташда тюйюл-

дю. Қышха хазырланган тау элени барысы да, кюз арты бошалыргъа, аллай сыфатха кириучюдюле.

Фазика бюгюнлюкде мудахды. Эртденликде жатхан жерлени жыйышдыргъандан сора, къолу хазна затха тиймегенди. Жукъ этерге кёлю бармайды. Ислам бла Адил тауда бир кесек биченчиклери къалгъан эди да, аны келтирирге деп, эртденликде эртде окъуна эшек бла ары кетгендиле. Жюнюс бла Қъанамат да къаздиреу ойнайбыз деп чыкыгъандыла да, эртденли бери юйге жыйылмагъандыла. Фазика жангыз кеси, сууукъ юйню тёрт къабыргъасын сакълап, сагъышлы олтурады. Жюреги тынчылыксызды аны. Дадаш къачханлы жылдан озуп барады. Қъалай термиледи Фазика аны бир хапарын эшитирге! Алай, юзmezге къуулгъан сууча, Дадашдан бир тюрлю хапар жокъду. Элде аны унутхан окъуна этгендиле. Жалан да Фазиканы жүрегинде жашайды ол кече да, кюн да. Жалан да Фазикады эртден, ингир сайын аллахдан, анга деп, ахшы тилекле тилеген.

Бир бирде Фазика Дадашны юсюнден полицайла чыгъаргъан хапарны керти сунуучуду. Аллай кюнлеринде аны сагъышлары Черен сууну кирленип келген кезиуоне ушаучудула. Ол, асыры не этерге билмегенден, юйден жашыртын чыгып, ийнек туруучу халжаргъа кирип, жүрегин чёкдюргюнчю жияучуду.

Фазиканы бюгюн да аллай къайгъылы кюнлеринден бириди. Бусагъатчыкъда Дадашны саулукъ хапарын билгенден уллу къууанч анга керек туююл эди. Башха насыпны ол излеген да этмейди...

Ёпке солуу эте, эшикден чабып кирген Қъанамат Фазиканы сагъышларын бёлдю.

— Ач болгъанма,— деди ол, эгечини аллында бурнун тарта.

— Жюнюс а къайдады?

— Ныгъышда ойнай къалгъанды.

Фазика Қъанаматха гыржын бла айран берди. Жаш, от жагъада тыпыр ташладан бирине чёкдю да, сууукъ от гыржынны аякъда айранына уууп, бушто этди. Ол аны ашай тургъанлай, Жюнюс да келди. Фазика анга да аш берди да, кеси уа челеклени да алып, суугъа кетди. Кюн тюшден иги кесек аугъан эди. Фазика челеклерин суудан толтуруп, артха бурулгъанлай, къобузчу Соллоу аллындан чыкыды.

— Кюн ахшы болсун, Фазика, — деп, Соллоу ары-
бери къаймишин тебиреди.

— Бир да билмейме, Соллоу, суу башын сакъларгъа
салгъан болурла сени ансы, хар келгеним сайын тюбей-
ме санга.

— Да ол а аманмыды да? Аллах къуру да тюбете
тургъа эди былай...— Соллоу кюллерын жайып, аузу
бла къобуз согъун башлады. Аны алай этгенине, Фазика
кюллюгюн тыялмады.

— Хы, кёремисе, кюлгенинг санга къалай ушайды.
Мудах бола турма... Ым... ымм...— Соллоу не эсе да бир
затны айтама деп, айталмай, къым-тым этип къалды.
Фазика уа, кюле-кюле, челеклерин алып, юйюне кетди.
Ол келгенде, Жюнюс бла Къанамат, ашап бошап, биягъы
тышына чыгъаргъа къууум эте тура эдиле.

— Энди сиз сабийле туююлсюз. Юйюбюз барды деп
ангыларгъа керексиз. Къуру ойнап айланьргъа уялмай-
мысыз? — деп урушду Фазика къарындашларына.

— Не зат этейик? — деди Къанамат, эгечини аллын-
да бойнун кынгыр тутуп.

— Халжарны ариу этигиз деген эдим да мен сизге.
Нек этмегенсиз?

— Мен къуру Жюнюсге айтхан сунганем ансы...—
деп Къанамат кесин ариуларгъа кюрешди.

— Мен Жюнюсге да, санга да айтханма. Хайда ба-
рыгъыз. Халжарны ариу этип бошагъандан сора, ол хуна
башында сыгынланы жатма тюбюне жыйыгъыз.

Жюнюс да, Къанамат да, тынгылауну ийгенлей, юй-
ден чыкъдыла. Ала эгечлери буюргъан ишни кюлгъа
алдыла.

Къарындашлары Къанаматдан къалгъанлары эсли
болгъандыла. Хар бирини кылыгъы, адамлыгъы да
ангылашынып башлагъанды...

Исламны он алтынчы жылы барады. Анга сакъал,
мыйкъ уруп тебирегенди. Ёсюю атасына тартхан-
ды — узун бойлу, назик санлыды. Артыкъ къалын бол-
магъан къара къашлары бир бирден кенгирекде тохта-
гъандыла. Тюп эрни аз ичине киререкди. Кёзлерини
тюрсюню къаралдым моргъа тартадыла... Ол сёзге ар-
тыкъ ёч туююлдю. Алай, даулаш болгъан жерде уа, ке-
син ары кюшхунчу, жюреги тынчлыкъ тапмаучуду.
Адамла ныгъышха жыйылып, имбаш таш атып, тутушуп
ойнаса, ол ары табылмай къалмаучуду. Алай, юйде

иш болса уа, ол аны кѳююп бир жары кетмез. Ислам алай кѳармашып башлагъанлы, Жамботну да жюреги тынчайгъанды. Юйде этиллик ишлени ауурлугъун ол хазна атасына жетдирмейди энди...

Аны кичиси Жюнюс а, кесин кѳалгъанладан энчирек тутхан, жашырын кѳылыкѳлы адамды. Анга не эсе да бир зат жетишмегенча, неден эсе да бир затдан кѳлю кѳалгъанча, кесин алай жюрютеди.

Кѳарындашланы барысындан да Адил терк тюрленип барады. Мындан бир жыл алгъа, тышындан юйге жыйылмай айланыучу кѳара шинли, топал жашчыкѳ, энди «киши» бет алып, юйюне хайырын тийирип башлагъанды. Ислам бир зат этип тебиресе, ол, жер тѳбюнден чыкѳгъанча, аны кѳатына табылмай кѳалмайды. Кеси аллына хунаны оюлгъан жери болса, аны тап этерге кюрешир, ийнекге аш салыр, аны сюрюуге кѳошар, суу да келтирир... Орамгъа чыгъып, юйге кѳайтса, кѳолуна не сыгын, не да бир агъач кѳыйыр алмай келмез. «Сен кѳуру ойнап айланаса... бир хайырынг тиймейди» — деп Кѳанаматха да урушуучуду бир бирледе.

Кѳанаматны жетинчи жылы барады. Аманны, ахшыны айырып ол да тебирегенди. Юйде бек гитчелери болуп ёсгенликге, серленген адети жокѳду. Юйдегилени барысындан да ол Исламдан бек кѳоркѳады. Ислам айтханны эки этдирмейди.

...Жюнюс бла Кѳанамат халжарны ичин ариулап бошап, кирге боялгъан аякѳларын тазалай тургъанлай, аталары Жамбот келди. Кѳанамат да, Жюнюс да мыллыкларын аны юсюне атдыла. Тышында кѳууанчлы дауурну эшитип, Фазика юйден чабып чыкѳды. Юч ай бола эди Жамбот юйге келмегенли. Аны келмей алай кѳп тургъанына, ауруп кѳалгъан сунуп, Фазика бек жарсып тургъанды. Не да болсун, атасыны былай келгени аны жюрегине уллу асыулукѳ салды. Кѳзлери жарып, кѳлю кѳтюрюлдю. Атасы бла кѳызы бу жол бир бирни бѳтюн да бек тансыкѳладыла. Жамбот бир ауукѳгъа дери кѳызын кѳучагъына кѳаты кѳысханлай турду. Атасыны кѳююн жылууу Фазикагъа дуния насыбыча кѳрюндю.

Жамбот юйюню тѳгерегине-башына кѳарап, хар затны да тап болгъанын кѳргенде, кѳлю бѳтюн да жарыкѳ болду.

— Анерим сизге, анерим!.. — деди ол, сабийлерне

махтау бере.— Бу гебенни уа кесигизми къалагъансыз, огъосе башха адаммы болушханды?

— Ислам бла Фазика къалагъандыла,— деди Къанамат, атасыны аллында ойнакълай.

— Ислам кеси уа къайдады?.. Адилни да кәрмейме.

— Эшек бла бичениге кетгендиле,— деди биягъы Къанамат, къалгъанлагъа сѣз жетдирмей.

Фазика терк окъуна юйде от тамызды. Жамбот келтирген къакъ этледен чоюннга салып, аны от жагъада шынжыргъа такъды. Къалай эсе да юй, алгъындан эсе, берекетли, къууанчлы болгъанча кѣрюндю Фазикагъа.

Ингир бола башлагъан кезиуде, эшекни да биченден жюклеп, Ислам бла Адил келдиле. Ала келгенде, Жамбот арбазда эди. Адил, аны кѣргенлей, кенгден окъуна чабып барып къучакълады. Ислам а алай этмедн. Эшекни арбазгъа киргизди да, къолунда сенекни да жерге чанчып, сора ашыкъмай барып: «Сау кел», — деп атасыны къолун тутду. Жашыны керти да киши болгъанын Жамбот бу жол биринчи кере сезди.

— Энди уа къалгъанмыды биченигиз? — деп сорду Жамбот.

— Угъай. Ахыры буду,— дей, Ислам эшекни жюгюн къысхан къайиш жиплени тешип тебиреди.

— Быллай бирни да къалай жюклеялгъансыз? — деп, Жамбот да эшекни жюгюн тюшюрюрге болушду.

Ингирде Жамботну юйюрю от жагъаны тѣгерегине жыйылды. Нарат чыракъ юйню ичин къарыусуз жарыта эди.

— Энди Къужон манга жалчылыкъ тѣлерге айтханды. Бир да болмаса да, ачдан къыйналмабыз,— деди Жамбот, аякъгъа къуюлгъан исси шорпадан уртлай. Фазика да, Ислам да, Адил да, аталарына тынгылай, алларында ашларына ашыкъмай узаладыла. Жюнюс, эт юлюшюн да, шорпасын да, гыржын туурамын да алып, тапчанны къатына барып, алайда олтуруп ашайды. Къанамат а, бирине да эс бурмай, эти тауусулгъан орта жиликни, терлегенлери барып, кемиреди.

Бу кезиуде юйге экеулен кирдиле.

— Юйге да ахшылыкъ,— деп, ала, босагъадан окъуна Жамботха къол узатып, жарыкъ болдула.

— Келигиз, келигиз... къайын аналарыгъыз сюе кѣрме,— деп, Жамбот къонакъланы от жагъагъа чакъырып,

тыпыр ташлагъа олтуртду. Фазика, эти болгъан тепшекни къонакъланы аллына жууукъ салып, чѣмючлеге шорпа къуйду.

— Къююгъуз, аллахчу, биз ач туйюлбюз, жарсымагъыз,— деп келгенле къонакълыкъ адепни этдиле.

— Узалыгъыз, узалыгъыз... Сизни ач, токъ болгъаныгъызны мында киши сурамайды,— деди Жамбот алагъа.— Шохай, сакъалынга дери да агъарып, къарт болуп къалгъанса да.

— Да не этериксе... Жашай барса, адам къарт да болады,— деди Шохай, тепшекде этлеге узала.— Кесинг къалайса, Жамбот?

— Жокъду хата. Турабыз.

Къонакъланы бла Жамботну арасында ушакъ кѣпге созуду. Фазикадан къалгъанла жатхандыла. Фазика уа юй жумушларын эте айланады.

— Да, Жамбот, Адрах бла мени санга жумушубуз болуп келгенбиз, айып этмесенг...— деди Шохай, узакъ ушакъдан сора.

— Аллах айып этмесин. Айтыгъыз жумушугъузну.

Шохай, тапчанда олтуруп, урчукъ ийирин башлагъан Фазикагъа къарап, айтайым деген сѣзюн, тил къыйырында тыйды. Фазика, аны сѣзди да, туруп, бирси отоугъа кетди.

— Жаш жубатыр, къыз къызартыр дегенлей, тиширюуну юйде кѣп къалгъаны иги болмагъанын сен кесинг да билесе, Жамбот...

— Хау, Шохай, аны уа билебиз.

— Къыз кезиуюнде жерин тапса, андан игиси жокъду, оллага... Алай туйюлмюдю, Адрах?

— Алайды, алайды...

— Энди биз, Жамбот, бир элни ичинде бир бирибизни аманыбызны, ахшыбызны да уста билебиз. Оллаха, бир бирге игиликни да тилейбиз, игилик этерге онг тюшсе, аны да этебиз. Оллаха, Жамбот, санга ахшылыкъ келсе, биз кеси юйюбюзге келгенден кем кѣрлюк туйюлбюз. Аны айтханым, Адрах бла мен бу ингирде былайгъа таза жюрекден келгенибизни ангылатыр ючюндю. Сени кѣп къыйынлыкъ кѣргенинги да билебиз, Жамбот. Алай, аллахны ахшылыгъындан, къайсы бирибиз да кечине барабыз. Мындан арысында да аллах берген насыпха тюбербиз. Не да болсун, Жамбот, биз сени жууукълулгъунгу тилей келгенбиз.

Бирси отоуда ол сёзлени эшитип тургъан Фазика асыры сейирсингенден аузу ачылып къалды, къолунда урчугъу юзмелти бла жерге тюшдю.

— Да, Шохай, жууукълукъ тилей келген эсегиз, аллах-аллах, биз жууукъладан къачыучу адамла туююлбюз,— дей, Жамбот къашларын жыйырып, къонакълагъа соруулу къарады.

— Оллаха, Фазиканы игилигин битеу эл айтады.

— Болур, болур...

— Кесинг билесе, бизни Соллоу да элде аты айтылгъан адамладан бириди. Угъай демесенг, Жамбот, Фазика бла аны бир къош этерге акъылыбыз барды... Келечиге ёлюм жокъду деп, ма ол жумуш бла келе келгенбиз. Бойнубуз къылдан инчгеди.

Аны эшитгенде, Фазика артына ауарыкъ болду. Суу алыргъа баргъаны сайын, Соллоуну аллына не зат ючюн тюбей тургъаныны магъанасын ол энди ангылады.

— Тохта, ким Соллоугъа айтханыгъызыны ангыламай турама? — деп Жамбот, кесини тамаша болгъанын жашырмай, сорду.

— Бизни Соллоугъа айтама. Къобузчу...

Жамбот алгъа мыйыкъларыны тюбюнден кюлдю. Артдан артха уа бети сур тартып, къашларын туюдю.

— Сиз мени бек суйген адамларымсыз,— деди Жамбот, ёню темир таууш эте.— Алай, мен сизни арталлы бла да ангылаялмайма. Керти да акъылыгъыз алаймыды, огъесе уа...

— Жамбот, биз бу юйге жалан да ахшы ниет бла келгенбиз.

— Угъай, Шохай, сиз бери мени хыликгя этерге келгенсиз.

— Тоба де, Жамбот! Алай къалай айтаса.

— Да ёлюр тюю чыгып тургъан, къарт Соллоугъа мен къызымы бермезлигим сиз къалай билмейсиз? Не ишигизди бу? Ол ит Къужонну жашы этген артыкълыкны юсю бла сиз Фазиканы намысын кем этип, анга шытылы Соллоуну тийишли кёрюп келген эсегиз, сизде бет жокъду.

— Тоба, тоба, Жамбот...

— Мен къызымы, сени къызынгдан кемди деп турмайма, Шохай. Башым бла ойнамагъыз. Башхала этген артыкълык да жетеркиди.

—Ы, маржа, сени былай этеригинги билсек, ёлюп да берими келлигек... Кечгинлик бер...

Къонакъла, апчыгъандан, тынч кечели болугъуз деп да айталмадыла. Жамбот аланы ашыра окъуна чыкъмады. Аны къаны аман бузулгъан эди. Къонакъла кетгенлей, Фазика бирси отоудан чыкъды. Туманлы кюнча, къаралып эди аны бети. Атасы бла кызы бир бири кёзлерине къараялмадыла. Ислам тешекден башын кётирдю.

— Сен а алыкъа жукъламаймы тураса? — деди Жамбот жашына. Ислам башын булгъады. Жамбот, тешинип, жерине жатды. Аны бу кечеси бек тынчлыкъсыз кечелеринден бири эди. Кызыны къадары аны хар заманда да тынгысыз этгенлей турады. Алай бу ингирде уа, ол аны тамагъында кенделен тохтагъан сюекча, онгун алды. Кызы Дадашны суйгенин ол биледи. Алай, Дадаш къайда? Аны хапары жокъду. Анга бу журтлада кёрюнюрге жарарыкъ туююдю. Къалай болсун?.. Табыракъ адам тилесе, Фазиканы берип иерге окъуна боллукъ эди. Алай, Соллоу кибикге уа жангыз кызын къалай берсин. Угъай, юйде къаллыкъ болса да, Жамбот аллайгъа Фазиканы берлик туююдю.

Сосран эфенди, эртден намазын къылып бошап, намазлыкъны юсюне тобукъланганлай, баш тёбен да болуп, алгъа бла артха эгчеле, намаз минчакъларын санай эди. Ийнеклерин сауаргъа чыкъгъан Къудас, бир заманда юйге жел этдирип кирди.

— Э киши, ол сейирликни эшитгенмисе?..— деп, эки къолун да белинде чалишдирип, эрини аллында сюелди.

— Не затны?

— Бюгече Соллоу Жамботну кызы Фазиканы тилеп, келечиле ийгенди.

— Да, ант урмагъан эсе, Соллоуну уа къатын алып заманы жетгенди.

— Жетсин да турсун. Жамбот баргъан келечилени ал этеклерин арт этип ийгенди.

— Хо бир да?.. Алай эсе, Жамбот жангылгъанды. Берип къойса боллукъ эди. Акъылы болгъан адам сынган табакъны тапкагъа салып турмайды, теркирек тышына атады ансы.

— Соллоу кибик шытылы кьартха кызымы кьалай берирме деп айтханды дейле.

— Энди Соллоуну кьобуз сокъгьаны болмаса, адам сукъланыр жери болмагьанын ким да биледи. Болса да...

— Соллоу а бек аман чамланган хапары барды. «Мен да мен тьююлме, анга Элбек этгенни этмесем», — деп айтханды дейле...

Къудас ол кюн хазна юйюне жыйылмады. Тюш да болгьунчу, Соллоуну хапарын битеу эл билди.

14

Жамбот, жашлары бла бирге, юйде керекли жумушланы эте, кюнню узуну ишлегенлей турду. Аланы бек улду ишлери — хуна бурууну тап этгенлери болду. Ол асыры алашадан, хоншуланы маллары, тохтамай кирип, хата этгенлей туруучу эдиле.

— Энди кирселе кёрюрге, — деди Жамбот, кёлюн кенгдире. Хуна кертиси бла да алакат болду. Кюнню узуну анга таш ташып тургьан кьарындашла аны алай тынгылы болгьанына ёхтемлендиле. Арыгьанларын окьуна унутдула.

— Муну кёрген, бизни бай жашагьан сунарыкьды, — деп Фазика да ёхтем болду. Кертиси бла окьуна, жаныгьартылгьан хуна жарлы таш юйню, кьалай эсе да, кьолайы келишген журтха ушата эди.

Кюн батаргьа жуууклашхан эди.

— Бюгюн муну бла кьояйыкь. Арыгьан да этгенбиз, — деди Жамбот жашларына. Ол, аны айтып, юйге кирирге тебирегенлей, атыны башындан да тутуп, тегергине экили кьарай келген адамгьа кёзю илинди да, дыркь тохтап, аны таба эниклеп кьарады. Жашла да жуууклашып келе тургьан жолоучугьа эс бурдула.

— Тазрет! — деди Ислам, кёк жашнагьанча, бети жарып. Аны алай айтханы бла чабып орамгьа чыкьгьаны тенг болду. Ислам бла жолоучу кьаты кьучакьлашдыла. Фазика, Жюнюс, Адил, Кьанамат тамаша болдула. «Ай, аллах ыразы болсун...» — дей, Жамбот кьонакьны аллына чыкьды.

— Атаны шуёхуну жашы... — деди Фазика, жүреги дып-дып эте. Аны акьылын кьууанчлы сезим бийледи.

— Тохта, тохта... Ислам бизге айтып туруучу Таз-

ретмиди? — деди Адил сейирсинип, кёз аллында болуна тургъан ишни магъанасын энди ангылагъанча. Алай айтып, ол да кьонакъ жашны аллына ашыкъды. Жюнос бла Къанамат да ашы ызындан чапдыла...

3. Тазретни, улду отоуну тёрюнде тапчаннга олтуртуп, тегерегин алдыла, тыш адам келсе, уялып, кесин бир жанында тутуучу. Къанамат окъуна, Тазретни къатындан кетерге унамай, анга жууукъ кысылып олтурады.

— Къалайдыла юйде?.. Барыгъыз да тынч-эсен болугъуз?.. — деп Жамбот Тазретге хапар сорду.

— Барысы да бек тынчдыла...

— Ахшыды алай эсе, ахшыды.

— Сизни барыгъызгъа да соруу салам айтдыргъандыла.

— Саламлары узакъ болсун. Зарамукъ кеси уа ауурмай турамыды?

— Турады.

— Куна уа?

— Игиди ол да.

— Мария уа, ёсемиди?

— Юй жумушланы анасына окъуна жетдирмейди.

— Аперим, аперим...

Марияны аты сагъынылгъанда, нек эсе да, Исламны жүреги элгенгенча болду. От жагъагъа жууукъ олтуруп тургъанча, бети кызарды. Жамбот бла Тазретни арасында ушакъ къабарты тилде баргъаны себепли, къалгъанла, тынгылагъан этгенликке, хазна абери ангыламай эдиле. Болса да бир-бир сёзлени Тазрет тауча айта эди. Ол а сабийлеге тамаша кёрюне эди.

Фазика кърмашып, шапалыкъ этеди. Ангыламаса да, атасыны бла кьонакъ жашны ушакъларындан бир сёзю да ычхындырмай тынгыларгъа кюрешеди. Къолуна алгъан адыры уллуракъ таууш этсе, анга да ачыуу чыгъады. Ол жалан да бир сёзю — Дадашны атын эшитирге сюе эди. Алай, не атасы, не кьонакъ жаш аны сагъынмай эдиле. Хар такъыйкъа озгъан сайын, Фазиканы жүрек тынгысызлыгъы ёсе эди. Алай ол бош кьайгъы эте эди. Жамбот Тазретге, Дадашны юсюнден тышында окъуна соргъан эди. Фазика бла Ислам Дадашны хапарын эшитирге ичлеринден адыргы этгенлерин Жамбот сезип тура эди. Алай ол, бирси сабийленн къатында Дадашны атын сагъыныргъа сюймей эди. Сабий сабийди. Эшитгенин тыя билмейди. Сакъ болургъа ке-

реки. Мыртаз полицаиланы айтханларына ийнанганлай турады. Алай тургъаны игиди. Дадашны сау хапарын эшитсе, ол аны излетип тебирериги баямды:

— Сен бизге келликмисе? — деп сорду Тазрет тау тилде Къанаматха.

— Барлыкъма...

2 Не да болсун, къонакъ келсе къууанч келир дегенча, Тазретни хурметине къой да союп, Жамботну юйюрю ол кече уллу къууанчны юсюнде болду.

Ислам Тазретни ич отоугъа элтди. Фазика аланы экисне да анда жатар жерлерин хазыр этген эди. Жашланы ызындан отоугъа Жамбот да кирди.

— Сууукъ боллукъ эсегиз, юсюгюзге тон да жабыгъыз, — деди ол алагъа.

— Сууукъ болуб а биз. Жаш заманыбыз туйюлмюдю, — деп ышарды Тазрет.

Алай эсе, тынчайыгъыз, — деп Жамбот отоудан чыкъды. Фазика анга мугурайып къарады. Атасы кызыны жюрек тынгысызлыгъын сезди.

— Дадаш барыбызгъа да салам айтдыргъанды, — деди ол кызына, саугъа бергенча жарыкъ болуп. Фазика ол сёзлени эшитгенде, къалай эсе да, санлары жыылдагъанча болду. Атасындан бир жанына бурулуп, эки къолу бла бетин жапды... Сют кётюрюлгенча, жюрегинден ёрге ургъан къууанчы битеу санларын къалтыратып, кёз жашларын келтирди...

Ислам бла Тазрет жукъуну унутуп, кызыу ушакъны башладыла.

— Тауча билесе да.

— Дадаш юйретгенди. Тилими иги сынмагъанына уяллыгъым келеди ансы, сёлешген а этеме.

— Дадаш нечикди?

— Ол да, мен да жылкъычылабыз. Алапат жашды. Айттып айтмазчады. Сизни барыгъызны да къалай сюеди ол. Аузундан кетермейди. Кеси уа бизнича сёлеширге бек терк юйренгенди. Къабартылыдан башха туйюлдо.

— Ол, сенича, эмилик атланы юйреталамыды?

— Энда юйретген а дейсе. Анда болгъан къарыуну форма. Не эмилик атны да, эки къулагъындан бир тутса, жеринден дып къозгъалтмай къояды. Аны бла тутушургъа хазна адам базынмайды. Кесине да биз Хачим атагъанбыз.

— Нек?

— Билинип кьалмасын деп. Атам атагъанды анга ол атны.

— Сора барыгъыз да анга Хачимми дейсиз?

— Хау.

— Ма сейир...

Ислам бла Тазрет кечени асламын ушакъ бла оздурдула. Ала жалан да танг атаргъа кѣп кьалгъан болмаз деген кезиуде жукъладыла.

Эртденликде Ислам Тазретни таугъа чыгъарды, элни, жерлени кѣргюзтдю. Ала Чокъракъ къаягъа да ѳрледиле. Аны башындан Уллу тарны кѣп жери, кьол аяздача, арну кѣрюне эди...

Ала юйге кюн ортадан ауа жыйышдыла.

— Иги айландыгъыз, тейри,— деди жашлагъа, арбазда юйре агъач бла тери ийлей тургъан Жамбот.— Киригиз юйге. Фазика ашыгъызны хазыр этип, сизни сакълап турады.

— Мени шуѳхларым а къайда кѣрюнмейдиле? — деп ышарды Тазрет, тѣгерегине къарап, сабийледен адамны кѣрмегенден сора.

— Ала уа сени атынга суу ичиребиз деп, жыйын болуп кетгендиле. Уллу орамны келген эсегиз, туберге керек эдигиз алагъа.

— Угъай, биз башы бла келгенбиз,— деди Ислам.

Эки жаш да юйге кирдиле. Аланы кѣргенде, Фазика жаз башы кюнча жарыды. Тазрет аны бетине бу жол биринчи кере ышанлап къарады. «Дадаш сени эсинден кетермей айланнганы бошуна туююл кѣреме...» — деп келди аны эсине. Фазика, алагъа аш-суу берди да, тышына чыкъды.

— Ислам, айып боллукъ туююл эсе, мен сени эгечинг бла энчи сѣлеширге керекме,— деди Тазрет, айтхан сѣзлеринден кеси уялгъанча болуп.

Ала ауузланып бошагъанда, Фазика кирди. Ислам, Тазретни бла Фазиканы кеслерин кьоюп, тышына чыкъды.

— Нечиксе, Фазика? — деп сорду Тазрет, оюннга тартхан ѳн бла.

— Турама...— Фазика, сабийча уялып, жерге къарады.

— Мен асламында сени ючюн келгенме.

— Мени ючюн?

— Хау. Мен санга Дадашны саламын алып келгенме.

— Сау бол.— Фазика бютюн да бек уялды. Аны эки ууурту кызыу отну мыдыхына ушадыла.

— Сени бла тубешир ючюн, ол бери келирге кеп кере адыргы этгенди. Алай биз унамагъанбыз. Нек унамагъаныбызны уа кесинг сезе болурса.

Билеме дегенча, Фазика башын кымылдатды.

— Ол сени эсинден кетермейди... Мындан ары кылай боллугъугъузну оноун атанг этер. Мен анга айтханма.— Тазрет кенчек хуржунундан акъ быстыргъа чѳргелген, гитче чулгъамчыккыны, чыгъарып, Фазикагъа узатды.— Муну санга Дадаш жибергенди...— минчакъла бла сыргъала...

— Нек кыйнала эди, кеси зарауатлыкъгъа тюшюп айланганда...

— Э-э, сен билмейсе. Аны жалчылыкъ хаккы игиди. Эки аты да барды. Бирин Исламгъа атап турады...

«Къаллай бир къууанч келтиргенсе сен манга. Къор болайым келген аякъларынга», — деди Фазика ичинден. Анга такыр юйлери, къалай эсе да, алтын къалагъа ушагъанча кѳрюндю.

Юч кюнден сора, Тазрет юйюне атланды.

— Барысына да соруп салам айтырса,— деди Жамбот, аны жолгъа ашыра.— Мен жаз башында барырма.

— Бек ахшы... Сау эсен къалыгъыз...

15

Танг атаргъа кеп къалмаса да, алыкъа къарангы эди. Акъгаш кеси да, аны адамлары да терен къалккыудадыла.

Аминатха тюшюнде ай тутулуп, адамла кыайгъы этип, тазланы туююп, шоккла атдыргъанча болуп кѳрюндю. Ол кесини тюшюнден къоркъуп уянды. Алай, тарх-турх тауушла тохтамадыла. Ичин къоркъуу алды. Огоу кыашна къарангы эди. Къатында жатхан Къужон хурулдан жукълай эди. Аминат, къуш жастыкдан башы аккырын кѳтюрюп, тышындан эшитилген тауушха кыайып тынгылады. «Ким эсе да эшикни кыагъа ушайды да...» — деп келди аны аккылына. Тархылдагъан таууш бютюн да къаты эшитилди.

— Э киши, ким эсе да эшиклени кыагъа болур дейме,— деп Аминат Къужонну имбашларындан тюртдю.

Бий, жукъу арасында, не эсе да бир затла мурулдай, бир жанындан экинчи жанына бурулуп жатды.

— Э киши...

— Ы-ы-ы...

Эшикле кьаггыладыла.

— Эшекле дегенинг?..

— Эшекле угъай, эшикле дейме. Эшитмеймисе?

— Замансыз заманда ким боллукъду ол?..— дей, Къужон, жатхан жеринден кьопду да, юсюне чепкенин кьаплап, кьарангыда тегерегин кьармай, отоудан чыкды. Уллу юйню тыш эшигине жетгинчи эки-юч кере абынып, ичинден аманла да айтды.

— Кимди ол? — деп сорду Къужон, ичге ачылгъан эшикни кьылычын кьармай.

— Мен, Къаспотма...

— Ким Къаспот?

— Жалчынг... Палах болгъанды!..

Къужон эшикни табаны бла да уруп, хыны ачды. Босагъа юсюнде Къаспот бла бирге кьолунда кьауалы бла Хышмыш да сюеле эди.

— Не палах болгъанды?

— Эбизеле кьойланы сюрюп кетгендиле.

Аны эшитгенде, Къужон юсюне кьайнар суу кьуйгъанча болду. Сермеп Къаспотну жагъасындан тутуп силкиндирди. Сора, аны да бир жанына тюртюп, геммешча ёкюре, кьабакъ эшик таба чапды. Андан ызына бурулуп, Хышмышны кьолунда кьауалны сермеп алып, кёкге тутуп атдырды. Кьарангы кече, кьалай эсе да, тунукъ таууш этди. Юйден бек алгъа Элбек, аны ызындан Аминат бла Баблина да чыкдыла.

— Не болду, не болду?! — деп, ала кьайггы этдиле.

— Ёлю болгъанды юйюгюзге,— деди Къужон, тишлерин кьыжылдата.— Бир сюрюу кьойдан айырылдыкь.— Хышмышха бла Къаспотха бурулуп: — Не чанчылып турасыз?.. Атлагъа иер салыгъыз...

Къужон, муштухул юйге кирип, кийинип тебиреди. Баблина уллу отоуда нарат чыракъны жандырды. Ич отоудан а Аминатны гитче кьызчыггыны жилягъан тауушу эшитилди. Кьарауашла, шапала да аягъы юслерине болгъандыла. Итле юредиле. Къужон, кийинип, уллу бичагъын да кьолуна алып, тышына чыкды. Хышмыш бла Къаспот атлагъа иер сала эдиле. Элбек да,

хазырлары бла чепкенин кийип, къауалын алып, атасыны къатында сюелди.

— Адамла жыяргъа керекди,— деди Къужон жашына, иер салынган атладан бирини жюгенине жабышып.— Мен Къамботлагъа барайым, сен а Жаубермезланы жыйынын уят. Къаспот, сен а ол ныгъышда батыр болургъа кюрешиучю гыбышылагъа билдир...

Танг ата, отуз атлы, Къужонну ызындан тизилли, эбизе ауушла таба жортдула. Бийни итлери да, палах болгъанын сезгенча, бир бирлерине ал бермей юре, аланы ызларындан тебиредиле.

Атлыла элни кюнлюм жанында сырт башындан ары аугъанда, итле, кенгден окъуна не эсе да бир къарелдини эслеп, анга чапдыла.

— Энди ол а не затды? — деп сорду Къужон, къарелдиден эки кёзюн айырмай.

— Ол мени атымды. Талагъы туруп ёлгенди,— деди Къаспот.

— Сени уа не жылкъынг барды? — Къужон атыны башын тартып, Къаспотха ачыуланып къарады...— Сау кьой сюрюуюмю эбизелеге сюрдюрюп ийген бла да къалмай, атларымдан да бирин ёлтюргенсе, алаймыды?

— Сени атынг туююлдю. Къамботнукъуду.

— Меники уа нек боллукъ эди? — деп, Къамбот юзметча къалын, тогъай къашларын туюдю.

— Алайда, бизге жууукъ жерде, сени жылкъынгдан сора ат жокъ эди. Не этерлигем? Къуугъуннга жыяулаймы чабарлыгъем?

— Тюздю, тюз,— деди Къужон, атына къамичини жетдире.

Тюш бола, ала Сериуюн кьол деген жерге жетдиле. Къужонну жылкъы сюрюуюню жартысы былайда эди. Терлеп, суу-салам болгъан атларын алайда алышындырып, ала андан ары кетдиле.

— Къалай болгъан эди, хапарны айта барчы,— деди Къужон Къаспотха.

— Нигирде, кьойланы орунга тыйып, биз да кьошкы жыйылгъаныбызлай, бир атлы келди,— деп башлады Къаспот.— «Бі, маржа, бир суусан беригиз, ёлеме»,— деди ол. Биз аны атындан тюшюрюп, айран ичирдик. Андан, мындан хапар соруп, бираз олтурду да, сора бизге да ыспас этип, атына минип кетди. Андан, кёп да турмай, биягъы атлы жыйырма адам чакъды негери бла

къайтып келди. Хызыр да, мен да аланы игиликге келмегенлерин сезип, бичакъларыбызгъа жабышдыкъ. Алай, жангыз экеулен алагъа не этерлик эдик? Экибизни да аякъларыбызны да, къолларыбызны да байладыла да, къойланы сюрдюле да кетдиле.

— Сора сизни ким ычхындырды.

— Кюреше кетип, кече ортасы бола, мен бир къолуму ычхындыргъан эдим. Хызыр туралгъан да этмей къалгъанды. Ол эбизеледен бирин жаралы этген эди да, аны туююп, бек аман халек этгендиле. Ёлтюрюрге да бир башладыла, алай дагъыда эслерине не зат туюдю эсе да, ол ачылыкъны да этмедиле...

Къужонну атлы жыйыны Къаспотданы къошуна ингир къарангыда жетди. Къошда Хызырдан сора Жамбот да бар эди. Жамботну къошу былайдан юч-тёрт къычырым жердеди. Кече итлени гузаба этип юргенлеринден, не эсе да бир зат болгъанын сезип, Жамбот бери алай келгенди. Кюнню узуну Хызыргъа къарап, кесини къошуна да къайтмагъанды.

— Эки кюннге алай узакъ кеталлыкъ туююлдюле. Заманны оздурмай, къуусакъ, Уллу ауушну тийресинде биз аланы жетерге боллукъбуз,— деди Къужон.

— Тюздю.

— Алай болмаса, къутултуп нерликбиз.

— Хайдагъыз, тебирейик...— деп, бир къауумла, андан-мындан къычырышып, бийге жакъ басдыла. Болса да кёбюсю уа тынгылауну ийдиле.

— Тебиресек тебирейик,— деп, чанка Къамбот олтургъан жеринден биринчи болуп къопду.

— Мени сёзюме тынгыларыкъ эсегиз, ашыкъмагъыз,— деди къыйырда олтургъан Жамбот.

— Нек? — деп Къужон, базыкъ бойнун буруп, анга къаш тюплеринден къарады.

— Шёндю тебиресегиз, бу атла сизни Уллу ауушха дери жетдираллыкъ туююлдюле. Орта жолда къаллыкъсыз. Аны юсюне уа, кёресиз, къарангы кечеди. Быллай кече жол тапхан алай тынч туююлдю. Кесигиз да Уллу ауушха барыргъа айтасыз. Эбизеле къойланы ол аууш бла сюрлюклерин а къайдан билесиз?

— Башха ауушла бла къойланы ётдюрген алай тынч туююлдю,— деди Къамбот.

— Болса да, тау арты ауушланы халлерин бизден эсе, эбизеле уста биледиле,— деп къошду Жамбот.

— Ахшы, сора сени акъылынга кёре, не этерге керек-биз? — деди Къужон, Жамботха онгсунмай къарай.

— Бюгече кесигиз да солугъуз, атларыгъызны да солугъуз. Танг аласы бла уа атланырсыз. Кюндюз аланы ызын тапхан да тынч боллукъду. Къойладан жолда ёлюп къалгъаны да, бёлюнюп къалгъанлары да болурла...

Къужон тынгылауну ийди. Жамботну айтханын терсге санаргъа кыйын эди.

— Биз аланы Уллу ауушдан аугъунчу жетмесек, къанымы алалмай къалыргъа боллукъма.

— Къан тёгюшюрге къалсакъ, ишибиз аманнга кетмесми? — деди Къамбот, бийни айтханын иги онгсунмай. — Не десенг да, ала уллу жыйындыла.

— Жерни башы аладан толуп эсе да, къойларымы сюргенлеге дерт жетдиргинчи, мени суусабым къанарлыкъ туююлдо. Аллах болушсун бизге.

— Амин...

Жортууулчула атларыны нерлерин алып, кишенлеп, кютерге бошладыла. Кеслерни да, ушхууур ашап, мычымай, бирер жерге тыянып жукъладыла.

Къойларыны ачыуу кече узуну Къужонну кёзлерине жукъу кийирмеди. Алгъын сюрюулеринден бир къой окъуна къораса да, жалчыларыны этлерин ашагъанча этнучю эди. Энди уа бир жолгъа мингден артыкъ малы аламындан думи болгъанына ол къалай тёзсюн.

Танг аз белги бере башлагъанлай, Къужон, юсюне жабып жатхан жамычысын бир жанына атып, жеринден кюпду. Нёгерлерини, бир зат бла да ишлери болмагъанчи, татлы жукълап жатханлары аны ачыуун бютюн да кюзгъады.

— Кёремисе быланы, къаргъала ашарлыкъ мыллыкъла кибик... — дей, хар бирин табаны бла тюртюп уятды.

— Тейри, жууукъларым, жортууулгъа чыкыгъан жигитлеге уа ушамайсыз. Хайда, туругъуз!

Жортууулчула жатхан жерлеринден терк кюпдула. Хаана тешимей жатханлары себепли, кийинип, кёп буара болмадыла. Хар бири да, терк окъуна, узакъ болмай кютюу эте тургъан атларын тутуп, нерлерин салып, айылларын къаты тартып къысдыла.

— Саут-сабаларыгъызны унутмагъыз, — дей, Къужон кесини къашха атына, жыйырмажыллыкъ жашча, чирчек минди. Кече узуну кырдыкдан тоюп солугъан

атла, чаришге чыгъаргъа ашыкъгъанча, ауузлукъларын чайнай, кеслерин алгъа тартдыра эдиле.

— Барыгъыз да хазыр болдугъызму?

— Хазырбыз.

— А, бисмилляхий. Я аллах, сен жол бер,— деп Къужон атына къамичи урду...

Танг иги жарыгъан эди. Башларын буз басхан бийик къаяла, чеклени сакълагъан къалауурлача, сакъ сюеледиле. Кертиси да алайды. Малкъарны чеклерин сакълагъан аладыла. Башха къалауур жокъду.

Кюн чыгъа башлагъан кезиуде, атлыла Шайтан орун деген жерге жетдиле. Алайдан ары Уллу ауушха баргъан жолну бек къыйын жери башлана эди. Ырбын жолчукъла бирде тик ёрге элтселе, бирде уа тик энишге тигелетедиле. Жортуулчула, атларындан тюшдюле да, аланы башларындан тутуп, жыяу тебиредиле. Алайсыз, былайлада жаннга къоркъууду. Тау артына жюрюгенле аны ахшы биледиле.

Бир заманда Къаспот: «Ала, тохтачыгъыз. Мен къойла кёреме»,— деди.

— Къайда?

— Къалайда кёресе?..

— Ма, ары; ол жар тюбюнде уллу ташла болгъан жерге къарачыгъыз. Эследигизми?..

— Хау, мен кёрдюм,— деп, Элбек тауукъча къангкъылдады.

— Мен нек кёрмейме?.. Кёпмюдюле? — деп сорду Къужон.

— Угъай, кёб а туююлдюле.

— Сора бёлюнюп къалгъан болурла. Заманыбызны озурмайыкъ. Ала тас болмазла. Ызыбызгъа къайтханда сюрюрбюз,— деди да, Къужон жыйынын ызындан тебиретди. Андан кёп да бармай, ала эки къой мыллыкга тюбедиле. Къужонну жүреги чанчды.

— Тохтагъыз сизни уа бир жетейим,— деп бий эбизелени жаныды. Ол асыры терк барыргъа кюрешгенден, абынып жыгъылгъан да этеди.

— Сакъ бол, Къужон,— дейди анга Къамбот. Не десенг да, ол бий киеуюню ачырын сюймей эди.

Шайтан орундан къутулгъунчу, ала дагъыда жыйырма чакълы къой мыллыкны санадыла. Къужон, жауарлыкъ булутча, къаралгъанды. Ол энди хазна киши бла сёлешген да этмейди. Аллына тюбегенни уруп, башын

кетерликча, уллу кылычын кынындан чыгъарып барады.

Жыйын Шайтан орундан хатасыз кытулду. Узакъ бармай, кыар башланды. Былайны кыары жаз чиллени ортасында эрийди да, бир айгъа дери жер ачылады. Андан кыалгъан заманны ичинде уа кыар кетмейди. Атлыла кыар юсюнде уручуланы ызларын ачыкъ кёрдюле. Кыужон нёгерлерин ашыкъдырды. Атына аямай кыамичи ургъанлай барады.

Кыушлукъ кезиуде жортуулчула Уллу ауушну этегине жетдиле. Алай, былайда да, акъ кыарны юсюнде сойланып жатхан бир кыауум кыой мыллыкдан сора, жукъ эслемедиле. Кыаспот кыой мыллыклагъа тийип кёре: — Была ёлгенли алай кёп болмайды. Алыкыа иги суугъан окыуна этмегендиле. Баям, узакъ кетген болмазла...— деди. Кыужон нёгерлерин дагыда ашыкъдырды. Алай, кыыйын жоллада арыгъан атла, бурун сюеклери туруп, аякыларын кючден бла бутдан аладыла. Ауушну орта белине жетгенде уа, бир кыауумланы атлары баралмай тохтадыла.

— Жыяу, жыяу ёрлегиз,— деп буюрду бий атлары тынганлагъа. Ауушну башына чыгъаргъа он-он беш атлам кыалгъанда, Кыужонну кыашха аты да тохтады. Ол аны не бек кыамичилеп кюрешди эсе да, хайыр чыкъмады. Ат, ахыр кючюн жыйгъанча, эки-юч атлам этип, ал аякыларына тобукъланды. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора, Кыужон андан тышюп, кыоллары, аякылары бла тырнакылай, ауушха жыяу ёрледи. Кыаспот бла ол ауушну башына тенгши чыкъдыла.

— Кёрюнмеймидиле?..— деп сорду Кыужон, ёпке солуу эте.

— Угъай, кёрюнмейдиле.

— Да кёкге учуб а кетген болмазла.

Кыаспот ызлагъа кыарай, кыой бокылары кыолуна алып, эзин кёрдю.

— Кыайда эселе да, бу тийредедиле. Жетерге керекби.

Аууш башына атлары бла он бир адам чыкъды. Кыалгъанлары жыяу кётюрюлдюле.

— Шокларыгъыз жерленимиди? — деп сорду бий нёгерлерине. «Хау» деген жууапны эшитгенден сора, Кыужон жыйынын дагыда ызындан тизди. Ауушдан алынгы, учхалауукъ болса да, барыргъа тынч эди. Абы-

на, сюрюне, тѣнгереген да эте, аууш аллы тикден адам-ла терк эндиле. Тикни тубюнден жол онг жанына бурду. Алайдан ары жолну иги болуучусун Къужон биле эди. Соха деген биринчи эбизе эл да былайдан артык узакъда туйюл эди. Къужон нѣгерлерини аллын тыйды. Ол атлагъа къарай келип, Элбекни къатында тохтады.

— Сен жыяулагъа къошул,— деди ол жашына. Элбек атындан тюшдю. Къужон тор ажирге минди. Ол къарыулу жаныуар эди. Асыры терлегенден сууда жуундургъанча болгъанды. Алай аны ючюн а ауузлугъун чайнап, кесин алгъа тартдырады.

Къужон башчылары болуп, атлыла алгъа чыкъдыла. Жыяу къалгъанла аланы ызларындан тебиредиле. Кѣп да бармай, Къужон къойланы сюрюп баргъан эбизелени кѣрдю. Эки кѣзюне къан чапды. Къылычын бийикге кѣтюрюп:

— Мени ызымдан! — деп хахайлады ол нѣгерлерине. Тор ажир къарны букъу этдирип чачдыра, жилянча созулуп, алгъа атылды. Ызларындан къуугъун жетип келе тургъанын эслеп, эбизеле, къойланы да къююп, къачышып башладыла.

— Шкоккла бла атыгъыз! — деп къычырды Къужон нѣгерлерине.

Шкок атылгъан тауушла къаяланы зангырдатадыла. Эбизеле сыртдан, аууп, кѣзден думп болдула.

— Угъай, менден алай бош къутулуп кеталмазсыз,— деп, тор ажирни бютюн да бек къамичиледи. Къойла къатына жете баргъанлай, ажир абынып, тѣппе турду. Къужон, къаты жел кѣтюрюп атхан гебенча, жолдан бир жанына чартлады. Ызындан жетген нѣгерлери: «Не болдунг, не болдунг?» — деп, анга чабышдыла. Бий асыры сынсыгъандан къурашдырып сѣз айталмады. Аны кѣтюрюп, жолгъа чыгъардыла, тубюне жамычы жайып жатдырдыла. Барысы да Къужонну тѣгерегине басындыла. Бий ынчхай кетип, бираз эс жыйгъандан сора: «Къойлагъа къарагъыз, санагъан да этигиз...» — деди.

— Ол иш туйюлдю. Сен кесинг къалайса? — деп, Къамбот бийни жанында тобукъланып сорду.

— Аягъым... Не болгъан эсе да, аягъым...

— Къайсы аягъынгды?

Къужон, жукъ да айтмай, къолу бла онг аягъын кѣр-гюзтдю.

— Сингири созулгъан болурму? Къалайы ауруйду?

— Тобугъумдан энишгеси...

Къамбот бийни шымын тешерге умут этди. Алай Къужон хахай этип, аягына тиерге кьоймады.

— Ы маржа, кьой...— деди бий кез акълары айла-нып. Аны терен ызлыкълы мангылайын терлеген тамчыла басдыла.

— Тор ажир а кьайдады?

— Ма алайда. Боюн жилиги сынып ёлгенди,— деди Къамбот ёрге кьоба.

— Ай бушманлыгъ а.

Кюн тюшден озуп бара эди. Кёкню уа булутла жабып сашлагъандыла. Къаспотну неден да бек кьайгъы этдирген ол эди. Былайлада боран бир уруп тебиресе, терк тохтамаучусун ол иги биле эди. Бораны уа аллай боранмыды. Бир жол Къаспот, төрт нөгери бла да, эбизден сатыу этип, кьайтып келе тургъанларынлай, былайда боран жетип, аны эшегин чыраннга атханын унутмагъанды. Ол да жылны бу кезиулеринде болгъан эди. Къаспот кесини кьоркъууун Къамботха айтды.

— Айхай, не этейик, кёrese да бийни халын. Алыкъа аны не оноу этерлигин да билмейбиз,— деп Къамбот имбашларын жыйырды. Бираздан ол бийни, кьатына барып, халын сорду. Къужон башын кётюрдю.

— Эбизелени тутдугъузму? — деп сорду ол. Киши да жууап кьайтармады.

— Нек тынгылайсыз. Къутултупму ийдигиз? Мен, аладан бирини башын кёргюнчю, былайдан кетерлик тойюлме.

— Кесинги сууут, Къужон,— деди Къамбот, аны мангылайында терлегенлерин сыйпай.— Ала кьачхандыла.

— Нек кьуумайсыз да?

— Къуугъанлыкъгъа, жетдирликми сунаса. Жалан да он атыбыз кьалгъанды. Ала да арыгъандыла. Андан эсе, заманны озурмай, ызыбызгъа кьайтайыкъ. Боран болургъа ушайды... Аягъынг нечикди?

— Бир да болмай эсе да, кьойланы санагъыз,— деп Къужон, ауур ынчхай, башын жерге салды.

— Санагъанбыз. Тогъуз жюзден атлайдыла,— деди Къаспот.

— Ненча кьой кьорагъан болур?

— Мен жолда мыллыкъланы санай келгенме. Бир юч жыйырмасы кьорагъаннга ушайды.

— Аланы Хызыр бла сени бойнугъузгъа тѣлеуге салама,— деди Къужон. Къаспот мыккыл болуп, тюп эрни энишге салынды... Юйде жаланнгач сабийлери кѣзлери-не кѣрюнюп, жюреги такъыр болду.

16

Уллу аш юйню от жагъасында къургъакъ агъач отунла «чарх-чурх» этип, дууулдап жанадыла. Кюч алгъан от хазна тютюн этмейди. Шынжыргъа тагъылгъан тѣгерек къара чоюнну ичинде эт бишеди. Бѣркюп къайнагъандан чачылгъан тамычыла, къызыл жинклени юслерине тюшюп, чыжылдайдыла.

Юч тиширыу, женглери да ёрге къайырып, шапалыкъны бардырадыла. Аланы бири нартюх ундан тылы ийлеп, от гыржынла этеди, экинчиси аланы от жагъада кюлге кѣмюп биширеди, ючюнчюсю уа чоюнну къайнагъанына къарайды: орталыкъ агъач чолпу бла башына чыкъгъан кирни кетереди, чоюн уллу къайнап башласа анга сууукъ суу тамызып чѣкдюреди, не да отну сел этерге кюрешеди. Ала Къужон бийни юй къарауашларыдыла. Ол ючюсюнден сора, аш юйде дагъыда биреулен барды. Ол, от жагъаны тѣгерегине салынган тыпыр ташладан бирине чѣкгенлей, къойнунда баласын биреу сыйырып кетерикча, ёшюнюне къаты къысып, артха бла алгъа аз эгчеле, отдан эки кѣзюп айырмай къарайды. Отну жылыуу аны бетине къызыл ингилик кийиргенди. Ол Къужонну экинчи къатыны Аминатды.

Шапала, гыржын этип бошап, тегенени, элекни да жыйышдыра башлагъан кезиулеринде, аш юйге дагъыда бир тиширыу кирди. Ол, акъырын атлай, Аминатны къатына келди да, анга баш не:

— Сени бийибиз чакъырады,— деди. Аминат, аны эшитгенлей, къойнунда сабийни чакъыра келген къатыннга берди да, олтургъан жеринден кюнду. Табапларына дери жетген лаудан жыйыргъы, аны къалай эсе да, узун санлы, арыкъсуу адамча кѣргюзтдю. Къатында къарауашлагъа эс да бурмай, бир зат да айтмай, эки кюлу бла жыйыргъыны ал жанын аз ёрге кѣтюрюп, аш юйден, тепсеп баргъанча, жумушакъ атлай, сымарланып чыкъды. Ол уллу отоугъа киргенде, анда Къужон, сора аны биринчи къатыны Баблина бла жашлары

Элбек бар эдиле. Аланы бет халлеринден, не эсе да бир затха келишмей, бир бирге гурушху болуп тургъанларын Аминат сизди. Бий бютюн да бек ачыуланып эди. Эбизеле бла болгъан ишден бери аны жарыгъан заманын алайсыз да хазна киши кёрмегенди. Эрини огъурсуз бетине не аз да ышаруулукъ келтирир ючюн, Аминат тиширйу хыйлалыкъла этип да кюрешгенди. Алай бийни туйюлген къашларын жерлерине бардыралмагъанды. Ол затланы сынагъан бийче, Къужонну бютюн да бек ачыу кысып тургъанын кёргенде, къоркъурлугъу окъуна келди. Болса да, ол, адетдеча, бийге да, тамата бийчеге да ийилип хурмет берди.

— Сен Гыжгыт элде Хажомарны кызын иги таныгъан хапарынг барды, алаймыды? — деп Къужон анга соруу этди.

— Ариубатнымы?.. Хау, аны уа таныйма.

— Не тукъум жанды?

— Ы-ы... да...

— Не кынгкь-мынгкь этесе? Къаллай адамды деп сорама мен санга!

— Иги кызыды...

— Хы, кёрдюгюзмю! — деп, Къужон Баблинагъа бла Элбекге кёл кенгдире, ёхтем къарады. — Мени бла даулашханыгъызыны кёюгъуз.

— Алтын ол эсе да, мен жашыма юйде къалгъан къарт кызыны аллыкъ туйюлма, — деди Баблина, эринлери къалтырай.

— Угъай, къатын. Иш мен айтханча боллукъду, антым. Ол элде Хажомардан бай адам жокъду. Алай эсе, бизге жууукълукъгъа да ол тийишлиди. Аны ангыларгъа керексиз, гаккыбашла...

Элбекни туюп эрни салынып, жукъ айтыргъа да башымай, ичи къара кесеу болуп сюеледи. Атасы не къадар къатыдан къаты бола баргъаны сайын, аны да жоуреге ол къадар ачий барады.

— Халкъ не айтыр бизге? Башыбыз бедишликке къаллыгъын билемисе?

— Аны бир бедишлиги жокъду. Даурну аз этигиз. Тамбла окъуна Хажомаргъа келечиле иерликме.

— Кет, аурунг, кесими элтип Черен суугъа атайым ансы, бир да билмейме, — деп, Баблина кёз суу этип тебиреди. Аны алай этгени Къужонну дыгъылына бютюн

да бек къатылды. Ол эки къатынын да отоудан кыстады. Анасыны ызындан тебиреген Элбекни уа, чууунундан тутуп, иймеди.

— Сен тохта, — деди ол, анга жууашсынып. — Къатынланы акъыллары жокъду. Ала жашаудан тюк да ангыламайдыла. Мен а сени алдагы къадарынгы сагъышын этеме. Алайчыгъын ангылаймыса? Малы болмагъан адам адам туююдю. Къатынынг хур кыыз да болсун, жанында ырысхынг жокъ эсе. Хажомар бла къазанлашыргъа мен нек суйген сунаса, ы? Сен а аны ангылагъан эт. Бай жууукъ — ол экинчи насыпды. Аны юсюне уа, кѳресе, мен къартайгъанма... Кѳпмю къалгъанды, азмы къалгъанды, аны бир аллах биледи. Сени бегинринги сюеме...

Элбек атасына не акъ, не къара деп жууап къайтармады. Ол, аны узун фатуасыны ахырына дери тынгылап, отоудан алай чыкъды...

Къужон жашын эртде окъуна юйдегили этерлик эди. Алай анга кыызгъанчлыгъы чырмау болгъанлай келеди. Бир кезнуде Гюрен элде Къанат деген байны Зухра деген кызыны аты битеу Уллу таргъа айтылады. Къатын аллыкъ жашлары болгъан чанкала аны келин этерге ашыгъадыла. «Эй а, сизден эсе уа, иги кыыз бизге тийишлирек болур!» — деп, Къужон да Гюреннге келечиле иеди. Элбек къууанады. Ол Зухраны кесин кѳрмесе да, аны юсюнден кѳп хапар эшите кетип, жюрегинде суймекликни оту окъуна къабынган эди. Алай, ишлери болмай къалады. Къанат кызы ючюн тилеген минг мал Къужоннга мардасыз кѳп кѳрюнеди. Бир къауумла бийге: «Охо, не этерликсе, жангыз жашынг ючюн малны кыызгъанма...» — деп да кюрешедиле. Алай Къужон унамайды. «Мен аллай бир къалын бергинчи, Къанат кызын юйден чыгъармай турсун!» — деп, хыликгя этип къояды ол. Андан сора Къужон дагъыда бир эки жерге келечиле ийип кѳреди. Алай, биягъы къалынны юсюнден келишалмай, бий аладан да арасын айырады. Ахырында кичи къатыныны атасы Къамбот анга Хажомарны кызын сагъынады.

— Энди къалай эсе да, адам тилемей, юйде къалып турады ансы, тиширыулугъуна уа не айтыуунг барды. Къолундан да бек устады. Мени акъылыма кѳре, Хажомар аны къалынсыз окъуна берирге боллукъду, — дейди. Ол хапар Къужонну сагъайтады: «Тейри, антым, алай

эсе уа, тап тюшюп турады»,— деп кьууанады ичинден. Болса да ол Къамботха былай сорады:

— Да муну кьызын нек тилемейдиле?.. Кьыяуу ишми барды?

— Угъай, кьыяуу да жокьду.

— Да сора уа?

— Энди къалай эсе да, бурну уллуракьды. Ол чырайын бир кесек бузады.

— Бек уллумуду?

— Тейри, барды иги кесек.

— Охо да аны ючюн не болады да, башха шарайы-бы жокь эсе, ы?

— Энди, ала бизге аз-маз жууукь да жетедиле. Амнатны ала ёсдюргендиле дерге окьуна боллукьду.

— Ыхы...

...Ма, Къужон бий Хажомар бла жууукьлукь тохташдырыргъа ол ушакьдан сора бел байлагъан эди.

Ишни узакьгъа созулурун суймей эди ол. Къатынлары бла да бюгюнню кенгешни аны ючюн бардыргъанлыгъы эди.

Экинчи кюн Къужон, кеси айтханча, Гыжгыт элге, Хажомарны акьылын билир ючюн, жашырын адам ийди.

17

Къыш чилле бошалыргъа кёп къалмагъан эди. Къаты сууукьла сыннгандыла. Тауланы кюнлюм бетлеринде хазна кьар да къалмагъанды.

Байрым кюн эди. Къужонну юйюнде кьууанч барды. Арбазда эки-юч жерде от этилип, этден толу къазанла къайнайдыла. Юйден а Соллоуну кьобуз тауушу бла адамланы кьарс ургъанлары къатыш эшитиледиле. Элбекни отоунда уа, жанында да дигизасы бла, къаланкьа тюбюнде жангы келин, узун чачакьлы чилле жаулукь кьысылгъан башын энишге бошлап, кьубулуп олтурады. Отоуда тыш адам болмаса, дигиза къалангъаны бир жанына этип, келинни бетин ачады. Отоугъа адам кирсе уа, ол, терк окьуна къалангъаны жабып, келинни букьдурады.

Къужон, жарыкь болуп, мыйыкь тюбюнден кюле айланады. Ол къалай кьууанмасын, хазна ырысхысын кьоратмай, жашын юйдегили этсе! «Э-э-э-хе-е-е, ол алай кёп адамны кьолундан келлик иш туююдю. Баш керекди,

баш...» — деп, бий ичинден кёлленип, кеси кесине махтау береди. Ол киеу нёгерле да жыймагъанды. Ала керек болмагъандыла. Жашыртын кенгешип, эки-юч атлыны ийип, кызыны кычырып келтиргенди.

Болса да, иш алыкъа аны бла бошалып кыалмагъанды. Кызыны кычырсала, аны юдегиси бла жарашхан деген адет да барды. Жарашхан заманда уа зат бермей кытулургъа онг жокъду. Аны Къужон биледи. Жангы жууукъларын ол кыруу кыолгъа кыаратып кыоймаз. Берир бир затла. Алай, оздургъан этмез, кесине тасха тюшюрмез...

Баблина уа Къужонча жарыкъ туююлдо. Ол кесини отоуундан хазна чыкыгъан окъуна этмейди. Башына кыара чикилясын кыысып, бушууу болгъан адамча, бети тюрленип олтурады. Аны кыолун тутуп, алгыш этерге кирген кыатынла бийчени тапсыз халин кёргенлей, не этерге билмей, апчып кыаладыла.

— Къой, Баблина, этме былай. Аллахны буйругъу алай болур эди... — деп, чанка кыатынла аны жюрегин жапсарыргъа кюрешдиле. Алай, Баблина, анда-санда ауур кючсюниген болмаса, хазна сёзге кыошулмайды. «Мен билеме, сиз бери бедиш этерге келгенсиз...» — деп, кыатынлагъа ичинден кыыжырыкълана эди.

Элбек болуш юйге Сосран эфендини юйюн сайлап, анда турады. Сюлемен а аны улан нёгериди.

Анасыча, Элбек да мудахды. Хазна ашагъаны, ичгени да болмай, асламында, эшеги ёлген таулуча, бурнун салындырып олтурады.

— Ала, сен адамла жаншагъаннга нек кыарайса? Алыкъа, андан ариу жан жокъ эсе да билмейсе... — деп, Сюлемен Элбекге кёл этдиргенден бошамайды.

Ингир болуп барады. Элбек бир жерде олтуруп туралмайды. Аны нек тынгысыз болгъанын Сюлемен сезеди. Бюгече аны жангы келинге кыошулур кечесиди.

— Кыатына да жалларыкъ туююлме, — деп, Элбек олтургъан жеринден кыобуп, терезе аллына барды.

— Э-э-э, шуёхум, алай жарамайды. Кесинги кюлкюлю этерге айланаса сен...

Сюлемен сёзюн айтып бошагъынчы, тышындан, жел этдирип, Къудас кирди.

— Кёрдюм келинни! — деди ол, босагъадан да атлагъынчы. — Аллахакына, хатасы жокъду. Аны бир ууурт-

лары бардыла! Жаннган этедиле. Санлары да тап... кезлери да...

Къудас, эки къолун да силтей, хапарны кызыдыра тургъанда, бийни юйюнде уа Сосран эфенди неках этиуню къууумун башлагъан эди... Ол, къолтугъунда сахтиян тышлы къураны бла да, Къужонну биргесине бош отоуладан бирине кирди.

— Сууугъуракъды мында уа, антым,— деп, бий къолларын бир бирге ышыды.

— Къайгъырмаз, неках этгинчи тѳезербиз,— деп жууаплады анга эфенди, отоуну тѳрдеги къабыргъасында тагъылгъан уллу кюйюзден эки кѳзюн айырмай. Бий, аны эслеп: «Бу къарт эшек мынга быллай бир нек къарайды? Неках этгенлиги ючюн, кюйюзню тилерге умуту ишми болур?..» — деп ичинден къоркъа:

— Оллахий, Сосран, сен да жашынга къатын алыргъа керексе. Заманы болгъанды,— деди, теркирек эфендини эсин башха жанына аудурур муратда. Алай, Сосранны, къоргъашин окъча, жилтинсиз, сур кѳзлери кюйюзден айырылмадыла. Къужон, башха этер амалы болмагъанча, эфендини аллына сюелди.

— Бу кюйюзню къайда кѳргеними эсиме тюшюралмай турама,— деди Сосран, кесини жукъаргъан сакъалын бийге чюелтип.

— Тейри, антым, сен аны бусагъатчыкъда былайда болмаса, хазна башха жерде кѳрген болмазса.

— Кѳргенме, оллахий...

— Ол узакъдан келтирилгенди.

— Билдим... Меккадан келгенди. Мен муну анда, хаш кылыргъа баргъанымда, бир араблы къонакъбайымы юйюнде кѳргенем.

— Жангылгъан этесе, Сосран. Бу кюйюз Ирандан келтирилгенди.

— Алдайса, жюйюсхан. Накъышлары кѳз юсюмде турадыла. Къонакъбайымдан сатып алыргъа уялып, сукълана-сукълана алай кетгенем. Сюйсенг а, ма бу къуран бла ант этейим.

— Къой, аллахны сыйлы китабын похлама,— деди Къужон, узун тюклю къашларын тюйюп. Ичинден а: «Сени не затха ынчхагъанынгы мен билеме, гяуур жуткѳз», — деп къошду.

Ала да алай даулаша тургъанлай, отоугъа экеулен кирдиле.

— Биз хазырбыз,— деди аладан бири, узун бойлу, орта жашаулу, арыкъсуу киши, арсарсыз отоуну төрүөнө өтүп. Ол Къужонну къаршы жууугу Махай эди. Неках этгенде, жашыны жанындан ёкюлге сюелдирге Къужон аны тийишли кёргенди. Экинчиси Къужон бийни ёз къайын атасы Къамботду. Хажомар бла жууукълугу болганы себепли, къызы жанындан ёкюллукню ол кеси бойнуна алганды.

Сосран къолтугъунда къуранны къолуна алып, аны бир-эки бетин ичинден окъуду да, ёкюллени къатына чактырды.

— А, бисмилляхий, я аллах, сен огъурлулугъун бер, — деп эфенди, эки ёкюлню да онг къолларыны баш бармакъларын бир бирге тийирип, кеси уучу бла къысды.— Аллахны буйругу бла, Мухаммат пайхамбарны мусабасы бла, сиз эки муслиман киндикге ёкюллюкте сюелдигиз...

Махай бла Къамбот «сюелдик»,— дедиле. Эфенди кёлүндөн дагъыда не эсе да бир затланы окъуду да, Къамботха бурулду.

— Къамбот, сиз Шырхыланы Хажомарны къызы Ариубатны Шабатланы Къужонну жашы Элбекге ыразы болуп беремисиз?

— Хау, ыразы болуп беребиз.

— Махай, сиз а Шырхыланы Хажомарны къызы Ариубатны Шабатланы Къужонну жашы Элбекге ыразы болуп аламысыз?

— Хау, ыразы болуп алабыз...

Сосран сорууун юч кере къайтарды, ёкюлле да юч кере ыразылыкъларын билдирдиле. Ызы бла, эфенди, дагъыда кёлүндөн дууа окъуп:

— Аллах ёмюрлерин узакъ жашаулу этсин, насыплары кёп болсун, амин! — деп некахны бошады.

Кече ортасы бола башлаганды. Къайнай тургъан къазаннга суу къуйгъанча, бийни юйюнде той-оюн къауга да селейгенди. Жыйылгъан адамланы кёбюсю кетгенди. Къалгъанлары да кете-кете барадыла. Шапала бла къарауашла бошалгъан отоуланы жыйышдырадыла. Арбазда эт бишир ючюн этилген отланы мыдыхлары, юслерин къол тартып, жукълар къайгъыгъа кирген кёзлеча, актырын ёчюле барадыла. Жалан да төбенги урса, ала элгенип, дагъыда къарангы тартып башлайдыла. Кюндюзден окъуна этни ийисине жыйыл-

гъан элни итлери, къалгъан-къулгъанладан тойсала да, кетерликлери келмей, анда-мында жерге бауурланып, арбазда айланган адамлагъа, энди уа аллыбызгъа абери атамысыз дегенча, кёзлерин жилтиретиш, дыгалас этип къарайдыла.

Келген адамла хазна къалмай барысы да кетгенден сора, Къужонну кичи къатыны Аминат келинни отоууна кирди. Аны кёргенде, Ариубатны бети жарыды, жүреги къууанды. Ала бир бирини сабийликлеринден таныйдыла. Ариубат бешташ ойнаргъа уста болуучу эди. Гыжгыт элде ууакъ къызла ойнай кетип, келишалмай даулашсала: «Хы, сен алай уста эсенг, къалакъ бурун Ариубатны хорлачы да!» — деучю эдиле. Ол ат Ариубатха гитчелигинден окъуна жабышып къалады. Сабий заманында Ариубат анга артыкъ уллу къайгъырмаса да, эсли болгъандан сора уа, аны эшитсе, къозулуп тебирейди. Тенглеринден къайсы бири да анга «Къалакъ бурун» десе, ол аны бла туююшюрге окъуна жетип болгъанды. Ол ат Ариубатны кёп кере жүрегин сындыргъанды, жилиятханды. Ушагъысыз атын унутдуруп ючюн, ол биржыллыгъындан сора, ол хазна юйден тышына чыкъмагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, анга тагъылгъан ат халкъ аузунда къалгъанды. Кесинден кичи эгечи андан алгъа эрге кетгенде уа, Ариубат юйде сынган табакъгъа ушап къалады.

Ол затланы барысын да Аминат биледи. Ол отоугъа кире келгенлей:

— Нечик тураса, келинчик?..— дей барып, Ариубатны къучакълады. Ала бир бирлерин тансыкълап бошагъандан сора, Аминат келинни дигизасына:

— Керекли затланы отоугъа келтир,— деди.

— Бек ахшы,— деп дигиза тышына чыкъды.

— Оу кюнюм, Аминат, жүрегим чыгъыпмы кетеди деп алай болама. Не эсе да, къоркъурлугъум келеди. Не болгъанын ангыламайма.

— Къайгъы этме. Барысы да тап болур. Биринчи кечени иши алайды.

— Угъай, угъай... Кёрсе, аны менден кёлю чыгъар деп къоркъама.

— Къойчу, магъанасыз затны айтма. Неках этилгенди. Энди сен аны къатыныса, ол а сени эрингди.

Не эсе да бир зат айтыргъа деп, Ариубат аузун ачхалай, къумгъан бла таз алып, отоугъа дигиза кирди.

— Хайда, Ариубат, тынч кечели бол,— деп, Аминат олтурган жеринден акырын кюпду да, тынч-тынч атай, отоудан чыккы. Келинни дигизасы дагыда челек бла суу келтирип, аны эшикден кирген жерде, мюйюшде, тазны бла кюмгганны кыатына салды.

— Ма бу жан жаулугьугьуз, бу уа сапыныгыыз...— деп, дигиза «керекли» затланы Ариубатха кергюзтеди. Ариубат а, уялып, ол кергюзтген затлагыа кыараган да этмейди. Келинни дигизасы, «керекли» затланы жыйышдырып бошап, тешекни этерге киришти.

Бу кезиуде отоуну эшиги кыагылды. Тюлкюдөн кыачхан кыоянча, Ариубат кыалангкыа тюбюне буккыду. Отоугыа алгыа Сюлемен, аны ызындан Элбек кирдиле. Келинни дигизасы «кыонакылагыа» жарыккы тюбеди. Аны акысылдым бетине кызыл ингилик жайылды. Кыалангкыа артына буккыган келинни жюреги уа «дып-дып...» этип тебиреди. Дигиза, тешекни этип бошады да, кыалангкыа артына кирип, Ариубатны кыулагына не эсе да бир затла шыбырдады.

— Э, дигиза, бизге да эшитдирип айт. Ансы сен келинни аман акыылгыа юйретирсе,— деп кюлдю Сюлемен. Дигиза да, аны лакырдасын жаратып, кыалангкыа тюбюнден ышарып чыккыды.

— Хар зат да тапмыды? — деп сорду Сюлемен анга.

— Хау.

— Алай эсе, биз экибиз кетейик, ы... Тынч кечели бол, Элбек, келин, сен да...

Сюлемен бла дигиза кетдиле. Отоуну эшиги аланы ызындан этилгенде, Ариубатны жюреги элгенди. Ол мюйюшге кыысылып, солууун акырын алады. Бусыгьатчыкыда не эсе да бир зат болургыа керекди. Отоуну ичи шошду. Не аз да бир тюрлю таууш эшитилмейди. Ох, кыалай кыыйынды! Битеу дуния жансыз болуп кыалгыанча керюнеди Ариубатха. «Угыай, угыай... адамла, жаныуарла да саудула. Бир да болмай эсе да, тышында жел ура болур... Черен суу да саркыа болур. Жулдузла уа, жулдузла? Ала емюрте да ечуллюк туююдюле...»

Ариубатны сагышларын Элбекни аяккы тауушлары белдю. Нек эсе да кыызгыа, юй юсюне аууп келгенча керюндю. Ол артха чегинирге умут этди. Алай таш кыабыргыа жибермеди. Бу кезиуде кыалангкыа ачылды. Ариубат, башын энишге бошлап, эки кыолу бла да бетин жапды. «Аха, менден бурнун буккыдурады»,— деп келди

Элбекни эсине. Ол, не этерин билмеген адамча, жукъ да айтмай, Ариубатны аллында дагыда иги кесек сюелди. Анга Ариубат жилий тургъанча кёрюндю. Ол кьолун акъырын кётюрюп, аны имбашына салды. Ариубатны битену санлары, жел чайкъагъан чапракъча, къалтырай эди. Элбекни анга жаны ауругъанча болду. Ол эки кьолу бла да Ариубатны кесине тартып, ёшюнюне кысыды. Алай этгенде, Элбек кеси да къалтырап тебиреди. Кьоллары Ариубатны къатыдан къаты кыса башлагъанлары ол кеси да сезмедиле...

18

Кече, асыры къарангыдан, къара жамычыгъа ушайды. Не ай, не жулдузла кёрюнмейдиле. Кёк да, жер да бирге къошулуп къалгъанчады. Жамбот эртденликде къошдан кьолуна алып чыкъгъан тыягъы бла жол къармай, аманны кебинден келди. Аллында баргъан эшеги андан бир кесекге узайса, ол аны къарелдисин окъуна эслеялмай къалады. Аллай кезинде, Жамбот:

— Къайры ашыгъаса, бёрю ашарлыкъ,— деп, эшегине тырман эте, терк барыргъа кюрешеди. Иесини амалсыз болгъанын сезгенча, бир бирледе эшек, гыллыуун селейтип, аны ызындан жетмеге да къояды.

Болса да элге жууукъ къалгъанда, Жамботну тырманы эшекни къулагъына да кирмедиле. Ол, теркден терк гыллыулай, кёзден таша болду.

— Бар, аман гыррайт, бар, «Къарыусузну жёнгери жокъду», деп бош айтмагъандыла.

Юйюне жетерге узакъ къалмаса да, эшегини озуп кетгени Жамботха хычыуун тиймедиле. Эшекни ызындан баргъан тынч эди. Не къарангыда да, эшек жолдан таймаучуду.

Жамбот эки-юч кере жолдан ажашып, аман кепли болду. Элни башында шауданнга жетип тирелгинчи, ол кесин ажашхан сунуп, къайгъылы окъуна болгъан эди.

Шауданны къатында чёгюп, Жамбот арыгъан санларын бираз солутду. Сора ууучу бла суудан бир-эки уртлады да, андан ары тебиреди. Ол юйюне жетгенде, эшеги сехлеге бурнун тиреп, сюелип тура эди.

— Угъай, мени да къююп бара эдинг да...— деп Жамбот, эшегине кёл кенгдире, сехлени ачды. Ала экиси да арбазгъа кирдиле. Жамбот бек алгъа эшекни жюгюн

тюшюрдю, аркъасындан жаурлугъун алды. Узакъ жол солумай келген къыйынлы жаныуар, керилп, белин тюзетди. Бираздан а жерге аунады.

Къыш узуну бийни къойлары бла къошда тургъан Жамбот юйюне кирирге ашыкъмады. Къарангыдан хазна жукъ кърюнемесе да, юйню тегерегине-башына къараргъа кюрешеди, хар затха къолу бла тийип къреди. Халжарда мулхаргъа жатып, ышныр эте тургъан ийнеклерини къатына барып, аны бойнундан да сылады. Ийнек да, аны тансыкълагъанча, жухун анга узатды. Бу кезпуде юйню эшиги ачылды. Андан ич кийимлери бла экеулен чыкъдыла. Ала Ислам бла Къанамат эдиле. Кеси кереклерине чыкъгъанлыкълары болур эди, терк окъуна юйню арты таба ташайдыла. Жумушларын этип бошан, ызларына бурулгъанлай, Ислам, хуна къатында сюелип тургъан эшекни кърюп, сейир болду:

— Кимни эшегиди бу? Къалай киргенди бери?..

— Бизникиди,— деп жууаплады Жамбот халжар къатындан.

— Оу, жаным чыкъгъан, ата! — деп, Къанамат ёрге ёрге секирди...

Танг атханлыкъгъа, юйню ичи хазна жарымады. Тышында тегерекни къалын къара булутла басып, жауун жауун тебиреген эди.

Хар замандача, юйде барысындан алгъа Фазика къопду... Аны къыйынлыгъы уллуду. Ол кесини къарындашларына аналыкъ да, аталыкъ да этеди. Беш кишини юслерине бла башларына, ашларына бла сууларына къарагъан алай тынч туююлду. Аны къоллары бир заманда да бош турмайдыла. Ол жюн ийириуден эриге билмеген таулу къатынны къолунда бурулгъан урчукъгъа ушайды. Жумуш кёплюкден, бир-бир кечелерин жукъусуз да ашырычуду. Къарындашлары эсли болгъанлы анга къолларындан келген къадар болушхан да этдиле. Алай, ала да тиширыу этерлик жумушлагъа артыкъ бек сюйюп узалмайдыла. Хоншуларында тешлеринден бирлери кёрселе, бедиш этип, хапар жаярла деп къоркъадыла. Тиширыу ишлеге эр кишиле къатышмаучуларын, эр кишини ишлерине уа тиширыула къатышмаучуларын ала биледиле. Ол ата-бабаладан бери жюрюй келген адетди...

Фазика, терк окъуна кийинип, тышына чыкъды. Жауун жауа тура эди. Болгъанчы суу этгенди. Тюнене Ис-

лам отун жарыц, хуна къатына жыйып къойгъан эди. Ала да суу болуп тура эдиле. От тамызыргъа къургъакъ агъач тапмай, Фазика, халжар тюбюнде сыгын къалаудан бир экисин алып, юйге кирди. Къанаматны уянып, тешекде къуртча къымылдай тургъанын кёрюп, Фазика анга бармагъын кётюрдю.

— Тынч тур. Атаны уятаса. Билемисе, ол къаллай узакъ жолдан келгенди...

Сыгынла къургъакъ болсала да, Фазика отну тиргизалмай кёп юрешди. Юйню ичи, сыгын ийис этип, тютюн болду. Фазика, челекни алып, ийнекни сауаргъа тышына чыкъгъанлай, Къанамат бнягъы тыпырдап тебиреди. Ол атасын да, къарындашларын да уятды.

— Уй, антсыз, нек жукъламай тураса, — деп Жамбот гитче жашыны башындан сылады.

Ислам, жарты-къурту кийинип, тютюн эте тургъан от жагъагъа барды. От тамызыргъа юйдегилени барысындан да ол хунерлиди. Ислам юйде болса, отну оноуу жалан да анга жетиучюдю. Ма, бусагъатда да Фазика жандыралмай къойгъан отну ол терк тиргизди.

Бу жаз башыны теркирек жетерине Ислам дуняда неден да бек ашыкъгъанды. Къар эрип, жылыу кире башлагъанлай окъуна, ол кюн сайын атасыны аллына къарай эди. Элни огъары жанында, сыртла башында, адам эслесе, атасы келе тургъан сунуп, аз къууанмагъанды. Исламны ашыкъгъаны — атасы бла бирге Урух къабакъгъа барлыгъы эди. Ол Дадашны, Тазретни, бютюн да бег а Марияны кёрюрге ашыгъа эди.

Жамбот кюнню узуну юйден ары-бери кетмеди. Жашлары бла бирге, халжарны бузулгъан жерлерин тап этди, талкъы бла тери ийледиле. Сау кюнню ичинде юйюрню жашауу къууанчлы болду. Жамбот къошдан къой союп келтирген эди. Фазика аны этинден биширип, хатламала да этди. Къышдан бери ичлерине татыулу аш тигелемеген сабийле, не да болсун, этден тоюп, кёллери ачылды.

Ингир алада алагъа Хасау келди. Жамбот бла ол жылы саламлашдыла. Бир бирге хапар сорушуп, кёп олтурдула. Хасау кетип тебирегенде, Жамбот, аны ашыра, тышына чыкъды. Кёк ачыкъ эди.

— Дадашдан бир хапар билмей къалдыкъ, Жамбот, — деди Хасау, айтханын биреу эшитип къоймасын дегенча, тегерекге сагъайып къарай.

— Къабартыгъа барыргъа деп турама да, андан къайтсам, хапарын билдирirme.

— Къачан барлыкъса?

— Бир къауум кюнден. Жолла бир кесек къургъакъ-сыгъандан сора.

— Ахшы алай эсе. Кетер кюнюнго билдирирсе.

19

Апрель ай къызыу кюнле бла башланды. Кюнлюм бетле, билинир-билинемез, жашил болуп тебирегендиле. Тауланы чегет жанлары уа, алыкъа къыш жукъудан уялмагъанча, эски жуургъаннга ушаш, былтырдан къалгъан къауданны тубюнде шошайып жатадыла.

Ислам кечесин жукъусуз ашырып барады. Юсюне жапхан тонну тубюне тумаланып бираз турады да, сора башын акъырын ачып, юйню эшикден кирген къабыргъа-сында терезе орнуна этилген тешикке къарайды. Андан кёкню бир кесекчиги кёрюнеди. Жулдузла, жинклуча, жылтырайдыла. «Угъай, алыкъа эртдеди...» — деп, ичинден кючсюне, дагъыда тон тубюне тумаланады. Бу кече анга мардасыз узун кёрюндю. Тонну тубюне хар тумаланнганы сайын: «Энди уа танг белги бергинчи тёзерме», — деп кеси кесине къаст этеди. Алай, башын ачып къараса, отоуда биягъы къарангылыкъ, кёкде уа биягъы къызыл жулдузла. «Жукълагъан иш этер эсем а», — деп кёзлерин жумады. Айтханын этерге унамагъанча, бираздан кириклерин бир бирден айырылып тебирейдиле. Ол, ачыуланып, кёзлерин жангыдан къаты къысады. Бир бирде кёз аллына атасыны бла къарындашларыны сыфатлары да келеди... Къайдан эсе да, узакъдан Зарамукъну юйюн кёргенча да болады. Ол аны кёз туурасындан кетермезге кюрешеди. Арбазда Марияны излейди... «Бусагъат, бусагъат... Ай медет а. Юй къайры эсе да думп болду да кетди». Ачыудан ичи кюе, Ислам юсюнде тонну бир жанына атды

— Ислам, уяныпмыса?

— Хау, ата!..

— Турайыкъ. Хоразла къычырып башлагъандыла.

Ислам, жеринден асыры хылыф къопхандан, къатында татлы жукълап тургъан Жюнюсю бла Адилни да уятды. Аланы ызындан Фазика да уянды.

— Ашыкъмай, тап кийин,— деди Жамбот къарангыда, хайнукча бурулуп, гузаба этип кюрешген Исламгъа. Фазика терк окъуна отха-суугъа къармашып тебиреди. Атасы бла тамата къарындашы кийинип бошагъынчы, ол тюненеден къалгъан шорпаны жылытды. Жамбот ауузлана тургъунчу, Ислам эшекни жерледи. Анга жюкленирлик затла ингирден окъуна, эки хуржунлу артмакъгъа салынып, хазыр эдиле.

Танг белги бере башлагъан кезиуде, Жамбот бла Ислам, эшекни алларына сюрюп, жолгъа атландыла.

— Бисмилляхий... Я аллах, сен онг бер...— деди Жамбот, арбаздан чыгъып бара.

Исламны, кёлю жарыкъдан, аякълары жерге тиймей баргъанча кёрюнеди. Ол бу кюнню къалай ашыгъып сакълагъанды!..

— Ислам, эшекни аллай бир къаты сюрме. Кёрмеймисе, къышдан кётюрем болуп чыкъгъанын. Арыр да къалыр,— деди Жамбот, эшек бла бирге узайып баргъан жашыны ызындан. Ислам, артха да къарай, жюрюшюн селейтди.

Мындан эки жыл алгъа, Ислам, Урух къабакъгъа баргъанында, жангы сакъал-мыйыкъ ура башлагъан, арыкъсуу жаш эди. Ол заманда анга он беш жыл бола эди. Энди он жети жыл толгъанды. Ол, тал терекча, терк ёсгенди. Ёсюмю бла, хазна къалмай, атасын жете кетгенди. Элде кеси тенгли жашланы кёбюсюнден узун кёрюнеди. Назик борбайлары сингир тартып, бёкем болгъандыла. Жауурунлары кенгергендиле. Бетинде сабий илишанларындан хазна жукъ къалмагъанды. Эки жыл мындан алгъа безирерге угъай демеучю жаш, энди, къалай эсе да, сабыр болгъанды.

Урух къабакъгъа барып кетгенли бери озгъан эки жылы Исламгъа сау ёмюрча кёрюннгенди. Кеси таулада болгъанлыкъгъа, жюреги Қабартыда къалгъанча кёрюнюп тургъанды анга. Марияны бал бетли, жумушакъ чачы, жангы нюр кире башлагъан жыякълары, кюлген заманда ачылыучу, инжи минчакълача, ариу тишлерн... Исламны кёз аллындадыла. Болса да, жюрегинде болгъанны бир кишиге да ачыкъ этмегенди. Ол аны, битеу дунясыны насыбыча, жашырын сакълагъанды. Фазикагъа окъуна айтмагъанды. Тазрет келип кетгенде, анга айтыргъа да бир умут этген эди. Алай, башымай кёйгъан эди. «Ол да тюз ангылармы?..» —

деп келген эди аны акъылына. «Угъай, андан эсе ничимде къалсын. Мариягъа кесим туберча бир кюн чыгъар...»

Ол кюн а тамбла боллукъду. Бюгюн ала Урух къабакъгъа жеталлыкъ туююлдюле. Кече жолда къалыргъа керекдиле. Андан сора уа...

Ислам Уллу тарны эки жанында бийик къаялагъа къарай барады. Анда-санда аланы башларында, къанатларын кенг жайып, шош учуп айланган тау къушланы кёрюп, алагъа да кёз сюзюлтеди. «Игисагъан, сизнича къанатларым болса эди...» — деп сукъланады ол алагъа.

Жолда Жамботха бла Исламгъа кеслери элли адамла да тубейдиле. Жамбот, тохтап, ала бла саламлашып, саулукъ-эсенлик хапарларын сормай озмайды. Солургъа сылтау тапмай, арып келген жолоучу тубесе уа, аны таурухуна тынгылай, иги кесек мычыргъа тюшеди. Ол а Исламны ачыуун къозгъайды.

Кюн тюшден иги кесек аугъан кезнуде, Жамбот бла Ислам, Уллу тардан чыгъып, Агъачлы къабакъгъа жетдиле.

— Былайда бироз солуюкъ, — деди Жамбот, жолдан бир жанына бурулуп. Ислам бурнун жерге жетдире баргъан эшекни аллын тыйды.

— Артмакъны ал да, аркъасын тюзетмеге кьой, жазыкъны.

Ислам эшекден куююз артмакъны алып, жерге салды.

Жамбот арлакъда къаралдым, сыйдам ташны къатына барып, аны юсюне чёкдю. Ичинден: «Къарыу къалмагъанды», — дей, арыгъан аякъларын тюзетди.

Былайда тегерек къалын агъачды. Бийик чинар терекле нартлача сюеледиле. Агъачны ичинде, «тархтурх» — деп, балта ургъан тауушла эшитиледиле. Уллу тарда элдеде жашагъанла агъач кереклерин мындан ташыйдыла.

— Тейри, быйыл къалсакъ да, келир жылда уа, аллах айтса, биз да агъач ташырлыкъ болурбуз. Юйюбюзню башы чиригенди. Жангыдан жабаргъа керекбиз. Халжарыбыз да халжар туююлдю, — деди Жамбот, къатында ёрге сюелип, агъачны башы бла энишге сакъышлы къарап тургъан жашына.

— Да, ташырбыз... Жюнюс бла мен окъуна ташыялыкъбыз. Алай ёгюзлерибиз жокъду ансы.

— Бирледен тилербиз.

Бираздан ала дагъыда жолгъа тебиредиле. Кюн къайры эсе да къалын агъачны артына бугъуп, тегерек аз къарангы тартды.

Жамбот олтургъан жеринден къыйналып турду. Арыгъаны бираз кетгенликге, санлары алыкъа ауур эдиле. Энтда да бир кесек солургъа керек эди. Алай жол узакъды. Аны экиден бири да тауусулмагъанды. Атланыргъа керекди.

Ала Тюп элге ахшам къарангысында жетдиле. Жамбот бла Ислам анда бир жууукъларыны юйюнде къалып, танг аласы бла дагъыда жолгъа чыкъдыла. Бираз баргъанлай, Жамбот, суу жагъасында гохтап, юсюнде чепкенин жерге жайып, эртденлик намазын да этди.

Кюн, чыгып, бираз ёрге кетюрюлгенлей, аяусуз къыздырып тебиреди. Жамботну тамагъы къургъакъсып, онгсуз болады. Алай, жашына чийин билдирмей, терк да, тири да атларгъа кюрешеди.

Исламны эки кезю, тохтамай, алгъа къарайдыла. Ол узакъдан окъуна Урух къабакъны кёрюрге ашыгъады.

Жамбот бла Ислам тюш бола Чырпылы ёзен деген жерге жетип, солургъа тохтагъанлай, ызларындан эки ёгюз жегилген арба жетди. Арбачы аланы кёрюп, арбадан тюшдю да, ёгюзлени алларын тыйды.

— Къайры ахшы жолгъасыз? — деп сорду ол къарты тилде.

— Урух къабакъгъа.

— Арбагъа минигиз. Мен да ары барама.

— Ай, узакъ ёмюрлю болгъун,— деди Жамбот, арбачыгъа ыспас эте.

Эшекни хатасындан, Исламгъа арбагъа минерге тюшмеди. Ол эшекни аллына сюрюп, арбаны ызындан жыяу тебиреди.

— Соргъанны айыбы жокъду, къайдан келесиз? — деп арбачы Жамботха кез къыйырлары бла къарады.

— Биз малкъарлылабыз...

— Ах, алаймыды-ы-ы? Урух къабакъгъа уа нек барасыз?

— Анда мени шуёхум жашайды. Зарамукъ деп.

— Таныйма Зарамукъну уа. Бек уста таныйма. Сора къонакъгъа барасыз.

- Хоу.
- Бу жаш а кимди?
- Бизни жашды.
- О-о, игиди, игиди...

Ёгюзле акъырын барадыла. Баям, жаз-башы кюнню кызыулуугъу аланы да онгларын алгъанды. «Гъуэш!» — деп, арбачы къамичисин силдесе, ёгюзле башларын да булгъай, биразгъа дери терк барадыла. Алай арбачы Жамбот бла сёлешип тебирегенлей, ала да жюриюшлерин селейтедиле.

— Ёгюзле кесингикилемидиле? — деп сорду Жамбот арбачыгъа.

- Хоу.
- Сора байса.
- Арбачы мыйыкъ тюбюнден кюдю.

— Бай болсам, киеуюме мирзеу тилейми барлыгъем,— деди ол, кючсюнюп.— Тогъуз адам болабыз биз. Бу эки ёгюзден сора шайтан мюйюзюне илинир затыбыз жокъду. Тамата кызым Урух къабакъда эрдеди. Алыкъа аланы сабийлери жокъду. Артыкъ мирзеучюклери болса бизни унутмайдыла. Къыйынды бизни жашауубуз. Не ашдан тоймайбыз, не да юсюбюзге кийим тапмайбыз. Жарлылыкъ бойнубуздан буугъанлай барады. Байланы ашауларына бла жашауларына сукъланнгандан сора, биз кёрген жокъду...

Жамбот арбачыны хапарына, башын энишге ийип, мудах тынгылайды. Ол хапар Жамботха аны кесини юсюнден айтыла тургъан хапарча кёрюнеди. Арбачы айта баргъаны сайын, Жамботну кёз аллына кесини жарсылуу къадары келеди. Мындан эки жыл алгъа ол да, бу жарлы къабартылы кишича, узакъ Малкъардан Урух къабакъгъа мирзеу тилей баргъан эди. Къужон бийни байлыгъына, аны токъ жашаууна бла ариу кийиннгенине уа Жамбот азмы сукъланнганды. Ачдан къыйналгъан сабийлерини мудах бетлерине къарап, Жамботну жюреги азмы таралгъанды...

Арбачыны хапарына тынгылай баргъаны сайын, Жамботну анга жаны ауруйду, аны бла бирге уа ол анга къалай эсе да эртдеден таныш, жууукъ адамыча кёрюнеди. Къолундан келсе, Жамбот анга не бла да болушургъа хазыр эди. Алай неси бла болушсун?

— Аллах дейбиз, алай ол да тюзлюкню адамладан жашырып къойгъан болур ансы, бир да ангыламайма.

Акъялбалыкъ болгъанлы бери, не оразаны къоймагъан-ма, не бир ууахты намазымы иймегенме. Къатыным да алайды. Сабийлени да эсли болгъанлары аллахны эскермей жатхан окъуна этмейдиле. Алай болгъанлыкъ-гъа...

Жамбот, башын кѣтюрюп, арбачыгъа къарады. Аны бети, къалай эсе да, ачыулу, кѣзлери уа жалынчакълы эдиле.

— Тобагъа къайт, тобагъа,— деди Жамбот анга, айтыргъа башха жууап тапмагъанча, бойнун къынгыр тутуп.

— Не этейим? Ачыуумдан жаншайма,— деди арбачы, алгъындан да мудах болуп.

Ала, ушакъны тохтатып, къалкъырлыкълары келгенча, башларын энишге ийдиле. Кѣп чунгурлу, букъулу жолда арба акъырын чайкъала барады. Ол чайкъалгъаны сайын, Жамботну бла арбачыны мыккыл санлары бирде онгнга, бирде уа солгъа ауушадыла.

Егюзле, тиллерин чыгъарып, ёнке солуу эте барадыла. Аланы ауузларындан чыкъгъан шытылары, чилле халылача созулуп, кюнде жылтырай, жолну сары букъусунда жугуладыла.

Урух къабакъгъа жууукълашхан сайын, Исламны жюреги, эмилик атча, тынгысыздан тынгысыз бола барады. Арыгъанын да унутханды.

Ала элни къыйырына жетгенде, кюн да узакъда малкъар тауланы башларына жетип, аланы бузларын жылтырата эди. Жамбот арбадан элни къыйырында тюшдю.

— Сау бол, Къамбулат. Аллахдан игилик кѣр,— деп, Жамбот арбачыгъа ыспас этип, арбачы да таныш болгъанларына къууаннганын билдире алай айырылышдыла.

Ингир ала болгъанлыкъгъа, элде хазна адам эсленмейди. Сюрдюню кезиую болгъаны себепли, ишлерге къарыуундан келгенле сабанлададыла. Ала танг аласындан тебиреп, кѣз байланнгынчыннга дери ишлейдиле. Иги кюнледе уа, сабанлары узакъда болгъанла, кече да юйлерине келмейдиле. Иш къыйырында къошла ишлеп, жерге урлукъ атып бошагъынчы, анда турадыла.

Жамбот бла Ислам Зарамукъланы юйлерини къатына жетгенлеринде, Исламны бети къызарды. Мангылайы терледди.

— Аллах, аллах, аллах... Бююнлю бурнум суююн-

дюрюп тура эди. Келигиз, келигиз...— дей, Зарамукъну къатыны Куна, кюнча жарыкъ болуп, къонакъланы алларына чыкъды.— Къара Исламгъа. Къалай уллу жаш болгъанса. Келчи бери, къатайым...

Куна Исламны къучакълагъанда, анга, анасыны жылыууна къысылгъанча, хычыуун кёрюндю. Ол жылыуу къалай эсе да, Исламны санларын къаушалтды, борбайларына женгиллик берди.

Саламлашып бошагъандан сора, Жамбот чамгъа тартдыра:

— Къарт а къайдады? — деп сорду.

— Кён турмай келир. Анда, баш ёзенде, бир кесек жерчигибиз бар эди да, аны сюрюрге кетгенди. Ахырысы, бир тап келгенсив. Хачим да мындады.

— Хо бир да?!

— Тюнене келгенди жайлыкъдан. Сизни кёрсе аз къууанмаз.

— Къайдады кеси уа?

— Аны бла бирге сабанига кетгенди. Киригиз юйге. Экиси да энди кён турмазла.

— Тазрет а?

— Ол а жайлыкъдады. Хачим да, ол да бир жылкы сюрюнюю кютедиле.

Жамбот Куна бла юйге кирди. Ислам а эшекни жюгон тюшюре, арбазда къалды. Аны эки кёзю тегерекни къармайдыла. Алай Мария кёрюнмейди. «Хар бирин да соруу, аны уа сормай къойгъанды...» — деп, атасына да ачыуу чыгъады. «Юйде болса, андан бери кёрюнмей турлукъ туююл эди. Къайда эсе да тышындады», — дей орамгъа къарайды. Алай, Мария эсленмейди.

— Ислам, къатайым, не сюелип тураса? Кел бери,— деди Куна, юйден чыгып.— Алай уялчакъ бола турма. Мария ауруп жатып турады. Аны да кёр.

— Неси ауруйду? — деп, Ислам хылыф сорду. Жашны бетини терк тюрленнгенин эслеген Куна, анга ичинден сейир окъуна этди. Алай, уллу магъана бермеди. Ислам юйге кирди. Жамбот тапчанда олтуруп тура эди. Къайда Мария дегенча, Ислам Кунагъа соруулу къарады. Аны ол къарамы Кунагъа къалай эсе да тюрлю кёрюндю. Ол, барып, ич отоуну эшигин ачды да:

— Къызым, ма, Ислам да...— деди алашаракъ ундурукъда жуургъан тюрюнден жалан да башы кёрюнюп тургъан саз бетли Мариягъа. Къатына жууукълаша кел-

ген Исламны кѳргенде, Марияны мудах кѳзлери жарый тебиредиле. Акъсылдым жыякъларына, билинир-билинез, кызыл ингилик жайыла башлады...

Тышында дауур эшитилди.

— Келдиле, — деп Куна юйден чыкъды. Тышында кырангы эди. Болса да Куна эри бла Дадашны кыаралдиринден окыуна таныды.

— Кыонакъла келгендиле... — дей, Куна аланы кыатларына жанлады. Ол Дадашны эшекни бойнундан кыу-чакылап турганын кѳргенде, анга жазыкысынырлыгы келди. «Харип, элинге, жеринге не бек тансыкы болганыса», — деди Куна ичинден. Бу кезиуде юйден чабып чыкканы Ислам атлауучланы юсюнде Зарамукы бла бетден бетге тубешди.

— Эхе-е, сау кел жигит, сау кел... — Зарамукы Исламны, кыойнуна кыысып, тансыкылады. — Хачим, кыарачы Ислам кыаллай киши болганды. Тейри, эмилик атха жыуген салаллыкыды... Э, Хачим, мен алай кибик айтханлыкыга, кыаты кыысма. Ол алыкы сабийди, — деп ышарды Зарамукы. Андан барысы да юйге кирдиле. Бек алгы Жамбот бла Зарамукы саламлашды. Кезиу Дадашха жетгенде, ол бираз типиски болду... Жамбот Дадашны акылын сезгенча, ышарганы да эте, аны, кесине тартып, кыу-чакылады.

Ушхуурдан сора, Куна башха отоуда кыонакылагы жер этди.

— Жаш, бар сен, жатхан эт, — деди Жамбот, Дадашны кыатына олтуруп, аны бла кыуш-муш эте турганы Исламгы. Ислам жеринден ыразы болмай кѳтюрюлду. Бет кыаны да бузулду. «Атам, мени сабийге бош санайса...» — деди ол кѳлюнден. Алай, атасы айтханны этмей кыояргы аны кыарыуу жокы эди. Ол, кыонакы отоугы кирип, ызындан эшикни этди. Бюгече, жатхынчыннга дери, Марияны энгда да бир кѳрюрге деп акылы бар эди. Аны ол мураты да оюлду. Ачыудан, кече арасына дери жукылаялмай, тѳшекде ары-бери бурулганылай турду.

20

Ислам танг аласында уянды. Отоуну тѳрюнде, ундурукыда, атасы татлы жукылап жата эди. Ислам жеринден акырын кыобуп, отоудан чыкъды. Зарамукы бла Дадаш да аууз отоуда жукылайдыла. Уяныр кыайгы-

лары жокъду. Бюгече аланы хапарлары узакъгъа созулмай амалы жокъ эди. Баям, кеч жатхан болурла.

Ислам Мария жатхан отоуну эшигине къарады. Эки кёзюн андан айыралмай, бир ауукъгъа сюелди. Ол, тышына чыгъар ючюн, артха бурулургъа тебирегенлей, отоуну эшиги акъырын ачылды. Босагъада Куна кёрюндю. Ислам да, ол да бир бирни кёзлерине къарашып къалдыла.

— Былай эртде уа нек къопханса, жаным? — деп, Куна Исламгъа акъырын сорду. Ислам ийменип, кёз къарамын аякъ бурунларына бурду.

— Бош... Мен хар заманда да эртде туруучума.

— Кел сора. От тамызайыкъ.

Ала экиси да юйден чыкъдыла. Тышында иги да жарыкъ эди. Шош тангны тынчлыгъын жалан да къанатлыланы бир бирге эришип жырлагъанлары бузады. Ислам тегерекге, кёзлерин сюзюлтюп, къарады. Анга хар зат да узакъ, дуня кенг кёрюнеди. Акъташда алай туююдю. Эртденликде юйден чыкъсанг, башынгы къаягъа уругъа аздан къаласа. Къаяла, тегерекни къуршалап, кеслерини таш кёкюреклеринден башха жукъну кёрюрге къоймайдыла. Кёкню окъуна саулай кёралмайса. Мында уа чексиз кёк бла, чексиз жер...

Арбазда печь тютюн этип башлады. Кёп да турмай, Куна кечеден къалгъан шорпаны жылытды. Аны ызындан печь юсюнде табагъа жау сюртдю да, ачыгъан нартых тылыдан, къол аяз чакълы бир гыржынла этип, аны ичине салды. Къолларын жуууп, тауукъ орунну эшигин ачды. Тауукъла орундан «къу-къу-къу...» — дей, бири бирини юсю бла секире, ашыгып чыкъдыла. Бек артарларында, кызыл кекрекли, уллу хораз кёрюндю. Ол, башын ёхтем кётюрюп, тегерекге къарап бираз турду да, сора печни тегерегинде, бир затла табып, чёплерге кюреше тургъан тауукъла таба атланды. Чалыдан ишленген бауну бир кыйырында юч-тёрт айлыкъ бузоу, кесини жухчугъун ёрге кётюрюп, тынгысыз мёнгюрейди. Аны эшитип, бауну экинчи-кыйырындан анасы да мёнгюрейди.

— Бусагъат, бусагъат. Жетишалмагъанымы кёрмеймисиз,— деп Куна, ийнеке бла бузоугъа да тырман эте, бир ишни бошаса, экинчи ишни къолгъа ала айланады. Ислам анга болушургъа адыргы этеди. Алай, Куна уна-

майды. «Угъай, угъай, угъай... Сен къонакъса», — деп къолун жукъгъа тийдирирге къоймайды.

Бираздан юйден Дадаш чыкъды. Аны бети нюрлю, кёзлери уа жарыкъ эдиле. Ол бусагъатчыкъда жукъудан уянганды дегенге, киши да ийнанмазча эди. Къалай эсе да, эринлери да, кюн кюйдюрген жыякълары да, тюк басхан сакъалы да, къулакълары да, бурну да, хар бир заты да кюльорге, къууаныргъа хазыр болуп тургъанча кёрюне эди.

— Къалайды халинг? — деп, ол бек алгъа эсин Исламгъа бурду. Аны, къолундан тутуп, силкиндирип кёрдю. — Элге, журтха асыры тансыкъдан, тели болама. Туралмайма.

Дадашны жарыкъ бети мудах тартды, кёзлери жерлеринден тепмей къалдыла.

— Санга Акъташда кёрюнюрге жарарыкъ туююлдю. Тутхан этерикдиле.

— Билеме, Ислам, билеме. Алай, не заманнга дери жашарыкъма мен былай? Не терслигим барды мени? — Дадаш эки жумдуругъун да ёрге кётюрдю. Ала Исламгъа, салталача, мазаллы кёрюндюле.

— Хачим, бузоуну бошлачы, — деп сёлешди, ийнекни сауаргъа челекни хазырлай тургъан Куна. Дадаш, терк барып, бузоу орунну эшигин ачды. Бузоу, кесини къаралдым чачакълы къуйругъун да ойната, анасы урулуп тургъан орун таба тёртгюллеп чапды.

— Кёремисе, жаныуар окъуна къалайды... — деди Дадаш Исламгъа, бузоуну ызындан къарап. — Ана дегенниг ма алай багъалыды. Адамгъа уа туугъан жери да ана кибикиди. Башха туююлдю. Аны мен билгенме...

Бу кезиуде: — Аллах, аллах, кюн чыгъып турады да. Не тукъум сабанчылабыз биз... — дей, Зарамукъ, къайгъы этип, юйден чыкъды. — Хачим, хайда, кетдик. Бир ити кюн боллукъ болур дейме бюгюн кеси да. Жамбот а алыкъа турмагъанмыды?..

— Къалай турмагъанма мен?.. — деп Жамбот да бошгъада кёрюндю.

Ала бет-къол жуууп бошагъынчы, Куна столгъа аш саяды.

— Оллахий, Жамбот, сен бюгюн юйде солуп турсанг ити эди, — деди Зарамукъ, аллында аякъда исси шорпадан сакъ уртлай.

— Къайгырмаз. Мен сиз жарсырча аллай бир арымагъанма. Айтханма да, жолну эки тенгине арбагъа минип келгеними.

Зарамукъ андан бек къаты болмады. Жамбот айтханындан къайтыргъа сюймеучюсюн ол ахшы биле эди.

— Сен а келемисе бизни бла? — деп сорду Дадаш Исламгъа. Алагъа ол: «Хау, барама» — деди. Бир кесекчикден а алай айтханына къаты сокъуранды. «Энди уа не сылтау этейим?» — деп, ичин къайгы алды. Ол ала бла сабаннга кетсе, кёз байланнгынчы ызларына къайталмазлыкъларын биледи. Аллай бирге уа Марияны кёрмей къалай турсун!.. Узакъ Малкъардан ол аны ючюн келгенди. Ол алыкъа анга жукъ айтмагъанды. Аны жүреги къалай жаннганын алыкъа Мария билмейди. Заман а азды. Атасы кёп турмазлыгъын Ислам биледи. Халгъа кёре, ол келген ишини оноун бюгече окъуна этип бошагъанды. Энди мында туруп этерлиги жокъду. Бюгюн бла тамбладан къалса да, бирси кюн а къалмаз....

Зарамукъ да, Жамбот да, Дадаш да орамгъа ашыгъулу чыкъдыла. Ислам да мыккыл болуп, аланы ызындан тебиреди.

— Ислам, сен а къайры бараса? — деп сёлешди Куна аны ызындан.— Бери къайт. Сен анда этерик жокъду.

— Охо, ол да сабанчыланы къалай ишлегенлерин кёрюрге сюе болур,— деди Зарамукъ, Исламны кёлуне жетер муратда.

— Угъай, угъай... Бу къызыуда мен аны ары жиберлик тройолме. Ол кюйюнлей ауруп къалса...— деп, Куна унамады. Ислам, къалай эсе да, татлы тюш кёргенча болду, артха бурулду. Аланы бир бирге жарыкъ къарагъанлары анасы баласын, баласы уа анасын ийнакълагъаннга ушай эди.

Куна челекле бла суу алыргъа кетди. Ол кетгенлей, Ислам Марияны отоуна кирди. Босагъада Исламны эслегенлей, Мария юсюнде энишгерек кетип тургъан жууургъанын ёрге тартды.

— Не тукъумса? — деп сорду Ислам анга, отоугъа кирирге базынмагъанча, босагъадан. Мария, уяларакъ да болуп, ышарды. Аны къургъакъсыгъан, къансыз эринлери Исламгъа къалтырай тургъанча кёрюндюле.

— Не кенгде тохтагъанса? Къоркъгъанмы этесе менден?

Ислам, акъырын барып, Марияны ундуругъуну алдында шинтикге чѣкдю. Уясында къонуп тургъан кѣгюрчюнню учуруп нерге къоркъгъанча, олтургъан жеринде сын болгъанлай къалды. Жаш кесини халын кеси ангылаялмайды. Туманда ажашханчады. Алдында Марияны эки кѣзюнден башха зат да кѣрмейди. Акъылын абериге тохташдыралмайды. Сѣлешсе, тили айланмазлыкъ сунады.

— Ислам, не болгъанды санга? Бир зат нек айтмайса?

Жаш энди эсин жыйгъанча болду. Тынгысыз жерде олтургъан адамча, ары-бери чайкъала башлады. Не эсе да бир затха узалыргъа адыргы этгенча, эки къолу да тынчаймайдыла. Жаш аланы бирде тобукъларына салса, бирде уа хуржунларына сугъаргъа кюрешеди.

— Не тукъумса, Мария?

— Игиме... Керти айтама.

Ислам ийнанырлыгъы келмегенча, анга ышанлап къарады. Мария, бир зат айтыргъа деп, аузун жарты ачханлай тохтап къалды. Бу кезиуде ол Исламгъа таулада къар тюбюнден чыгыучу акъ гюлге ушагъанча кѣрюндю.

— Мария, мен сени ючюн келгенме. Жалан да сени кѣрюр ючюн.

Андан ары Ислам жукъ айтмады. Мария да жууап къайтармады. Кюн нюрю жарытхан шош отоуда экисини тынгысыз солугъанларындан башха зат эшитилмей эди...

Эки кюнден Жамбот бла Ислам юлерине атландыла. Арбаздан чыгып, элни къыйырында ёрге баргъан уллу жолгъа бурулгъунчуннга дери, Ислам ызына кѣн кере бурулуп къарады. Къонакъларын ашыра чыкъгъан Дарамукъ бла Дадаш артха къайта турмадыла. Ала уллу жолдан онг къолгъа бурулуп, сабан сюрген жерлерине кетдиле.

Куна, арбазны сыйпап, маллагъа, тауукълагъа да къарип, юйге киргенде, Мария ёксюз улакъча, терезе алдында мугурайып тура эди.

— Къызым, не болгъанды санга? Нек тургъанса жерингден?.. — дей, Куна къызыны къатына барып, энишге ийиллип, бетине къарады. Марияны кёз жашлары жауун тамычылача, акъсыл жыякъларын жибите, жерге тамдыла.

21

Чорбаты тозурагъан алаша таш юйню тар арбазында Хасау талкъы бла тери ийлейди. Анга он тёрт-он беш жылы болгъан жашы — Мажит болушады. Ол талкъыны сабын ёрге тынч кётюрсе да, энишге басханда уа, къарыуна жетип сыгъынады, бети къызарады.

— Ий, аман сен, болалмайса, — деп, Хасау жашха тырман да эте, чёргелген терини талкъы аузуна бир ары жанын, бир бери жанын буруп салады.

— Хайда, хайда! Мындан эки гён чарыкъ кийсенг, алай ынчхамазса...

Жаш, ичинден къыжырыкъланып, битеу кючюн салады. Терлеген суулары къулакъ жанлары бла энишге барадыла.

— Э киши, къадалып турмай, бу жашны солумагъа да бир къойсанг а, — деп арлакъда урчукъ ийире тургъан Абидат эрине чамланды.

— Аузунгу къыс, къатын. Андан санга жетген жукъ да жокъду.

Абидат эрине сёз къатламады. Алай, жашына жазыкъсыннганы анга тынчлыкъ бермеди. Урчугъун, кюн тууушда олтура туруучу ташладан бирини юсюне салды да, келип талкъыны сабына жабышды.

— Берчи, жашым, мен бир кёрейим.

— Угъай, анам. Алыкъа арымагъанма мен.

— Охо, арымагъанлыкъгъа...

Ала алай даулаша тургъанлай, Жамбот келди.

— Иш къолай болсун.

— О-о, къолайлы бол. Сау кел кесинг да, — дей, Хасау, талкъыны юсюнден къобуп, Жамботну къолун тутуп, саламлашды. — Къачан къайтдынг Къабартыдан а?

— Тюнене ингирде.

— Да билмегенем ансы, хапар сорургъа бармай къалмазем, тейри. Къалайды хал?

— Игиди, Хасау, игиди...

— Аллахха шукур, аллахха шукур. Кел, юйге кирейик. — Сора жашына бурулуп: — Солу сен да, — деди.

Хасау бла Жамбот юйге кирдиле. Абидат а шапалыкыгъа къармашып тебиреди.

Жамбот башында бёркюн да тешип, тёрде тапчаннга олтурду. Хасау да аны жанында чёкдю.

— Не хапар Къабартыда?

— Туралла. Дадаш барыгъызгъа да бек кызыу садам айтдыргъанды.

— Саламы узакъ болсун. Сау эсен турады да?

— Элге, журтха тансыкъ болгъанма дейди.

— Болгъан болур, оллахий. Алай не медет. Башы мында кёрюннгенлей, тутарлыкъдыла.

— Да аны уа биледи кеси да.

— Жазыгъ а. Сизни кёргенде, аз кыуанмады ол.

— Несин айтаса.

— Зарамукъ жыйыны уа?

— Хаталары жокъду. Бусагъатда Зарамукъну иши башы бла баргъан кезиуюдю.

— Не этеди аллай бир?

— Ортакъгъа алгъан жерчигин жарашдыргъа кюрешеди.

— Игиди, игиди. Кеси уа бери таба айланыргъа айтмаймыды? Эртдеден бери да келмей турады, нек эсе да.

— Саулугъу хазна туююлду. Алай, быйыл бир чырмау чыгып къалмаса, кюз артына келирге айтханды.

— Келсин, келсин... Огъурлу адамды ол. Дадашха этген ахшылыкъларын ёмюрде унутмам, оллахий.

Абидат эки уллу гоппан бла къайнай тургъан боза келтирип, аланы алларына салды да: — Азыкъ этгинчи жубана туругъуз, — деп юйден чыкъды.

— Кёрчю, Жамбот, бу аман къатынны бозасын...

— Абидатны бозасыны къаллай болуучусун а билебиз, — дей Жамбот, гоппанны эки кьолу бла да тутуп, вузуна элтди. — А-ах, ма боза десенг!

Бозаларын ичип бошагъандан сора, Жамбот хапарны башха жанына бурду.

— Хасау, сени бла кенгеш этерге керекбиз, — деди ол, жюлюннген башын сылай. Сагъышха берилип, бирзгъа дери аллына къарагъанлай турду. — Кесинг билгендикден, мени не къарындашым, не эгечим жокъду. Сен татлы шуёхумса. Санга айтмагъанымы кимге айтырлыкъма.

— Алайды, Жамбот, алайды...

Хасау, алгъа кынгырыракъ да болуп, Жамботну бетине соруулу къарады.

— Ётюрюк неге керекди, Хасау, жангыз кызымы къатымда турурун сую эдим. Бизни кечиндирген олду. Алай, малын баугъа тыйгъанлай, аны не заманига дери юйде тутаргъа боллукъду?..

— Бек тюз айтаса, Жамбот... Анга да жашауну кёрюрге керекди.

— Энди къалай этерге билмейме. Дадаш кыркъарда элтирге умут этеди.

— Да бек игиди.

— Иги да болур... Алай...— Жамбот, бироз сагъышланып: — Фазика бек мудах болгъанды айтханымда.

— Нек деп?

— Бизни ючюн. «Мен кетсем, кыйналгъан этерлик-сиз?» — дейди. Къарындашларына жарсыйды. «Аланы юслерине, башларына ким къарарыкъды?» — деп, кесин тыялмай, жилягъанды.

— Къаллай огъурлу сабийди ол. Фазика эсима тюшген сайын, жер юсюнде сенден насыплы адам жокъ сунама, Жамбот.

— Насыпмы дейсе...— Жамбот башын чайкъай, кётюрюлюп басылгъан кёрюкча, ауур кючсюндю. Аны кыйынлы кёзлерине къарап, Хасау кеси да мудах болду.

— Фазиканы жеринде башха тишируу болса, алай эте турмаз эди... Фазика акъыллы кызыды. Ёмюрде эрге бармай къаллыкъ болса да, ол сизни бу кюйюгюз бла кююп кетмезлиги хакъды.

— Да сора къалай болсун?

— Къатын алсанг, барыд а тап боллукъду, Жамбот.

— Сен аны къуру да айтаса. Алай, ёге ана сабийлеге къалай болур?

— Къалай боллукъ сунаса? Ма алайда Къарабашны кёрмеймисе... Аны алты сабийин да ёге ана ёсдюреди да. Оллахий, алача таза кийинген, кеслерин алача адепли жюрютген сабий окъуна жокъду бу элде.

— Айхай, аллай тишируу табылса уа.

— Нек табылмайды?.. Халимат аны озмаса, башымы кесдиреме.

— Ким Халиматха айтаса?

— Ма ол сизни ёрге жаныгызда, Қыанатны қыатыны... Жаннетли болсун хариц, Қыанат да. Иги адам болуучу эди.

Жамбот тынгылауну ийди. Қыалай, алай болса да, қыатын алмай онгу болмазлыгыын ангыласа керек. «Фазика ючюн окыуна этерге керекме мен бу ишни. Халиматны бир тюрлю айыбын эшитмегенме. Сабийлеге аман болмаз эсе уа...»

— Угъай демей эсенг, Жамбот, Халиматны оноуун мен кеси қыолума алайым. Башха тишируу дей эсенг, аны да кёрейнк.

— Сагыш этерге керекди, Хасау.

— Эт, сагыш да эт, қызынг бла акыллаш. Тамата жашынг да энди сабий туйюлдю. Аны бла да кенгеш. Не этериксе, қыатынынг, Нюржан хариц, сау болса эди, быллай ишге қыалмазэнг. Алай, қыадардан киши да қыутулмайды. Хар зятны жашаугъа кёре эте барыргъа керекди. Фазиканы да насыбын кесип турма. Тишируу юнде кёп қыала кетсе, намысы тюшеди. Аланы мен санга айтыр керекли жери жокъду. Кесинг да бек ахшы билесе.

— Тюз айтаса, Хасау. Сау бол. Туугъан қыарындашым болса да алай айтырлыкъ болур эди...

Абидат сай табакъ бла хычинле келтирип, аланы алларына салды.

— Мажид ары-бери кетип қыалмасын. Бюгюн ол терини ийлеп бошаргъа керекбиз, — деди Хасау, юйден чыгып бара тургъан қыатынына.

— Кетмейди, хариц, бир жары да.

Жамбот Хасауладан чыкыгъанда, кюн орта болгъан эди. Тышында, асыры қыызыудан, кюйдюрюпмю қыояды дөрча эди. Орам жанларында хуналагъа қыысылып беген мурсаланы чапракълары эншге салыннгандыла.

Хасау, Жамботну ашыра, аны биргесине, кеслерини тар орамларыны Черен суугъа бурулгъан мюйюшюне дери барды. Хасауну адети алайды. Юйюне келген адамны алайгъа дери ашырып, ызына алай қыайтыучуду. Жамбот да алагъа ненча кере келген эсе да, Хасау аны бу мюйюшге дери ашырмай қыоймагъанды. Алай, бу жол Жамботну қыайт дегенине да қыулакъ салмай, Хасау аны андан иги кесек ары — уллу орамгъа дери ашырды. «Баям, энди боллукъ жууукълугъубузну хатерини эте болур», — деп келди Жамботну кёлюне. Ала, уллу

орамгъа бурулуп, дагъыда бираз бардыла. Жол жанында, кеси аллына битген уллу эмен терекни салкъынына жетгенде, Хасау жан жанына къарай, кеси да тохтады, Жамботну да тохтатды.

— Мени сагъыш этдирген бир зат барды,— деди ол, тегерекде биреу эшитип къоймасын дегенча сагъайып.— Фазика кетсе, ол къайры кетди, кимге барды деп элде сёз чыкъмай амалы жокъду...

— Сени къоркъуунгу ангылагъанма,— деди Жамбот, шуёхуну сёзюн бёле.— Аны юсюнден Зарамукъ тап оноу этгенди. Иш ол айтханча къуралса, къоркъуу болмазгъа керекди.

— Не айтханды ол а?

Жамбот юйюне келгенде, Фазика, арбазда кенг багъыр тазны аллына салып, терлегенлери да бара, быстыр жууа тура эди. Ислам а бауну ичинде курт-мурт эте эди. Бирси сабийле уа, къайда эселе да, кёрюнмей эдиле.

— Экигиз да бери келчигиз,— деп Жамбот Фазиканы бла Исламны юйге чакъырды. Тышында исси болгъанлыкъгъа, таш юйню ичи салкъын эди. «Ох-ох...» — дей, Жамбот барып, эски тапчаннга чёкдю. Аны ызындан кирген жашы бла къызы, не этесе дегенча, анга соруулу къарай, босагъа юсюнде сюелдиле.

— Келигиз, былайгъа олтуругъуз. Сёзюм барды...

22

Башда хапарыбыздан бери тёрт ай озду. Кюзню биринчи айы башланганлы, ыйыкъ чакълы бирге алаша туман тюшюп, кюнле кирши этгенлей турдула.

Къужон юйюне кёз байлана алай жетди. Эки-юч кюнден бери да ол ыстауатда малларына кетип, анда эди.

Къужонну келе тургъанын кенгирекден окъуна эсlegen Хышмыш, жёбелеп, аны аллына чыкъды да, бийни атыны жюгенине жабышды. Сора къармашып, бийге атындан тюшерге болушду. Хышмыш Къужоннга юсюнде кийимлерин кёргюзтюп, кёкге къарады.

— Не этериксе, жибигенбиз,— деди бий, бойнунда акъ башлыгъын теше.— Ат бек жунчугъанды. Иги къара. Терлегени къургъакъсыгъынчы иерин алма.

Хышмыш, башын булгъап, не эсе да бир затла мурулдады. Алай Къужон анга эс бурмады. Тансыкълап, тегерегин алгъан итлерини башларындан сылай, юйге кирди. Босагъада аны къулагъына сабий жилигъаны эшитилди. Къужон ичинден: «Бу антсыз былай нек макъырады...» — дей, кичи къатыны Аминатны отоуна бурулду. Алай, ичине кирмеди. Алгъа тамата къатынына кёрюнюрге керекди. Тёре алайды. Къызчыгъына не бек тансыкъ болуп келген эсе да, Къужон ол адетни бузмады.

Бий киргенде, Баблина уллу къобюрден кесини къыз заманында кийиучю кийимлерин чыгъарып, алагъа къарай тура эди. Эрин кёргенде, Баблина, къалай эсе да, апчыгъанча болду...

— Неди, къатын... Жаш заманынгымы тансыкълай тураса?

Баблина бютюн да бек уялгъанча болду. Ол терк окъуна кийимлерин къобюрге жыйып тебиреди. Къужон къатыныны къолундан алтын суу ичирилген омакъ ёшюн тиймени алды да, чыракъны жарыгъына жууукъ барып, анга кёпге дери къарады.

— Иги болду... Мен муну унутууг тура эдим,— деди Къужон къатынына бурулуп.— Полковник Морханов, юй бийчеме быллай бир игисин табып бер деп, эртдеден бери да тилеп турады. Муну анга узатырбыз, антым.

— Анамы жаны ючю, унамам,— дей, Баблина ёшюн тиймени эринден алыргъа умут этди. Алай, Къужон аны къолундан жибермеди.

— Санга бу не затха керекди? Къарт къатынла омакълыкъны излемеучю ушайла да.

— Манга аны омакълыгъы керек тийюлдю...

— Сора уа?

— Сени кёзюнгден тутама мен муну. Битеу жашауубузда мындан сора сени манга саугъанг болмагъанды.

— Керексиз доу-доу этме. Саугъады деп, сен муну къобюрге уруп тургъандан не файда чыгъарлыкъды? Малларыбызны къютерге жер тапмай, башыма къара къон келип айланганын кёрмеймисе. Полковник Морханов Терк бойнундан жерчик берирге айтып туралды...

Айтханы чапракъдан ётмезлигин билип, Баблина эри-

не сёз кьатламады. Мудахдан тьоп эрни салынып, мыккыл болду. Кьобюрню ичин жыйып, башын этди. Ёшюн тьойме Кьужонну кьолунда кьалды.

— Кьызчыкь аурукьсунуп турады,— деди Баблина, башын кётюрмей.— Эфенди да кьарагьанды.

— Неси ауруйду?

— Ёпкелерине жукь болмагьан эсе, билмейме. Жётел кьоймайды жазыкьны.

Кьужон, кьолунда ёшюн тьоймени кьобюрню юсюне салып, тамата кьатыныны отоундан чыкьды да, кичи кьатыныны отоуна кирди. Аминат кьызчыгьын кьойнуна кьысып, ундурукьда тыянып тура эди. Ол эрин кёргенлей, элгеннген этгенча, башын жастыкьдан терк кётюрдю. Жукьлар кьайгьыгьа кире башлагьан сабий, анасыны кьымылдагьанына кёзлерин ачып, тынгысыз болду.

— Жукьла жаным, жукьла,— дей, Аминат кьызчыгьыны тер басхан мангылайын сыйпай, ундурукьдан тьюшдю.

— Не болгьанды мынга?..— Кьужон акьырын барып, кьарыусуз сабийни бетине кьарады. Кьызчыкь башын бир жанына буруп, кёзлерин кьысыды.

— Аллах айтса, энди игиге айлангьанды,— деди Аминат, эрини кьалын сакьал басхан, сууукь бетине буюгьуп кьарай.— Кесинг да не аман жибигенсе. Тешчи юсюнгдегилени...

Кьужон кьара чепкенин, тешин, эшик жанында чюйге такьды да, акьырын барып тапчаннга олтурду. Аминат терк окьуна багьыр таз бла суу келтирди да, эрини башлы чурукьларын кеси тешип, аны аякьларын жууду.

— Эфенди дууа жазгьанмыды?

— Хау, жазгьанды. Тьокьурген да этгенди. Алай, аллахха сёзюм ауур болмасын, эфенди жарагьанды деп билмейме...

— Сора уа?

— Бир аллахны кесинден сора, Налжан жарады дейме. Не эсе да бир зат ичирип, битеу санчыкьларына эхи жау сюртдю да, андан терлеп, игиге айланып кетди.

— Да алай эсе, анга бир зат бла хурмет этсенг эди уа.

— Кьыз сау болса, ийнек окьуна берирбиз дегенме...

— Ийнекми? — деп Кьужон кьашларын тьюйдю.—

Сиз былай бир терк чомарт болуп кьаласыз. Ийнек...
кы...

— Охо, жангыз кьызчыгыбыз ючюн...

— Иш анда тьуйюлдю. Мардадан чыгьаргьа жарамайды.

— Сени аягьынгы да Налжан иги этген эди да...

— Иги этген эсе, бек семиз кьой бергенем. Бал батман кибик, аны ол уллу кьуйругьу бюгюн да кёзюме кёрюннгенлей турады.

— Охо, саулукьгьа жетген не барды. Кьызчыкь иги болсун ансы, жаньмы окьуна берирме.

— Берирсе, берирсе...— деп мурулдады бий.

Бир кьауум кюн озду. Акьташны тегерегине асыры кён кьой сьуюу жьыйылгьандан, аякь басар жер окьуна кьалмагьанды дерча болду. Тау бетле, ырбынла, кьолла, суу бойну — барьсы да кьойдан толгьанды. Эртден, нигир аланы макьтыргьанлары саулай тийрени жабыгьа алдырады. Элни кьарты, жашы да кьой кьыркьады. Кеслерини маллары болмагьан жарлыла, байланы кьойларын кьыркьадыла. Бек уллу изеуню Кьужон кьурагьанды. Элни адамларыны жартысындан асламы анга жумуш этедиле. Бий тангны кёзю бла кьобуп, кёз байлангынчыннга дери юйюне жьыйылмайды. Ол, бир сьуюуден экинчи сьуююне ёте, кьыркьыучуланы ашыкьдырады.

— Ы, маржа, хайт дегиз. Кьыйыныгьызны унутмам.

Кьойла кезиунде кьыркьылып, кьыш сууукьлагьа дери алагьа иги тьок урмаса, чьадамсыз боллукьларын Кьужон биледи. Аны себепли, ол адамлагьа арну сёзюн да кьызгьанмайды, кесини кьочюн да аямайды. Кьыркьылып бошалгьан сьуюулерин терк окьуна ызларына — кьыш турлукь жерлерине ашырады.

Ислам Чатла деген жерден кьайтханлы юч кюн болады. Ол жаз узуну атасыны орнуна анда Кьужонну кьойларын кьотгенди. Энди уа атасы бла бирге кьой кьыркьады. Алагьа Жюнюс да, Адил да, Кьанамат да болушадьла. Ала кьыркьыллыкь кьойланы тутуп, аталарыны бла тамата кьарындашларыны алларына келтиредиле. Жюнюс бла Адил ол ишни, кьалай-алай да тынгылы этселе да, Кьанамат а хазна болалмайды. Бирде тутама деген кьоюну ьзындан жеталмай кьалады, бирде уа тутхан кьою аны биргесине сьуйреп кетеди. Аны кёрген Жюнюс бла Адил а кьарынларындан тутуп

кюледиле. Алай Қыанамат тынмайды. Бурнун да тарта, ары-бери чабып кюрешеди. Ол жашыртын марай барып, уллу ишек кьойну арт аягына жабышды. Қыарыулу кьой Қыанаматны да ызындан сюркегенлей, сюрююню ары-бери жырып тебиреди.

— Ий да кьой, хайырсыз! Аберинги аурутурса,— деп кыычырды анга атасы. Алай Қыанамат иерге унамады. Анга болушлукьгъа Жюнюс бла Адил чабып, мазаллы кьойну кючден бла бутдан тутуп тохтатдыла. Қыанамат юсю-башы да кьой бокьгъа боялып, сакьал тюбю да тырналып, жерден ёрге кьопду. Бу кезиуде алайгъа келген Кьужон, аланы ишлерин кёрюп:

— Аперим, жигитле, аперим, сиз да бек иги кьойчула болургъа ушайсыз,— деп жашлагъа махтау бере, Жамботха бла Исламгъа бурулду.— Кыалайды ишни барыуу? Бошай тура болурсуз дейме.

— Кёп кьалмагъанды. Аллах айтса, тамбла бошарлыкьбыз.

— Бошагъанлай, не аз да мычымагъыз. Кёресиз да, тийреде ёре сюелген чёп кьалмагъанды,— деди бий, Жамботха ышанлап кыарай.— Чатла кыыйын жерди. Бу кыыш анда бир кечинигиз да, келир жыл а сени Терк бойнуна иерме. Анда жерчик алыргъа муратым барды.

— Да манга кыайда да башхамыды,— деди Жамбот, бийни айтханын уллу сан этмей.— Чатлада да кьойланы кютеме. Терк бойнуна барсам да этерлигим ол болур.

— Кыара сен анга. Кыалай ангыламайса? Терк бойнуна кёпле тартдырадыла. Алай мен ары хар кимни да жиберлик туююлме. Алайчыгъын ангылаймыса?

— Ангылайма, ангылайма... Алай ары тартдыргъан адамны мени ючюн жолун тыйма. Айтама да, манга башха туююлду.

— Э-э, Жамбот, сен манга хар заманда да ыразы болмагъанлай келесе. Эски ишлени унутургъа керекди. Ма, кёремисе, гёжефле кибик, тёрт жашынг ёсюп келеди. Кыойла кыыйырына тохтарча болсала, мен аланы кёллерине тиймем.

— Сора, мени жекгенча, аланы да жегерге муратынг барды, ы?

— Жекген деген не сёздю? Хар ким кыыйынын ашап жашайды.

— Керти айтаса, бийибиз. Хар ким да кыыйынын

ашап жашаргъа керекди. Алай, бирле ишлеп, бирле ашагъаны къалай эсе да тапсыз кёрюнеди.

Къужон жалчысыны кюн кюйдюрген къаралдым бетине огъурсуз къарады. «Сенде уа бар кёреме да!» — деди ичинден, тишлерин бир бирге къаты къысып. Алай, ачыуун тышына чыгъармады. Анга бусагъатда ол зат керек туюл эди. Урушсуз, даулашсыз къойларын къыркъдырып, аланы къыш кечинирлик жерлерине теркирек ашырса, ол айдалы болгъанын Къужон ахшы ангылай эди. Аны юсюне уа Жамбот хар не айтханынга да хо деп баргъан жалчыладан туюлду. Ол себепден, Къужон аны кёрюп болмайды. Ол Жамботну кесинден эртде окъуна къыстарлыкъ эди. Алай, жылдан жылгъа малларыны кёпден кёп бола баргъанлары аны амалсыз этип, кёлуне ушамагъан жалчыларын къыстаргъа онг тапмай келеди.

— Терк бойнуна сен кесинг барыргъа онгсунмай эсенг, ары тамата жашынгы нейим,— деди Къужон, къадалып къой къыркъа тургъан Исламгъа кёз къыйырлары бла къарай.— Хайт деген киши болгъанды. Бир иги нёгер да къошарма кесине.

— Юйюбюзню агъачлары чирип, башы тюше турады. Аны ишлегинчи Исламны бир жары да иерлик туююлме. Агъач ташыргъа керекди.

— Суйгенинги эт, Жамбот,— деп Къужон олтургъан жеринден терк къопду.— Мен сизге иги болурму эди дейме ансы...

Бу кезиуде, къолунда да уллу чёргеми бла, Халимат келди.

— Азыкъ, азыкъ!..— деп, Къанамат бла Адил къычырышып, аны аллына чапдыла.

— Бизни бла ауузлана бар, бийибиз,— деди Жамбот Къужоннга.

— Сау болугъуз. Кёп болмай ашагъанма,— деп, бий башха ишчилери болгъан жерге кетди. Ол кетгенлей Жамбот да, аны жашлары да, къолларын жуууп, азыкъ ашаргъа олтурдула.

— Алыкъа суумагъандыла,— деди Халимат, жылы хыччилени аланы алларына сала.

Жамбот Халиматны алгъанлы алыкъа толу эки ай да озмагъанды. Болса да, ол огъурлу тишируу Жамботну жарлы юйюн жарытханды. Ал чурулада сабийле, анга къынгыр къарап, бир къауум заманнга дери жууушмай

айланган эдиле. Алай, кѣп да бармай, Халимат ѳксюз сабийлени жюреклерине жол табады. Бек алгѣа анга Қѣанамат юйюрсюнеди. Ким биледи, кѣалгѣанладан эсе ана жылыуун ол бегирек излей болур эди. Халимат анга биринчи кере: «Қѣатайым, жашым...» — дегенде, ол аны кѣзюне кѣарай кетип, жиляп кѣалгѣан эди.

Алыкѣа Халиматха жуушалмай тургѣан жалан да Исламды. Халимат анга тыш адамча кѣрюнеди. Қѣарындашларыны анга эркеленгенлери уа ачыуун окѣуна кѣозгѣайды, туугѣан анасы эсине тюшюп, жюреги такѣыр болады. Исламны алайлыгѣын сезип, Халимат да ичинден жарсыйды. Ол, аны кесинне жуушдуруп ючюн, не этерге да кюрешеди. Алай, алыкѣа Ислам кесин андан кенгирек тутады...

Кѣыркѣыу иш бошалгѣандан сора, Исламгѣа кѣойла ба дагѣыда ызына — Чатлагѣа кѣайтыргѣа тюшдю.

— Кѣпге тѣзген энди азгѣа да тѣз,— деди аны ашыра чыкѣгѣан атасы.— Кѣыш суукѣла тюшер заманга, мен кесим барырма. Хайда ахшы жолгѣа...

Жамбот жашын да, аны нѣгери Чыннайны да кѣоларын тутуп, алай ашырды. Ол артха айланганда, ала-ны кѣартайгѣан кѣош парийлери, сен ѳ кѣайрыса дегенча, тилли чыгѣарып, аны ызындан мудах кѣарады.

23

Ноябрь ай тауусулуп баргѣан кезну эди. Тереклени, чапракѣлары тюшюп, кѣуру бутакѣлары кѣалгѣандыла, тау бетледе кырдыкла кѣуерилип, жерге жатхандыла, Черен суу кесини ташлы жагѣаларына кѣатылыуун кѣоюн, тюбюн жалай саркѣады. Жылны бу заманларын-да Акѣташда кѣар жаууучуду. Быйыл а алыкѣа алай кѣайгѣы жокѣду. Кечеле бираз суукѣ боладыла ансы, кюндюзю уа аркѣаны кѣыздырады.

«Быйыл чичхан жылды да, аны ючюндю былай...» — деп, элли кѣартлары кѣышны кечикгенни жамауатха алай ангылатадыла.

Кюз арты айланы жылы эм да кѣургѣакѣ болгѣанларыны хайырындан, таулула мюлк ишлерин кезнуонден алгѣаракѣ окѣуна тамамлап бошагѣандыла. Хар ким да малларына бичен хазырлагѣандыла, мал орунларын кѣышха тап этгендиле, жерлери болгѣанла ѳсдюрген тирликлерин жыйгѣандыла. Отунну да унутмагѣандыла. Ар-

базында уллу сыгын кълалауу кёрюнмеген юй жокъду. Къолларындан келгенле уа агъач отун да мажаргъандыла.

Мал кютген сюрюучюледен бла тиширыуладан кългъанла башларына эркин болгъандыла. Элни тѣбен кыйырында ныгъыш эртденден ингирге дери адамдан къуру болмайды. Жашла тюрлю-тюрлю оюн ачадыла, акъсакъл къартла уа, алагъа къарай, озгъан заманларын эслерине тюшюре, лахор этедиле.

Тиширыула уа кюнню узуну юй жумушдан бошамайдыла. Жюн тарайдыла, урчукъ ийиредиле, чепкен согъадыла, кийиз басадыла, быстыр жууадыла, аш-суу этедиле.

Бююн эртденли бери Халимат бла Фазика, экиси да, эки жияны алып, беллерин тюзетмей жюн титедиле. Халиматны акъылы — бу кыш аямай чепкен согъуп, сабийлени барысын да башларындан аякъларына дери кийиндириргеди.

Тюш бола, ала экиси да, ишлерин кьоюн, аш-суу кългъыгъа кирдиле. Халимат от тамыза юйде кълалды, Фазика уа гегенни алып суугъа тебиреди. Ол, сехледен стюн, орамгъа чыкългъанлай, тюбюнден, бир атны да адеж тутуп, жортуп келе тургъан атлыны кёрюп, жүреги элгенди. Эки аягъы да жерге жабышханча, орамны ортасында сирелгенлей кълалды. Атлы жууукълан жууук келе келгени сайын, Фазиканы бетн, булутланы артындан чыгъып келген кюнча, жарыйдан жарый барады.

— Тазрет... Тазрет... — деп шыбырдады ол, эринлери кълалтырай.

Хау, келген атлы — Тазрет эди. Ол, Фазиканы кълтына жетер-жетмез, атындан секирин тюшдю да, анга баш ийип, салам берди. Фазика апчыгъандан, «Сау кел, сау кел...», — дегенден башха жукъ айталмай кълалды. Бу кезиуде юйден чыкългъан Халимат аланы кёрюп сейир этди. Ол Тазретни айтып эшитген болмаса, таныгъан этмей эди. Аны келлигин а бююн да билмей эди.

— Къызым, аууруунгу алайым, бизге келген кълпакъ эсе, юйге чакълырсанг а... — дей, Халимат сехле таба жанлады. Фазика, эсин энди жыйгъанча, типиски болду. Ол Тазретни биргесине арбазгъа кирди.

— Жюрегим ишекли болуп турады, ол сиз айтыучу кълбартылы жаш туйюлмюдю бу? — деп, Халимат Фазикагъа бла Тазретге кезиу къларай сорду.

— Олду...

— Жанынга кѳурман болайым... Кел балам, кел...— дей, Халимат кѳонакѳны кѳучакѳлады. Тазрет аны ким болгѳанындан не аз да хапары жокѳ эди. Болса да, аны халинден, бет жарыкѳлыгѳындан Жамботну юйюрюне кенг адам болмагѳанын ангылады.

— Юйге кир, балам.

— Кирирбиз юйге да, кирирбиз... Сабийле уа кѳай-да кѳрюнмейдиле?..

— Ойнаргѳа кетгендиле. Бусагѳат келирле,— деди Фазика. Аны ауазы, бул-бул жырлагѳанча, жарыкѳ эшитилди. Юй тюбюнде жюню жайылып тургѳаны эси-не тюшюп, Халимат аны жыйышдырыгѳа юйге кирди.

— Кимди бу кѳатын а?

— Еге анабыз.

— Алаймыды-ы-ы?.. Огѳурлу адам кѳрюнеди.

— Туугѳан анабыздан башха тѳюйюлдю.

— Сау болсун...

Бу кезиуде хунаны ары жанындан Кѳанаматны башы кѳрюндю. Ол кѳаны да бузулуп, жилярлыгѳы бурнуну кѳыйырына жетип келе эди. Баям, ойнагѳан жерде бир-ле ыркѳыфлагѳан болурла. Ол Тазретни кѳргенлей, ча-бып аны бойнуна тагѳылды.

— Кѳарачы сен мынга. Кѳаллай залим киши бол-гѳанса. Эхе-е-е,— деп, Тазрет Кѳанаматны имбашларын-дан тутуп, силкиндирип кѳрдю.— Тутушамыса мени бла?..

Ол кече Жамботну юйюнде чыракѳ жарыкѳ кѳпге дери ёчюлмедди. Аны эслеген хоншулары анга артыкѳ уллу магѳана бермедиле. Кѳонакѳ келген таулу юйде терк жатаргѳа ашыкѳмаучудула. Тазретни келгенин а тийредегиле барысы да билгендиле. Жамботну кѳабыр-гѳа хоншулары уа, адетге кѳре, юйге келип, кѳонакѳ жаш бла саламлашып, саулукѳ эсенлик хапар соруп кетген-диле.

Алай, ала бири да Тазретни не иш бла келгенин бил-мей эдиле. Аны билген элде жалан да ючеулен эдиле: Жамбот, Хасау, сора Фазика. Бираздан аланы санына Халимат да кѳошулады. Ол былай болады: Жамбот бла Хасау, ушхуурдан сора, башха отоугѳа кетип, жа-шыртын кенгеш кѳурадыла. «Ишни бар болушун да Ха-лимат билирге керекди», — деп Жамбот сѳзню алай са-лады. Хасау анга ыразы болмай тиреледи. «Тишируу

дегенинг тиширыуду. Арагъызда бир сёз кьозгъалгъанлай, аузун тыймаз...» — дейди ол. «Бир да кьоркъма, Хасау. Мен анга кесиме ийнанганча ийнанама», — деп Жамбот шуёхун ышандырады. Андан сора, ала Халиматны кеслери болгъан отоугъа чакъырадыла. Анга хапарны Хасау айтды. Халимат сейир-тамашагъа кьалды.

— Сора, харип, Дадаш сауду, — деп кьууанады ол.

— Сауду, Халимат. Алай, эсингде болсун, аны бизден сора бир жан да билмезге керекди, — деп эскертеди Хасау.

Кече ортасындан озгъанды. Хасау да кеси юйюне кетгенди. Сабийле жукълагъандыла. Жамбот бла Тазрет да, ушакъ эте кетип, нч отоуда жатхандыла. Халимат бла Фазиканы уа бир да жатар кьайгъылары жокъду.

— Ёлген этейим андан эсе... Бу ишни алгъаракъдан билсем, хар керегинги да тап кьурамаймем мен, — деп Халимат, гузаба эте, кесини эски кьубюрюню ичин чачады. Фазика андан арлакъда, уяларакъ да болуп, шош олтурады.

— Ма, бу гюлмендини манга кьайын кьызым берген эди. Кьубюрде асыры кёп тургъандан, бети бираз онганды ансы, мен муну кьысхан да этмегенме, — дей, Халимат кьызыл кьолан гюлмендини бир жанына салды. — Энди уа не барды санга жараулу?.. Хы, ма бу чилле жаулукъ. Кьызым болса, ол кьысар деп, асырап тургъанма. Чачакъларын да кесим этип салгъанем. Аллах айтса, юйден муну кьысып чыгъарса...

— Кеси жанында бир зат кьой. Мени ючюн аллай бир жарсыма, — деди Фазика ёге анасына.

— Кеси жанымда кьоюб а, сенден сора эрге барлыкъ кьызларыммы бардыла мени. Ананг харип сау болса эди, ол башха тюрлю кьууар эди сени. Не этейим, жаным... — Халиматны кёлю толду. Фазика аны эслеп, ёрге ургъан жилярлыгъын тыялмады. Ол жауунча келген кёз жашларын сыйпай, жеринден туруп барып, Халиматны кьучакълады.

Экинчи кюн Тазрет бла Фазика жолгъа тебиредиле. Аланы ашыра, Жамботну юйюрю тышына чыккъды. Кьонакьны атланнганын кёрген хоншула да, анга ахшы жолгъа бар деп айтыргъа, Жамботну юйюню аллына келдиле.

— Э кьыз, аурунг, анасы ёлгенли бери Фазиканы

былай кийиниб а бир да кёрмегенек, — деп хоншу кьатынла сейирсиниулерин Халиматха жашырын айтып билдирирге кюрешедиле. Халимат аланы сёзлерин эшитмегенча этип кьутулургьа умут этди. Алай, кьатынла биринден сора бири соруп, амалсыз этип башлагьандан сора: «Кьабартыгьа кьонакьгьа барады... Атасыны шуёху чакьыргьанды» — деди.

— Ах, алаймыды?! Андан бери аны айтсанг а, — деп, хоншу кьатынла, алгьындан да сейир болуп, алайсыз да уялып не этерге билмей тургьан Фазиканы тегерегин алдыла. — Насыплы, Кьабартыны кёрюп кьайтаса. Ахшы жолгьа. Атангы шуёхуна бизден да салам айтырса...

Тазрет да, Фазика да, аланы ашыра чыкьгьанла да орамны энишге тебиредиле. Арлакь озгьандан сора, Фазика ызына бурулуп кьарады. Юйде кьалгьан Жамбот, бойнун да кьынгыр тутуп, сехле аллында мугурайып сюеле эди. Фазиканы анга жаңы ауруду, жюреги такьыр болду. «Жарлы атам, сау кьал...» — деди ичинден, кёлю тола...

Тазрет жыйыны, уллу орамгьа бурулуп, кёзден таша болгьандан сора, Жамботну кьабыргьа хоншуларындан бири, асхакь Хажибекир чонгкьяя келип, халжарда мулхар бла жубана тургьан инчгебел, кьашха алашадан эки кёзюн айырмай:

— Ала, Жамбот, кьонагьынг эки ат бла келип, бир ат бла нек кьайтды? — деп зарлана сорду. Ётюрюк айта юйренмеген Жамбот, хоншусуна не деп жууап кьайтарыгьа билмей, апчып кьалды. Хажибекир дагьыда кьайтарып сорду.

— Бир затха жарата туругьуз деп, Зарамукь жибергенди, — деди Жамбот. Сора, ётюрюк айтханына кеси кесинден уялгьанча, башын энишге ийди.

— Сау болсун, оллахий. Тейри, кьарайма да, санга жалынып башларча бола болурбуз дейме, Жамбот.

— Нек жалынаса манга?

— Да бизни атларыбызмы барды.

— Бир да кьоркьма, санга ат керекли болгьан заманда мен сени жалындырмам.

Хажибекир, кьынгкь-мынгкь эте, не зат айтханын да ангылатмай, кеси арбазына кетди.

...Тазрет да, аны ашыра чыкьгьанла да элни кьыйыры тауусулгьан жерде, алаша тешчюкню тьобюнде тохтадыла.

— Хайда, энди кьайтыгъыз,— деди Тазрет Халиматны кьолун тутуп.— Бизни да жолубуз узакъды.

Жюнюс да, Адил да, Къанамат да Фазиканы тегеринден кьучакъладыла.

— Аллахчу, теркирек кьайтырмыса. Биз сенсиз тураллыкъ туйюлбюз,— деди Къанамат, мыккыл болуп. Фазиканы кезлерин жиямукълары тумаладыла. Ичинден жияй, кьарындашларыи ешюнюне кьысды. Халиматны келю толуп, бир ауукъгъа дери жукъ айталмай турду. Жашла зат да билмей эдиле. Ала эгечлери терк окуна артха кьайтырлыкъ суна эдиле.

— Сау кьалыгъыз, жанларым...— деди Фазика кьарындашларына. — Мен келirme.

Тазрет, Фазиканы тор атыны бойнуна миндирип, Уллу тарны ичи бла Черен сууну бойнун кьууалай кетди.

Халимат юйге келгенде, Жамбот арбазда, сыгын кьалауну кьатында, жангыз кеси, кьанаты сынган кьушча, мудах чегюп тура эди. Не болдугъуз дегенча, ол кьатынына соруулу кьарады.

— Сен бу ишни менден жашырып тургъанса. Алгъадан билсем эди, мен аны адамыча ашырлыгъем,— деп Халимат, эрине тырман эте, келкьалды болгъанын билдирди. Жамбот, жукъ да айтмай, терслигине женгдирген адамча, башын энишге ийди.— Охо, алыкъа кеч туйюлдо. Кьолубуздан келгенни этербиз,— деди Халимат, бир аз жумушакъгъа тартып,— Кел юйге. Этген-сэтген санга кьарайды.

— Сабийле не болдула? — дей, Жамбот олтургъан жеринден суймей кьопду.

— Орам башында ойнай кьалгъандыла. -

Кюн тауланы башлары бла аууп, энди аланы артарына — кечеге уясына жууукълаша барады. Ол не кьадар бир энишге тигелей баргъаны сайын, Уллу тарны ичи да ол кьадар бир мутхуз тартып, кьарангы бола барады.

— Кез байланнгынчы тардан чыгъаргъа керекбиз,— деп, Тазрет минген атларыны быгъынларына аякълары бла тохтаусуз кьатылгъанлай келеди. Тор алаша, ичиклерине дери терлеп, талагъы турургъа жетген эсе да, несини келюне тиерге болмагъанча, терк барыргъа кюрешеди.

— Бир да болмай эсе да, мынга суу ичир... гюняхды. Керемиесе суугъа кесин кьалай тартдырады.

— Угъай, Фазика. Къзып тургъанлай атха суу ичирге жарамайды.

— Нек?

— Ёлюп къалыргъа боллукъду.

— Оу кюнюм!..

Ала Тикле деген жерге жетгенде, аркъаларында да къауаллары бла, эки атлы алларындан чыкъдыла.

— Элбек бла Сюлемен,— деди Фазика буюгъуп. Атлыла Тазретни бла Фазиканы жолларын тыйдыла.

— Эхе-е-е... Фазика ушайды да бу? Жол болсун.

— Сау болугъуз,— деди Тазрет.

— Тохта, сен кимсе? — деп сорду Элбек анга.

— Мен менме.

— Къара анга. Бийни жашына тюз жууап бер,— деп Сюлемен Тазретни аузуна чапды.

— Сиз безирей турасыз, бизни уа жолубуз алыкъа узакъды,— дей, Тазрет атыны башын бир жанына буруп, аладан озуп кетерге умут этди. Алай, Элбек тор алашаны жюгенненден тутуп тохтады.

— Къолларынг кичигенми этедиле?..— Тазрет белинде къамасына узалды.

Элбекни эки кёзюне къан чапды.

— Бу Жамботну ол Къабартыда шуёхуну жашыды,— деди Сюлемен Элбекге.— Баям, Фазиканы къатыннга алып бара болур.

— Ах, алаймыды?! Аны уа несин жашыраса, бурунбокъ.— Элбек жюгенни хыны жиберди.— Бар, не затха аралып тураса, бар дейме да мен санга!

Тазрет атдан тюшерге деп, онг аягъын ёзенгиден чыгъаргъанлай, тор алаша окъча чынгады. Тазрет бла Фазика жыгъылыргъа аздан къалдыла. Элбек бла Сюлемен а, тегерекни тауушха алдыра, «харх» этип кюлдюле. Къаны къайнагъан Тазрет ала бла тюйюшюрге умут этди.

— Аллахчю, атанг да, ананг да ёлмесин, кюрешме была бла,— деп жалынды Фазика, жилярлыгъы келип. Тазретге атны тохтатыргъа да къоймады.

— Эй, чыгыр черкес, энди келсенг манга саугъала келтире кел... Къатынынг бла биринчи мен танышханма! — деп къычырды Элбек аланы ызларындан. Сора Сюлеменнге бурулуп: — Ол атха къамичини къаты жетдирген болуренг ансы, шайтан болуп кете эди да.

— Аланы жыгъылмай къалгъанларына сейир этеме да.

— Черкесни уа атдан аман жыгъылтмагъыенг...

Ала экиси да тарны ёрге атларын чапдырып кетдиле.

Тазрет бла Фазика уа тардан кёз байланган заманда чыкъдыла. Бираз баргъандан сора, Тазрет атны жолдан къалын агъач таба бурду.

— Оу кюнюм, энди агъачны ичи бламы барлыкъбыз,— деди Фазика, къоркъгъанын сездире.

— Угъай, угъай... Былайда, агъач къыйырында тохтап, атны да солутайыкъ, кесибииз да эс табайыкъ.

Ала агъачны къыйырында атдан тюшдюле. Тазрет тегерегине сакъ къарай кетип, юч кере къысха-къысха сызгъырды.

— Ол этгенинг а неди?

— Бусагъат билirse...

Агъач ичинден да юч кере сызгъыргъан таууш эшитилди. Фазика жүрегинден тутду.

— Къоркъма. Былайда бизни сакълагъан адам барды. Анга туберге керекбиз.

Охо, алай а болсун дегенча, Фазика солууун ичине терен тартды. Тазрет дагъыда сызгъырды. Кёп турмай, чырпыла шыбырдагъан таууш эшитилди. Дагъыда бир кесекчикден а терекле арасындан бир къарелди айырылды. Фазика аны эслегенлей, кеси кесин не батыр этерге кюрешсе да, Тазретни артына букъмай чыдаямлады. Нек эсе да, жүрегини ёрге ургъанын чёкдюралмай эди. Къарелди Тазретни аллына жетип сюелди.

— Фазика, къарачы бу кимди? — дей Тазрет бир жанына турду.

— Дадаш!..

* * *

Фазика кетгенли Жамботну юйю, къалай эсе да, суу къуйгъанча болгъанды. Юйюрге алгъынча жарыкълыкъ жокъду. Къарындашла Фазика болуучу замандача сериллулерин къойгъандыла, дауурлары селейгенди. Фазиканы жокълугъу Халиматха да къыйын кёрюнеди. Ала юйде хар затны да бирге этиучю эдиле. Энди уа, юйюрню битеу ауурлугъу анга тыяннгандан сора да, ол сёз нёгерсиз къалгъанды.

Фазика кетип бир кѡауум кюн озгъандан сора, Жамбот кѡйлагъа атланды.

— Мен бу кѡыш юйге кѡйтмам, — деди Жамбот.— Сабийлеге иги бол.

— Ала ючюн бир да жарсыма.

— Кѡшха жетгенлей, Исламны артха иерме.

Жамбот ничгебел, кѡашха алашаны жюгенинден тууп, орамгъа чыкъды. Ол юйюнден арлакъгъа озгъанлай, асхакъ Хажибекир аллына тюбеди.

— Кетими бараса, Жамбот?

— Хау. Сау кѡалыгъыз.

— Ахшы жолгъа... Алай тохтачы, кѡлкѡалдымы айттайым.

— Не кѡлкѡалдынг барды? — деп Жамбот артха бурду.

— Кѡзынги ол кѡабартылы жашха эрге бергенинги бизден нек жашыргъанса? Алай этерсе деб а бир да турмаем.

— Билмей айтаса, Хажибекир.

— Сора битеу эл да билмейми айтады? Угъай, Жамбот. Былайда сен адамсызлыкъ этгенсе. Ма бу атны да санга кѡалыннга деп жибергендиле.

— Кѡй, Хажибекир... Мен сени ийнандыраллыкъ болмам...— деп Жамбот жолуна кетди.

24

Арадан тѡрт жыл озду. Акъташда жашау бир ызда тюрленмей барады. Жарлыла, аман кюнлери башларына келип, байланы малларын кютедиле. Байла уа, сыртларындан ырахат тюшюп, аланы кѡйынларын ашайдыла.

Жамботну жашлары кишиле болгъандыла. Исламгъа жыйырма жыл толгъанды. Арт эки-юч жылда ол бек ёсгенди. Аны кичиси Жюнюс да жетген жашлагъа негер болуп тебирегенди. Адил бла Кѡанамат да юй жумушлагъа аркъа тиреп башлагъандыла.

1913-чю жыл. Май.

Халимат, эшик аллында кюн тууушда олтуруп, жюн тарайды. Ишине асыры кѡлю кетгенден, чох кѡысхан чикилясыны кѡйырлары тешилип, башындан тюшерге аздан кѡалып тургъанын да эслемейди. Таракъ аузунда

эки кьолуну терк ойнагъаны кыыстау учуп баргъан кьузгъунну къанат кьагъыууна ушайды.

Кюн кьаты кызыдырып тебиреди. Сериуюнге кечерге деп, Халимат олтургъан жеринден кьопду. Бу кезиуде ол, сехледен ётюп, арбазгъа кирип келе тургъан Жамботну кёрюп, сейирге кьалды... Асыры сакъал басхандан, Жамботну бурнундан бла кёзлеринден башха бетинде заты кёрюнмей эди. Юсюню зыккыллыгъы уа аны садакъа жыя айланган факъырагъа ушатады.

— Оу кюнюм, сенмисе?.. Сау кел...— деди Халимат эрине, типиски болуп. — Ёлген этейим, мындан эсе. Не аман болгъанса.

Юйге киргенлей, Жамбот тапчаннга ауду. Арыгъан санлары анга, кьоргъашинча, ауур кёрюндюле. Халимат аны чабырларын тешди. Чабырланы ичлеринде милделлери, тер суудан жибип, чириген ийис эте эдиле.

— Охо, ол а не затды? Печь ушайды да! — деп Жамбот мюйюшге кьарады.

— Сорма сен аны. Быллай иги затны уа ким кёргенди. Бу кыыш ох этдик да муну бла.

— Ким ишлегенди?

— Бир эбизе киши. Атына да Сыргъа дей болурла дейме.

— Тейри, Сыргъа деп эбизе атны уа эшитмегенме. Не адамды кеси уа?

— Киши бир затын да биле болмаз дейме. Келгенди да, жашайды элде. Огъурлу адам кёрюнеди. Тауча да биледи, кьолдан да уста.

— Не зат этеди?

— Ол билмеген зат жокъду, дейле. Кеси да ол эски гюрбежини кьурап, элге уллу ахшылыкъ этгенди.

— Сора темирчи болур?

— Хау алайды. Салтачы нёгери уа бизни Исламды.

— Не за-а-ат!?

— Ой, сен билмейсе. Ислам аны биринчи шуёхуду.

— Жаш адаммыды ол а?

— Угъай, жаш да туюлдо. Орта жашаулу болур. Аны хапарын санга Ислам айтыр. Бусагъатда ала гюрбежидиле. Кёз байлангынчы ишлейдиле экиси да. Ислам гюрбежиде ишлеп тебирегенли, хар затыбыз да барды. Къыйналмайбыз.

— Сора бу печни Ислам айтып ишлетген болур?

— Хау. Хасаулагъа бла Хызырлагъа да ишлегенди быллай печле...

— Да сырт терилерин къобаргъан болур хариплени.

— Угъай. Не ахшылыкъ этсе да, жарлыладан бир зат да алмайды.

— Сора керти да огъурлу адам кёреме. Тейри, аны кёрюрге керекди.

— Кёрюрге. Ислам бла бери терк-терк келиучюдю.

— Юйюрю бармыды?

— Угъай. Жангыз кесиди.

— Тургъан а къайда этеди?

— Ашауу, жашауу да гюрбежини ичиндеди.

— Къара анга. Эл жашагъан жерде анга бир мюйюш къалай табылмагъанды?

— Табылмай а. Адамла, бир да аямай, чакъырып кюрешгендиле. Алай, нек эсе да, кишини юйюне барыргъа унамагъанды.

— Ол а не сейирди? Бери чакъырсагъыз эди уа.

— Ислам бек къаты болуп кюрешгенди. Мен да айтханма. Унаталмагъанбыз.

Къатыныны хапары Жамботну акъылын бийледи, сагъышха кетип, арыгъанын да унутду. Бираздан ол къатынына:

— Къыздан а не хапар барды? — деп сорду.

— Ой, айтыргъа унутуп турама. Сюйюнчюлюгюнг мени. Жаш тапханды. Атына да Азрет атагъандыла.

— Эй-я, юйюнге!.. — Мангылайы жарып, Жамбот тапчандан кётюрюлдю, — Ким айтханды?

— Кёп болмай, Ислам ары барып келгенди.

Жамбот бар къыйынлыгъын да унутханча болду. Сакъал басхан, мудах бетине жарыкълыкъ келди.

— Жашаулары уа къалайды дейди?

— Бек иги тургъан хапарларын айтханды. Зарамукъ да, аны къатыны да Фазиканы туугъан къызларындан башха кёрмейдиле дейди.

— Дадашха уа тюбеген болурму Ислам?

— Тюбегенди. Ислам баргъанда Тазрет да, ол да жылкъы бла, къайда эсе да, узакъ жерде болгъандыла.

Бу кезинде, дбар-дбур этип, юйге Жюнюс, Адил, Къанамат кирдиле. Ала аталарын тансыкълап, аны тегерегине басындыла.

— Андан бери нек келмей тургъанса? — деп Къанамат атасына кёлкъалды этди.

— Энди, терк келе турурма,— деди Жамбот ышарып.— Кесигиз а не затха жарайсыз?

— Эшик аллында ол таш кьалауну кьргенмисе? Ала-ны ма биз ташыгъанбыз.

— Аперим, аперим... Энди мынга эки отоу кьошабыз да, юйюбюз эркин болады.

— Была уа юч отоу окъуна кьошаргъа айтып турадыла,— деди, аш-суугъа кьармаша айланган Халимат.

— Алай окъуна этербиз, кьарыуубуз жетсе.

— Нек жетмейди?.. Биз ташланы энтда да ташырыкьбыз,— деди Жюнюс.

— Юй кьуру ташдан ишленмейди. Агъач да керекди.

— Аны да ташырбыз.

— Ол алай тынч туююлдю. Биринчиден, узакьды. Экинчиден а, ёгюзлерибиз жокьду. Ючюнчюден а, алыкъа сиз юй ишлерге кьаллай агъач керек болгъанын билмейсиз.

Жашла, бир бирлеринне кьарап, шум болдула.

— Къужон унаса, быйыл кьойлагъа бармай кьалыргъа умутум барды. Алай болса, агъачны да ташырбыз...

— Серго бизге арба ишлеп берирге да айтханды,— деди Къанамат, атасыны аузуна чабып.

— Ким Сергоду ол?

— Ма Исламны шуёху... Темирчи...

— Аны аты Сергомуду?

— Хау, Сергоду.

Бу кезиуде бети, кьоллары да кёмюр кьарагъа боялып, Ислам келди. Эшикден киргенде, ол атасына мазаллы кишича кьрюндю. Жамботну жюрегин ёхтемлик бийледи, кёлю бютюн да ачылды. Ол жарлы юйюрюню бу жолча жарыкь заманын кьрмегенди. Жашауунда, тирмен ташны конкурагъыча, туююле келген кыйынлы атаны кёзю-къашы бу ингирде жарыгъанча, ёмюрюнде да жарымагъанды.

Кече жылы эм жарыкь эди. Жамботну жашлары тышында, чорбат башында жатдыла. Халимат а эрине бла кесине юйде тёшек этди.

— Э киши, жукълапмы кьалдыңг?.. Санга бир айтырлыгъым барды.

— Не айтырлыгъенг? — дей, Жамбот жумула баргъан кёзлерин ачып, Халиматха бурулду.

— Ислам кьатын алыргъа тартдырып айланады.

— Хо бир да?

— Аллахакъына, керти айтама.

— Да мени угъайым жокъду. Алай, шендюгю халибиз бла биз анга къалай къатын аллыкъбыз. Къуру къолгъа къуш къонмаз дегенча, аппа-алайлай къызын киши да бермез.

— Аны мен да сагъынганма...

— Къужондан аллыгъымы алгъандан сора кёрюрбюз ансы, башха мадар жокъду. Аны бла келишимибиз бошталыргъа энди юч жыл къалгъанды.

— Жашны уа юч жыл сакълар акъылы жокъду.

— Не от тюшгенди мынга быллай бир ашыгъырча?

Сюйген къызы ишми барды?

— Хау.

— Кимди?

— Мария.

— Ким Марияды ол?

— Сени Къабартыда шуёхунгу къызы.

Жамбот, башын жастыкъдан терк кётюрюп, жингиригине тыянды. Халимат, къарангыда аны бетин кёрмесе да, эрини уллу сейирге къалгъанын сезди.

«Бу тохтамай ары барыргъа аны ючюн тартдырып туруучу кёреем»,— деди Жамбот ичинден, ишни энди ангылагъанча.

— Ашыкъгъаны уа не ючюндю десенг, Марияны кёпле тилейдиле дейди. Тюрте кетсе, жеринден къозгъалмазлыкъ таш болмайды. Бирлеге кетип къалыр деп къоркъа болур. Фазика да узакъгъа созмагъыз деп тилегенди дейди. Энди сен не айтырыкъ болурса деп, Ислам къайгъы этни айланады.

— Гяур болсун, не айтыргъа да билген. Къуру къол бла мен Зарамукъгъа жууукълугъун тилей къалай барлыкъма? Айыпды...

— Охо, ол сени танымаймыды. Аллай бир, быллай бир бер деп къыйнарыкъ болмаз. Къурлай а биз да къоймакъ. Мени къарындашым бир тана берирге айтханды. Кесибизни да барды бир танабыз. Ол экисине ийнегизни къошсакъ болур эсе уа.

— Сора ийнексиз а биз къалай жашарлыкъбыз?

— Алах буюргъанны кёрюрбюз. Жашны мудах этмейик.

— Бир да болмай эсе да, юйге бир эки отоу ишлеп къошайыкъ ансы, бери къалай келин келтирликсе?

— Ол айтханынга мен да боюн салама...

Бу жангылыкъ Жамботну жукъусун чачды. Ол кѣп сагъыш эте кетип, кече ортасындан ауа, алай жукълады.

Эртденликде Жамбот Ислам бла бирге гюрбежиге кетди. Ала келгенде Серго кѣрюкню ёрге бла энишге баса, от тамызыргъа кюреше тура эди. Аякъларында да эскиден табанлары тауусулуп тебиреген башлы чурукълары бла, арыкъ санлы, жукъа кишини кѣргенде, бумуду ол айтхан эбизегиз дегенча, Жамбот жашына соруулу къарады... Ислам хоу дегенча, башын кымылдатды.

«Ай юйюнге, бу а бизден да жарлы кѣрюнеди да» — деп келди Жамботну кѣлюне.

— Салам алейкум.

— Алейкум салам... — деди Серго, кѣрюкню сабын ийип, Жамботну къолун тутта. — Келигиз, жууукъ болугъуз.

— Сау бол, жууукълу бол...

— Бу мени атамды, — деди Ислам, Жамботну Серго бла танышдыра.

— Ах, алаймыды?.. Бек ахшы, бек ахшы... — дей, Серго Жамботну къолун жангыдан тутуп саламлашды. — Эт бери, ма бу шинтикге-олтур. Мен бусагъат чай къайнатайым.

— Сау бол, Серго, сау бол. Биз кѣп болмай ауузланганбыз. Мен бош келе келгенме... Бош десем да, сени бла шагъырейленирге...

— Иги этгенсе. Сени кѣрюрге мен да ашыгъып турганма.

Жамбот Сергогъа тюрслеп къарады. Сора:

— Бу уа затха жараяламыды? — деп жашыны юсюнден сорду.

— О-о, Ислам чынтды кишиди, — деди Серго, жашны имбашындан къагъа. — Салтаны къамичича ойнатады. Сен кесинг а къачан келгенсе?

— Тюнене... — деди Жамбот, гюрбежини ичине къарай. — Муну къурагъанынги иги этгенсе. Жамауат гюрбежи амалтын жунчуп тура эди. Не аз зат ючюн да Тѣбен элни гюрбежисине барып турганбыз.

Гюрбежини ичинде сынган темир адырла къалау болуп тура эдиле. Анда болмагъан зат жокъ эди: сабан

агъачланы ауузлары, гетменле, керкиле, чалгъыла, тюр-
гюле...

— Тейри, ишигиз а кѣпдю,— деди Жамбот, алагъа къарап.

— Аны уа не айтдыраса. Ислам да, мен да эртдеди, кечди деп къарамайбыз. Алай болгъанлыкъга, жетишал-майбыз. Кѣмюр бек чырмайды. Озгъан ыйыкъда Нальчикден эки эшек жюгю келтиргенем да, ма кѣресе, тауусула турады. Энтда да барыргъа керекди. Анга да сау ыйыкъ кетеди. Энди, бу жол, беш-алты эшекни да къурап, Ислам бла бирге барыргъа деп турабыз.

Жамбот гюрбежини тѣрюнде, алаша тапчанны къатына барды. Аны юсюнде тюклери жукъаргъан эки бузоу тери бла эски-бюскю быстырма атылып тура эдиле. Тапчанны баш жанында уа тѣрт бюкленген къара жамычы жастыкъ орнуна салыныпды.

— Серго, эл болгъан жерде сени былайда жашагъанынг адетге келмейди. Биз кавказлыла туюлюбюзмю, юйюнге. Кел да бизде тур. Сыйынырлыкъбыз.

— Угъай, сау бол, Жамбот. Ислам да бек кюрешгенди. Манга бу болады. Къыш тюшерге муну, былайдан ары бѣлюп, ичинде пешчик да ишлерге деп турама.

— Тейри, билмейме, шуѣх. Бу уа ишден туюлюдю.

— Мен адамны кыйнаргъа суймейме. Андан сора да...— Серго, нек эсе да, сѣзюн жутду. Ол бир затны айтама деп, жашырып къойгъанын Жамбот сезди. Болса да жукъ сормады.

— Аш-суу бла уа?

— Аны бла кыйналгъан жерим да жокъду. Адамла эт да, бишлякъ да, ун да келтиредиле. Азыкъ эте уа кесим билеме. Айрансыз а бир кюн да болмайма. Анга юйреннгенме да, башха затха хазна кѣлюм да бармайды. Энди айрансыз кесими жашаялмазлыкъ окъуна сунама,— деди Серго, ышарып.

— Сора чынтды малкъарлы болгъанма деп къойсанг а...

Бу кезиуде, къолунда да сапсыз чалгъысы бла, гюрбежиге Къаспот кирди.

— Къара Жамботха!.. Сен да мындамыса? — дей, Къаспот бек алгъа аны бла саламлашды.— Къачан келгенсе?

— Тюнене... Кесинг а къалай бош болгъанса?

— Эки, юч кюннге келгенме. Сау жыл болду мен элни кёрмей тургъанлы.

— Къалайды Терк бойну уа?

— Бек мол жерди. Алай, кюн асыры кызыдырады.

— Ызынга къачан къайтырлыкъса?

— Тамбла.

— Чалгъыны уа не этесе?

— Ол аман жаш, къалай эсе да, тогъайын сындырып турады. Къуратыргъа Тёбен элге тебирегенимлей, къатын былай да былай деп, бу гюрбежени хапарын айтханды да, андан къууулуп келгенлигим эди.

— Да жашынг кеси келтиралмаймы эди да?

— Юйде жокъду. Гюрен элге, анасыны эгечине кетип турады. Ислам, сен а къалайса?.. Тюфюу машалла! Хайт деген киши болгъанса. Атанга билеклик эталлыкъса энди уа. Къалайды мында ишинг а?

— Да кюрешибиз,— деди Ислам, имбашларын жыйырып.

— Эринмей юйреннген эт. Бу нёгеринг уста темирчиди дейле...

Къаспот Серго бла шагъырей туююл эди. Ол аны бюгюн биринчи кере кёреди. Танымагъан адамы бла къалай тиллеширге билмей, Серго таба терк-терк къарайды. Ислам аны ангылагъанча, Сергогъа:

— Мени атамча, бу да жалчыды,— деп, Къаспотну анга шагъырей этди.

— Алаймыды?..— Серго Къаспотну къолун жангыдан тутуп, анга жууукъ адамынача жарыкъ болду.

— Бек ашыгъышлымыды? — деп сорду Серго Къаспотха, аны къолундан чалгъысын ала.

— Сабын да салып, жашны къолуна тутдуруп кетсем а иги боллукъ эди.

— Ахшы алай эсе. Тюшден сора келе кел.

— Сау бол, келирме. Ы-ы... ахчабыз жокъду. не зат келтирirme.

— Бир затынг да керекмейди.

— Алай а къалай жарайды?

— Аны ючюн сен жарсыма. Биз бир бирге хатер этмесек, бизге ким хатер этерикди?

Къаспот бла Жамбот гюрбежиден бирге чыкъдыла.

— Ала, бу эртденликде хоншуларыбыз айтханда ий-нанмагъанем. Бу уа, керти да, ахшы адам кёреме да.

Ала ушакъ эте, хазна къалмай, элни огъары къыйырына дери чыкъдыла. Алайдан Къаспот ызына къайтды, Жамбот а Къужонланы юю таба бурулду.

Сюрмеленген къангадан ишленген уллу къабакъ эшикни аллында, жалан жерге олтуруп, чалгъы тишей тургъан Хышмыш, ишине асыры бек эси кетгенден, къатына келген Жамботну эслеген окъуна этмеди. Жамбот анга салам бергенин кӅрӱп, ол башын алай кӅтӱрдю.

— Къужон юйдемиди? Ол манга керек эди,— деди Жамбот анга. Хышмыш, чалгъыны бла чӅгӱчню бир жанына салып, жеринден кӅопду да, жалчыгъа къынгыр къарай, къабакъ эшикден ичине кирди. Бир кесекден къайтып келди да, Жамботха не эсе да бир затла мурулдай, жерине чӅгӱп, биягъы чалгъысын тишеп башлады. Жамбот сюеле кетип, бутлары арыгъандан сора, арлакъда тӅгерек, тыммыл ташха барып чӅкдю. Бу кезиуде къабакъ эшикден бийни башы кӅрӱндю. Жамбот олтургъан жеринден кӅопду.

— А-а-а, сенмисе мени излеген? — дей, Къужон жалчысына кӅзлерин сюзюлткӱп къарады.— Къачан келгенсе?

— Тюнене...

— Къойла нечикдиле?

— Ырахыны жокъду. Башлары сауду.

— Игиди, игиди... Кел, юйге кир.

— Сау бол, бийибиз. Мен... мен жумуш бла келгенме...

— Айт жумушунгу.

— Бу жылны ахырына дери мени Ӆз башыма эркин этеринги тилеп келгенме.

Къужон жалчысына къашларын тӱйдю.

— Нек?

— Юйде къарар затла бардыла.

— Не зат?

— Агъач ташыргъа керекди. Юйюбюзге бир-эки отоу къошаргъа муратым барды. Жашла жетип келедиле...

Тюйюшюрге хазырланган къочхарча, бий башын алгъа тутду. Аны къаны къартыкыгъа сыйынмай башлагъанын эслеген Жамбот, сӅзюн андан ары бардырыгъа базынмай, аузун къысды. Бир палах болуп къала ушайды да дегенча, Хышмыш да алагъа къоркъуулу къарады. Алай бираздан бийни бети жумушап тебиреди.

— Ахшы, Жамбот. Мен сени ыразы этейим,— деди ол эки кьолун да ёшюнюнде чалишдирип.

— Сау бол, бийибиз...

— Алай, сен манга сёз берирге керексе.

Жамбот, экили бола, бийге соруулу кьарады.

— Кесинг кёресе, мал кёбейип барады. Жалчыларым жетишмей башлагъандыла. Сени жашларынг а хыжыны сенден да кьаты тутарча болгъандыла. Мен аланы кёллерине тийем... Ы-ы... Не тынгылайса?

— Жашланы кьоюгъуз,— деди Жамбот, арсарсыз.— Мен аланы жалчылыкъгъа бераллыкъ туююлме. Кесими кёрген азабым да боллукъду.

— Алаймыды? — деп кьабынды Къужон. — Тейри, не бек аякъ тирерге кюрешсенг да, жашланы уа жегербиз. Игилик бла болмаса, аманлыкъ бла. Ангыладынгмы энди?

Бий бла даулашыргъа кьалса, башына палах тюшерлигин ангылагъан Жамбот, кьалай да этип, аузундан сёз чыгъармазгъа кюрешди. Къужон а кьыза кетип, жалчысы жууап кьайтармагъандан сора басылды.

Жамбот юйюне, ауругъан адамча, бети кетип кьайтды. Бауну ичин тазалай тургъан Жюнюс атасыны мудахлыгъын кёргенде: «Баям, Къужон бла иши болмагъанды»,— деп келди кёлюне. Жамбот, сыгын кьалауну кьатында ташха чёгюп, мыккыл болду. Бираз сагъыш этип олтурду да, сора Жюнюсю кьатына чакъырды.

— Къужон мени эркин этерге унамайды. Бармай кьалсам а жалчылыкъда шёндюге дери тургъаныма да жукъ бермезге айтханды. Не этейик, бир да билмейме,— деп Жамбот, ауур кьочсюне, башын энишге ийди. Жашауунда кёрген кьыйынлыкълары, кьарангы кечеча, кёзлерине кёрюнюп, жюреги бютюн да такъыр болду. Он төртжыллыгъындан бери ол сынамагъан не зат кьалгъанды? Кечеди, кюндю демей, ауур жюкленнген арбагъа жегилген ёгюзча, битеу ёмюрю аманны кеби бла кетип барады. Ол жалчылыкъгъа атасы бла бирге баргъан эди. Алай, сууукъ кьышланы биринде, атасы, сюрюуден бёлюнюп кьалгъан кьойланы излейме деп, аякъларын да, кьолларын да юшютюп, андан иги болмай, ёлюп кетген эди. Ол ёлгенден сора жашау такъырлыкъ Жамботну бютюн да бек кьысхан эди. «Ёлсем да, факъыралыгъ а жыймам»,— деп жалчылыкъда кьалады. Башха амалы уа жокъ эди.

«Адам сукъланырча кюнюм болгъан болурму?» — дей, Жамбот жашауну юсюнден сагъыш этеди... Угъай, ачудан бла азаплыкъдан эшилген жашауунда ол аллай кюню болгъанды деп билмейди.

— Ата, иш алай эсе, сени орнунга мен барайым, — деди Жюнюс, Жамботну ауур сагъышларын бёле. Жамбот башын акъырын кётюрюп, жашына эриулю къарады. «Баргъан этеренг, алай кыйынлыкъ сынарынгы суймейме ансы», — деди ол кёлюнден.

— Сен къарыусуз да болгъанса. Саулугъунг да доюн туююлдо. Энди юйде турсанг да боллукъду, — деп кшошду Жюнюс, атасына жаны ауругъанын сездире.

— Къапханнга бир тюшсенг, артда ычхыналмазса. Мен кёрген кыйынлыкъ да боллукъду.

— Сен мени ючюн бир да къоркъма...

Бир къауум кюнден, жол азыгъы салыннган кёп жамаулу артмакъны да бойнуна атып, Жюнюс атасыны орнуна жалчылыкъгъа кетди. Аны экинчи кюнюнде уа Ислам бла Серго да, гюрбежиге кёмюр келтирирге деп бир къауум эшекни да алларына сюрюп, Нальчикге атландыла.

25

Зелукъа жайлыкълада къабартылы жалчыла нелерине къажау кётюрюлгендиле, деген хапар Уллу таргъа боранча шуулдап жетди. Ол, желли кюн къургъакъ биченликге тюшген отча, сыртдан сыртха, къолдан къолгъа ёте, тау эллени барысына да жайылды.

Ол хапарны эшитгенли, акъташчыланы ауузларында андан сора сёз да жокъду. Хар ким хар тюрюю айтады. Бирле: «Къара халкъ онглу болгъанды», — деселе, бирле уа: «Хо бир да, жалчыла кеслерин къырдырып къойгъандыла», — дейдиле. Тиллери кичип айланнган бир къауумла уа, эслерине не зат тюше аны айтып, жамауатны бютюн да хайран этедиле. Ол жаны бла Сосран эфендини къатыны Къудас къалгъанлагъа ал бермейди.

Тышларындан билдирмезге кюрешселе да, чанкаланы ичлерин къайгъы алгъанды. Къужон, толу хапар билип келир ючюн, Нальчикге къуугъун окъуна ийгенди.

Зелукъа жайлыкъда къаугъаны эшитгенде, Жамботну анга ийнанырлыгъы келмеген эди. «Ётюрюк хапар

болур ансы, кьолларында жукълары болмагъан жарлы-
да дуняны мюлкюн бийлеп тургъан къарыулу байла
бла ачыкъ сермеширге къалай базынырлыкъ эдиле?» —
дей эди кеси кесине. Жюреги къызгъан кезиуледе иеси-
не хыны сёз айтыргъа ётю жетген жалчы болгъан эсе
да, байла бла ачыкъ къазауатха кирген жарлыланы уа
ким кёргенди? Жамбот аны бир да башына жыялмай
эди.

Гюрбежиге кёмюр келтирирге кетген Серго бла Ис-
лам, Нальчикден къайтып, Зелукъа жайлыкълада кьоз-
гъалыуну юсюнден толу хапар айтханларындан сора,
Жамбот ол ишни кертилигине ийнанды.

— Мени сейир этдирген, ала, кьоркъмай, башларын
отха къалай сукъгъан болурла? — деп сорду ол Серго-
гъа.

— Амаллары тауусулса, не этерикдиле да. Къачаннга
дери зорлукъгъа тёзюп турургъа боллукъду?

— Аны керти айтаса. Алай, тёзюм тауусулгъанлыкъ-
гъа, бизни кибикле байлагъа не зат этерикдиле? Ала къа-
рыулудула. Хар зат да аланы кьолундады. Патчах да
ала жанлыды.

— Сора, сени акъылынга кёре, ала къарыулудула деп
кесибизни малтатыпмы турургъа керекбиз?

— Да айт, не этериксе да?

— Кюрешни тохтатмазгъа керекди. Эркинликге бла
насыпха жетерге жарлы халкъны андан башха жолу
жокъду.

— Сен сейирлик адам кёреме. Къойла бёрюлеге бир
заманда да чапмайдыла.

— Биз къойла туююлбюз. Адамлабыз.

— Мен санга кьолубузда кючюбюз болмагъанын
айтама.

— Бизни кючюбюз бирликди.

— Ол барысы да бош хапарды, шуёхум. Кимге ке-
рекбиз биз? Ким базынырыкъды къара халкъны бирик-
дирип, байла бла чайкъашыргъа?

— Аллай адамла бардыла, Жамбот.

— Къайда?

— Россейде.

— Кимдиле ала?

— Жашай барсакъ, билирбиз.

Серго бла ол ушакъдан сора, Жамбот Зелукъа жай-
лыкълада къаугъаны юсюнден кёп сагъыш этгенди. Бол-

са да, жарлыла эркин жашаугъа чыгъар ючюн, ала байла бла ачыкъ кюреширге керекдиле дегенни ол тюзге санамагъанды. Къара халкъ не бек бириксе да, байлагъа зат этерге къолларындан келир деп, не аз да ийнанмай эди ол.

Бир къауум кюн озду. Зелукъа жайлыкълара къозгъалыну хапары да, бираз селейди. Бийлени бла байланы артыкълыкларына тѣзалмай, эркин жашау ючюн къазауатха кѣтюрюлген къабартылы жалчылары ууатылып къалгъанларына жарлы таулула бушуу этдиле. Чанкала уа: «Хы, кѣрдюгюзмю, къутургъан гыбышылары къалай болгъанларын?!» — деп, жарлы жалчылагъа тишлерин билеп, кѣл кенгдире айланадыла.

Къабартыда къаугъаны хапары селейип баргъанлыкълары, Жамботну жүрек къайгъысы азаймай эди. Аны тынчлыкълары этген Дадашны къадары эди. Къозгъалыну кезиунде ол Зелукъада болгъан эсе, къаугъагъа къатышмай къалыргъа аны амалы жокъ эди. Жамбот киеуунден бир хапар билер ючюн кече, кюн да адыргы этеди. Ол Къабартыгъа Исламны иерге да бир умут этгенди. Алай, бу къайгъылы кезиуледе бир хатагъа урунуп къалыр деп къоркъгъандан, аны да иймегенди.

Жамбот Хасаугъа барып, жүрек къайгъысын айтып келе тургъанлай, шырт деп аллындан Къудас чыкъды.

— Сенмисе, Жамбот... Аллах, аллах, къызынги къабартылыгъа бергенли, бек эсирик болгъанса дейле санга да,— деп Къудас тилин урчукъча айландырып тебиреди.— Не мудахса кесинг да? Киеуунг келмегенмиди? Ол иги хапар айтыр эди. Огъосе, ол кеси да аланы ичиндеми болгъанды?

— Угъай, угъай...

— Сора къурманлыкълар эт. Факъырлары жангыз бири да сау къалмагъанды дейле. Барысын да къырып бошагъандыла. Ичлеринде таулула да болгъандыла дейле...

— Кет!..

— Аллахакъына.

— Ким айтханды?

— Къужонну кесини аузундан эшитгенме. Неге къоркъдунг аллай бир?

— Бош, бош...— деп, Жамбот Къудасны къатындан терк кетди. Жүрек къайгъысы бютюн да уллу болуп, юйюне алай кетди.

Ингирде Жамботлагъа Исламны биргесине Серго да

келди. Ала Жамботну бет кяаны кетип тургъанын кёргенде, бир палах болгъан сунуп, ичлеринден къайгъы этдиле.

— Нек мудахса? Ауругъан ишми этесе? — деп сорду Ислам, тапчаннга чёгюп тургъан атасыны аллына барып.

— Тапсыз хапар эшитгенме, — деди Жамбот, солууун ичине терен тартып. — Дадашха кьоркъама. Ол къаугъада таулула да болгъан хапары барды.

Серго Дадашны бетден бетге танымаса да, Ислам айтхан хапардан, ол аны ким болгъанын ахшы биледи. Аны бла тубеширге Серго итинип да турады. Алай, иш Жамбот айтханча болуп, ол жоюлуп кетген эсе уа... Угъай, алыкъа бушуу этерге эртдеди. Аны тюз хапарын киши да билмейди.

Ала, ол, бу затны юсюнден сёлеше, кёп олтурдула. Серго гюрбежисине кетерге деп, олтургъан жеринден кьопханда, кече ортасы болуп бара эди.

— Бу заманда къайры бараса? Мында къал, — деп Жамбот, аны жиберирге унамай, къаты болуп тохтады. Бу кезиуде эшик къагъылды.

— Былай кеч айланган а ким боллукъду?.. — дей, Ислам барып, эшикни ачды. Босагъаны ары жанында, кече къарангыны арасындан, кимни эсе да, биреуню къарелдиси эсленди.

— Тазрет?! — деди Ислам, экили бола. Аны эшитгенде, Жамботну жүреги чанчханча болду. Ол олтургъан жеринден къалай кьопханын кеси да сезмей къалды.

Келген Тазрет эди. Аны халинден адам кьоркьурча эди. Юсю, башы асыры тозурагъандан, жабагъысын арта тургъан кьойгъа ушай эди. Къара ысхарладан этилген кёнчегини онг бутлугъуну тобугъундан энишгеси жокъду. Сол бутлугъу уа, асыры жыртылгъандан, хазна этин да жапмайды. Аякъларында гён чарыкъларыны табанлары, жыйырылып, энишге тюшюп, бурунлары уа, чана жыякъларыча, ёрге къайырылыпдыла. Сол кьолу бау бла бойнуна тагъылыпды, аны жингирикге жете баргъан жери эски быстырла бла байланыпды. Жашны бетинде, бойнунда да тырналмагъан жери жокъду. Сол къащыны башында энди сау бола баргъан жара тап эселенеди. Аны битеу чархында адамлыкъны илишанларын сакълап тургъан жалан да кёзлериди дерчады. Ала, кёмюр жинклеча, огъурсузлукъдан толу болсала да, ёхтем къарайдыла.

Юйдегиле, апчып, не этерге билмегенча, сирелишип кьалдыла. Хар бирини акъылына хар тюрлю зат киреди.

«Дадашны ёлгенин айтыргъа келгенди»,— деген ачы оюм Жамботну мыйысын окъча тешип ётдю, кьулакълары иш да чуулдадыла.

— Къайдан чыкъдынг, Тазрет? — деп, Ислам къайгылы болуп сорду. Тазрет жууап берирни орнуна, кёз къыйрлары бла Серго таба иги онгсунмай къарады. Ислам аны эслеп, Тазретге:

— Бу Сергоду. Арт жол сизге баргъанымда айтханем да аны хапарын,— деди. Сора Сергогъа бурулуп: — Дадашны шуёхуду бу... къабартылы жаш,— деп кьошду.

Бу кезиуде бирси отоудан Халимат чыкъды. Ол Тазретни бирден таныялмады. Кече жолда кьалгъан факъыра сунду. Таныгъандан сора уа, апчып, не этерин билмей кьалды.

— Оу кюнюм, сенмисе, Тазрет?! Не болгъанды, балам?

— Бар эсе, айран берчи,— деди Тазрет анга, кьургъакъсыгъан эринлерин тили бла жалай. Халимат: «Бу сагъат», — деп боза ичиучю уллу гоппан бла бир айранны келтирип жашха узатды. Тазрет аны, байланмагъан, сау кьолу бла тьбюнден алып, аузуна терк элтди. Ичиндегин бошагъынчы ол аны аузундан айырмады. Айранны ичип бошап, гоппанны Халиматха берди да, женги бла эринлерин сыйпады.

— Энди уа, балам?..

Тазрет, угъай дегенча, башын булгъады.

— Он тогъуз кюн болады мен тауланы, агъачланы кыдырып келгенли...— деди ол, от жагъаны кьатында ташха чёге.— Хансла бла тамырладан сора ашагъаным болмагъанды. Эшитген болурсуз Зелукъада ишни?

— Эшитмей а!.. — деп, юйдегиле Тазретни тегерегинне басындыла. Бир ауукъгъа дери, юйню ичи шум болгъанлай турду.

— Сен да андаменг? — деп сорду тёзюмю тауусулгъан Ислам.

— Хау. Хачим да, мен да анда болгъанбыз.

— Къайдады ол а?

— Экибиз да кючден бла бутдан къачып кьутулгъанбыз...

— Саумуду ол?

— Сауду.

Жамбот Тазретни аузундан ол сёзню эшитгенде, хауадан кёпген гыбытны бухчагъын бошлагъанча, узунга тартып солуду.

— Хачим Бештау жанына къачханды. Мен а бери.

Тазретни Хачим дегени Дадаш болгъанын Серго да биле эди. Аны да анга Ислам айтхан эди.

— Къолунга уа не болгъанды? — деп сорду Жамбот.

— Окъ тийгенди. Насыпха сюегине жетмегенди. Шаугютю къатыш терисин жырып кетгенди. Энди сау да бола болур.

— Эшигигизни жапхансыз, оллахый, — деди Жамбот, башын чайкъай.— Неден башланган эди къаугъа?

— Да алгъындан да жарлыла бла байла тарт-соз бола туруучу эдик. Қимибиз биченликге, кимибиз а жайлыкъгъа деп ырбынлада, къоллада жер юлюшчюкле тутуучек. Байла уа, аны къызгъанып, жерлерибизни сыйырыгъа умут этедиле. Ма андан, сёзден сёз чыгъа кетди да, арты уа уллу тыйюшге айланды.

— Сора уа?

— Сора не... Жарлыла, жалчыла, бир болдукъ да, байланы мюлклерин чачдыкъ, жерлерин сыйырдыкъ... Ай, аскер келип къалгъан эди ансы, аланы уа къапларына жыйгъанек.

— Уллу аскерми келген эди?

— Бек уллу аскер эди... Сауутубуз жокъ эди ансы, ала бла да сермешаллыкъ эдик. Хачим уучу къауал бла окъуна бир къауумларын атларындан тёнгеретген эди. Бирини ичине уа сенекни сукъгъан эди...

— Да алай этген эсе, сора тутсала, сау къоймазла аны.

— Хачим кесин алай тынч тутдуруп къоймаз. Ол алай киши тыйюлдю. Ол, сора дагъыда Хатут бийни Аслан деп бир жалчысы къапланлача сермешген эдиле. Асланны жыйын аскерчи ортагъа алып, саулай тутабыз деп, къаллай бир кюрешгендиле!

— Тутханмелле?

— Хоу.

— Ёлтюрген болурла.

— Аны уа билмейме. Тутулгъанланы асмакъгъа асарыкъдыла деген хапар а чыкъгъан эди.

— Хы, кёрдюнгмю? Сен а байланы богъурдакъларындан алыргъа керекди дейсе,— деп Жамбот онг жанында олтургъан Сергогъа, кёл кенгдиргенча болуп, къарады.

— Мен айтханымдан къайтырыкъмы сунаса? — деди Серго.— Бизни башха амалыбыз жокъду.

Тазрет Сергогъа ыразы болуп къарады. Жамбот а, ичинден Серго бла келишмесе да, угъай деп жукъ айтмады. Ол, башын энишге бошлап, тынгылауну ийди. Аны бла бирге къалгъанла да тынгыладыла.

Халимат терк окъуна жылы аш этип, аланы алларына салды.

— Къатайым, сен бизге къарама. Уялмай иги аша,— деп Халимат тапханын Тазретни аллына къалау этди.

— Таулула да болгъандыла деп эшитгенбиз. Ол а керти хапармыды? — деп сорду Жамбот, аякъны къыйыры бла исси шорпадан уртлай.

— Кертиди. Бакъсан аузунда Орусбийланы Хаймашада жалчылары, бизни къаугъабызны эшитгенлей, кюте тургъан малларын да къоюп, бизге келип къошулгъан эдиле...

Аланы ушакълары кёпге созулду.

— Мени Зелукъада къаугъагъа къатышханыммы мында адам билмезге керекди,— деди Тазрет жата туруп.— Билселе тутарыкъдыла.

— Бери келип излемеселе, мында уа билдирмезге кюреширек.

— Алай, юйде билселе уа иги боллукъ эди, атам бла анам аз къайгъы этип тура болмазла.

— Аны ючюн сен жарсыма,— деди Жамбот Тазретге.— Тамбла окъуна Исламны ары иейик. Фазиканы да алсын да келсин. Энди ол анда туруп не этерикди? Дадашны аягъы бу журтлагъа басмазча болгъанды.

Эртденликде Ислам, атха минип, Урух къабакъгъа кетди.

Зелукъа жайлыкъллада къайгъыдан сора, Зарамукъну юйюню тынчлыгъы кетгенди. Полицайла келип, Хачимни бла Тазретни табыгъыз деп, Зарамукъну да, Кунаны да, Фазиканы да богъурдакъларындан алып, соруу этгендиле. Юйлерин тинтгендиле. Ахырында уа, аладан

жукъ чыкъмазлыгъын билгенден сора, ючюсюн да ар-
бавгъа чыгъарып, къамничиле бла туююп кетгендиле.

...Ислам Урух къабакъгъа ахшам артында жетди.
Тышында ат аякъ тауушланы эшитгенде, Куна бла Фа-
зиканы, биягъы полицайла келген сунуп, ахылары кетди.
Фазиканы жашчыгъын ойната тургъан Мария уа ич
отоугъа къачды. Жалан да Зарамукъ жеринден тепме-
ди. Ол, жашаудан тюнгюлген адамча, бойнун да бир жа-
нына къынгыр этип, ундурукъну аллында алаша шин-
тикде тынч олтура эди. Бу такъыйкъалада аны сагъыш-
лары жалан да жашыны юсюнден эди. Андан башха
акъылына зат да келмей эди. «Къартлыгъыма тыян-
чакъсызмы къалып къалдым...» — деп ахтына эди ол
ичинден.

Ислам, эшикни кенг ачып, юйге киргенде, Зарамукъ
кеси кесини кёзлерине ийнанмагъанча, анга арсарлы къа-
рады. Кунаны бла Фазиканы уа бетлери терк жарыды.
Ала бир бирге къарагъанда, экисини да кёзлеринден
кюн тьякъла тёгюле тургъанча болдула.

Саламлашып бошагъандан сора, юйде тыш адам
жокъмуду дегенча, Ислам, тегерегине сакъ къарай:

— Тазрет биздеди,— деди. Аны эшитгенде Зарамукъ-
ну къысылып тургъан кёкюреги кенгерип, юйде болгъан
хауаны барысын да ичине тартханча болду. Кунаны уа
бушуулу бетине къарап къарагъынчы къууанчлы нюр
жайылды. Сунмай тургъанлай келген иги хапар къай-
гъылы юйге жарыкълыкъ берди...

Бюгече жашларыны саулугъун билип, анга къууана,
ырахат жатып жукълагъан Зарамукъ бла Куна насып-
лы эдиле. Эрини ёлюмден къутулгъанын эшитип, къы-
мыжа сабийини жумушакъ этин баууруна къысып жат-
хан Фазика да насыплы эди. Алай, бюгече, бу жарлы
юйде Ислам бла Марияча насыплы адам жокъ эди!
Аланы кёзлерине жукъу кирмей эди. Жюреклери къур-
гъакъ отунла салынган отча жана эдиле. Мария, ты-
шындан къара жабыу жабылгъанча, къарангы терезеге
терк-терк къарайды. Тангны теркирек атарына ашыгъа-
ды. Алай, не медет! Терезе жарымайды...

Фазиканы отоуунда жатхан Ислам да жукълаялмай-
ды. Марияны кёргени узакъ жолда арыгъанын да унут-
тургъанды, жукъусун да чачханды. Акъылын бийлеген
татлы оюмла, таза кёлде жюзюп ойнагъан чабакълача,
аны мыйысын къаушалтадыла.

Танг атаргъа жууукъ, Ислам татлы жукъугъа кетди. Ол тюшюнде, атасы бла бирге къайда эсе да, бир терен къолда айланып, юслерине жаныуарла чапханча болуп, къоркъуп уянды. Отоуну ичи жарыкъ эди. Кёрген тюшюню юсюнден сагъыш эте, башын жастыкъдан кётюрдю. Бирси ундурукъда, къарынчыгъы да ачылып, Азрет мушудлап жукълай эди. Эгечи уа кёрюнмейди.

Ислам кийинип тышына чыкъды. Кюн иги кесек ёрге кётюрюлюп эди. Ол бауда ийнекни сауа тургъан Фази-каны башын эслеп, аны къатына барды.

— Къалай жукъладынг? — деп сорду эгечи къарындашына.

— Иги...

— Манга уа тынчлыкъсыз халынг болгъанча кёрюнюп тургъанса.

Бу кезиуде, эки челек сууну да кётюрюп, къабакъ эшикден Мария кирди. Челеклени ауурлугъу белин бюгюп, аны эки жанына сюрюшдюре эди. Эртденлик саламын бергенча, Ислам анга ышарып къарады. Къызын бетине къызыл ингилик жайылды. Ол босагъа аллында акъырын энишге ийнилип, челеклени жерге салды да, суу къылычны къабыргъагъа сюеди. Андан сора, эки челекни да, къолуна алып, юйге киргизди.

— Уялып барады...— деди Фазика, Марияны ызындан къарап.— Мен быллай намыслы къызгъа алыкъа кёз ачмагъанма. Аны игилигин айтып тауусургъа да къыйынды.

Ислам алгъын келиучю заманларында Мария да, ол да кишиден уялгъанлары, буюкъгъанлары да болмай, сёлешген да, ойнагъан да, къюлген да этиучю эдиле. Аны бир тюрлю чуруму да жокъ эди. Аланы аталары бир бирге туугъан къарындашлача болгъанларын тийре барысы да биле эди. Аны юсюне уа, ол заманлада акъылбалыкъ болмагъан Марияны бла Исламны арасында суймеклик къайгъы тууар деп кимни эсине келлик эди. Бир бирни бек алгъа кёрген кезиулеринде, жүреклерин не хыйсапдан дыгъыл этгенлерин ала кеслери да билмеген эдиле. Алай, артдан артха иш тюрленгенди. Къайнап, чыккырдан тегюлген айранча, жүреклерин жандыргъан суймекликлери, ичлерине сыйынмай, къызуун тышына жайгъанды. Энди ала кёз туурада, бир бири къатларына баргъан угъай, бир бири бетлерине къараргъа да уяладыла. Алгъын Зарамукъ бла ойнай-

келе сөлешнучю Ислам, энди аны аллында, терслиги болганча, бети кызарады, аркъасы терлейди...

Бир къауум кюн озду. Ингирден окъуна Фазика кесини хылы-мылычыкъларын жыйышдырып, жолгъа хатарлана башлады. Тамбла Ислам бла бирге ол Акъташха кетерикди.

— Энди сен да кете эсенг, юйюбюз тюп болганнга ушарыкъды,— деп, Куна жүрегинден жарсый, Фазикагъа харекетчиклерини къысаргъа болушады.— Азретчикни да кёрмей къалай тураллыкъбыз. Ах кюнюм къараны, былай чачылырбыз деб а кимни эсинде бар эди?

Мария, не эсе да, тюненеден бери тынгысыз болуп турган Азретни къойнуна алып, аны жубата айланады. Зарамукъ бла Ислам а ал отоуда олтурупдула. Ислам башын да аз энишге ийип, Зарамукъгъа тынгылайды.

— Тазретге айтырса, бу къаугъа унутулгъунчу, бери келеме деп кюрешмесин. Кесин тап жүрютсюн. Жалчылыкъгъа кирип, адамланы кёзюнден таша жерге кетти турса андан да иги боллукъ эди...

Бу кезнуде, салам бере, юйге экеулен кирдиле. Аладан бири сакъалына акъ кирген, узун бойлу, жашаулу адамды. Экинчиси да, андан жашыракъ кёрюнесе да, жашауу келише келген, алаша бойлу, семиз кишиди.

Зарамукъ да, Ислам да, жерлеринден къобуп, юйге келген къонакъла бла саламлашдыла да, аланы тёрге этдюрюп, экисин да тапчаннга олтуртдула.

— Бу жашчыгъ а кимди? — деп, узун бойлу киши, кёз къыйырлары бла Исламгъа къарай, Зарамукъгъа сорду.

— Жамботну жашыды...

— А-а-а... Ол малкъарлы шуёхунгу?.. Игиди, игиди... Бизе уа нечик турасыз? Тынчмысыз?

— Кечининген кибик эте барабыз, Къадыр,— деди Зарамукъ сансыз халда. Къадыр — Хатут бийни жууугъу эди. Аны биргесине келген а Къадырны хоншусу Абдул деген кишиди. Бу жол болмаса, аланы аякълары Зарамукъну юйюне басмагъандыла. Келмеучю адамланы келгени Зарамукъну сагъыш этдирди. Аланы ынчхагъанларына кёре, ала бош келмегенлерин Зарамукъ ангылагъанды.

— Куна уа къайдады? — деп сорду Къадыр, кесин сизге жарашдырып.

— Мындады.

— Игиди, игиди... Жашыгъыздан а не хапар барды?

Зарамукъ аны сорууна жууап берирге ашыкъмады. Къайгылы бола, ичиден: «Сиз а къара ичет бла келген кёреме», — деди. Къадыр, жашыны юсюнден соргъаны Зарамукъну тынгысыз этгенин сезип, сабыр халда айтды:

— Абдул да, мен да санга хаталы адамла туююлбюз, Зарамукъ.

— Аллахдан хата кёрмегиз.

— Жаш жашлыгъын этмей да къоймайды. Энди, Тазрет бир къауум сылхырны айтханына алданнганы ючюн, Хатут санга дерт тутуп да турмаз. Ол алай акъылсыз киши туююлдю. Акъылсыз болса, бий да болмаз эди. Алай туююлмюдю, Абдул?

— Алайды. Оллахий, алайды,— деп, Абдул нёгерине терк жакъ басды. Къадыр а сёзюн андан ары бардырды:

— Жашны жаны сау ычхыннганына шукур этерге керексиз, Зарамукъ.

— Да биз аны ёлгенин, сауун да билмейбиз...— Зарамукъ «ёлгенин» деген сёзню ырысламай айтып ийгенине жаны къыйнала, ичинден тобагъа къайтды.

— Сен аны сау болгъанына толу ийнан,— деди Къадыр, Зарамукъну кёлюне иги жетер муратда.— Ол бир жерде бугъуп айлана болур. Келир, тас болмаз.

— Айхай келир,— деп къошду Абдул да.

Бу кезиуде ич отоудан Куна чыкъды. Къонакъла аны бла жарыкъ саламлашып, саулукъ-эсенлик хапар сордула.

— Къонагъынгбыз, Куна.

— Игиликге болугъуз.

Исламгъа, къалай эсе да, юйню ичи къызыудан къызыу бола баргъанча кёрюндю. Аркъасы терлеп, тынчлыгъы кете башлады. Къонакъланы Кунаны аллында кокаланыргъа кюрешгенлерин ол бютюн да бек жаратмады. Ол кеси кесине юйде керексиз адамча кёрюндю. Ахырында, жеринден акъырын къобуп, сансыз халда тышына чыкъды.

Эшикде къарангы эди. Ислам, кеф адамча, юйню тегерегине айланады. Ич отоуну терезесинден Фазиканы бла Марияны кёреди. Ала бир бирге шыбырдашып, не эсе да бир затла айтадыла. Ислам къонакъла олтургъан

тыш отоуну терезесеини тубюне барды. Юйню ичинде сёлешингени алайдан жарты-къртурту эшитиле эди. Ислам, кърбартыча хар айтылынганны толу ангылап бармаса да, терезеге жууукъ кърсылып, кърулакъ салып тохтады.

Кърбадыр хапарны андан-мындан жалгърашдыра, узакгърга созуп айта эди. Ахырында Исламны кърулагърна аны быллай сёлери эшитилдиле:

— ...Айып этмегиз, келечиге ёлюм жокгърду дегенлей, келген жумушубузну да айтайыкъ. Абдул бла мен бери, бу юйге биринчи келген эсек да, оггърлу ишни юсю бла келгенбиз. Абдулну кърарындашы Хажикгърурманны ортанчы жашын таныйсыз. Элде бир адежли, намыслы жаш бар эсе, аладан бири олду. Анасыны жанындан манга да жууукъ жетеди. Сизни кързыгъргързыны да бир айыбы жокгърду. Хар ким да махтайды. Иги жаш бла иги кърыз бир юйюрлю болсала, жашаулары да иги болур эди деп, бизни муратыбыз алайды...

Аны эшитгенде, Исламны къраны башына уруп, кърулакърлары чуулдадыла. Жюрегин ачыу кързысып, солууу тыйылгъранча болду. Ол чабып юйге кирирге умут этди. Алай, мыйысыны къралайындан эсе да: «Сабыр бол, телилик этме...» — деген аккърыл туууп, аны жеринден тепдирмеді. Ол, кърпаханнга тюршген жаныуарча, тегерегин кърармай, гузаба эте эди. Бу таккърыйкъралада аны кёрюне не кёрк, не жер, бир зат да кёрюнмей эди...

— ...Бусагъртда, кесигиз билгенликден, бизни кърыйгърбыз кёрпдю... — деген Зарамукгърну ауазын эшитип, Ислам жангыдан терезеге кърулакър салды. — Мен сизге шёрндю былай болсун деп айталлыкър тюрюлме.

— Да биз да, бу иш бусагъртда болсун деп ашыкгърдыргъран жерибиз жокгърду, — деди Кърбадыр. — Биз жалан да сизни ыразылыгъргъргързыны алыргърга келгенбиз. Не заманнга болжал этебиз десегиз да, ол кеси ишигизди.

— Жашны бир хапары билиннгинчи, мен ол ишни оюуун эталлыкър тюрюлме...

Зарамукгърну ол сёлеринден сора, Ислам эс жъря башлады. Аяза баргъран кюнча, аны кёрлю да аз-аз жарый тебиреди. Солууун эркин ала, мангылайында терлегенлерин сыйпады. «Зарамукгър Марияны берирге сюрсе, сылтау эте турмаз эди», — деп келди жашны эсине. Ол аккърылы аны кърыйнай тургъран жюрегин сууутду.

Не кёр олтуруп, не кёр тилеп кюрешдиле эселе да,

келечиле Зарамукъдан ачыкъ сѣз алалмадыла. Кече ортасына жууукъ, ала юйлерине тебиредиле. Зарамукъ бла Куна аланы ашыра тышына чыкъдыла.

— Тейри, Зарамукъ, бу жол болмаса, иш бла баргъан жерлеримден а бир да сокъуранып къайтмагъанем,— деп Къадыр арбазда кесини кѣлкъадысын айтды.— Мени къаллай тукъумдан чыкъгъанымы уа билесе. Къыйын кюнюнгде уа мен а керегинге жарарем. Алай, энтда да кеч туйюлдю. Сагъыш эт. Жашынгы къадарыны юсюнден да оюмла. Сора, ол Хачим деген ким эсе да, бий аны ючюн санга бютюн да бек чамланып тургъанын унутма. Мен айтып, жумушата турама ансы, алыкъа иш осалгъа кетерикди.

— Да не этерикбиз? Аллах буюргъанны кѣрюрбюз,— деди Зарамукъ, ауур кючсюнюп.

Келечилени къарелдилери кѣзден таша болгъунчу, Зарамукъ бла Куна аланы ызларындан къарап турдула.

— Оллахий, къатын, терс окъунамы этдик дейме,— деди Зарамукъ сагъышланып.— Бу аман дуняда хатагъа урунган неден да тынчды. Хажикъурман осал адамды. Энди ол бизге тишлерин билегенлей айланырыкъды. Алай, аны къолан жашыча киеуюбюз болгъандан эсе уа, къыз ёмюрде эр кѣрмей, юйде окъуна къалсын.

— Алайды, алайды...— деди Куна, юйге кирип баргъан эрини ызындан.

Экинчи кюнню эртденлигинде Фазика, жашчыгъын да къойнуна алып, Исламны биргесине жолгъа атланды. Кесин сойдюмлю кѣргюзтген таулу тиширыуну ашырыргъа битеу тийре чыкъды. Бирле, жазыкъсынып, аны ызындан кѣз суу эте, бирле уа игилигин эскерип, ыспас эте къалдыла. Ислам бла Фазика кѣз туурадан узая баргъанлары сайын, Мариягъа жарыкъ кюн къарангы тарта баргъанча кѣруне эди. Ол адамладан кѣз жашларын жашыра, нартых бахчаны ичинде букъду.

27

Жай чиллени бек къысхан кезиюу эди. Кюнню къызулугъу не адамлагъа, не жаныуарлагъа эс тапдырмайды. Жерни да къуу этип барады. Тау бетле замансыз саргъалгъандыла. Бичен ишлерге чыкъгъан чалгъычыла, танг жарыгъы бла къобадыла да, кюн мыйыла-

рындан ётюп башлагъынчы чаладыла. Андан сора, айыула куркаларына киргенча, ингир салкъынига дери, къошларына кирип, хазна тышына чыкъмайдыла.

Жамбот, эки кичи жашы бла, Чокъракъ къаяны арт жанында, терен къолда, кесек жерчикни биченин чалып, юйге къайтханды. Адил бла Къанамат а анда къалгъандыла. Ала чалынган жерни дырынын жыйып, аны теш башына ташыргъа керекдиле.

Жамбот, биченден келген кюнюнде окъуна, адамладан ёгюзле тилей элге жайылды. Заманны мындан кёп оздурмай, агъач ташыргъа керекди. «Агъачын бу айда хазыр этип бошайлсакъ, сора, къалгъаны уа иш туююл эди... эки отоуну къаснагъан къыямамыды? Изеу этерме...» — деп, Жамбот эндиги ишлерини юсюнден сагъыш эте, бек алгъа Хасаулагъа барды. Хасау кесини жашы Мажид бла бирге биченнге кетерге хазырланып тура эдиле. Жамбот келген жумушун айтды.

— Эки ёгюзюмю да хайырлан,— деди анга Хасау.— Алай, бу хапар не хапарды!

— Не зат?

— Тейри, Къужон бийибиз. Агъачлы къабакъны да бийлеген хапары барды.

— Ол дегенинг?

— Мен да тюзюн билмейме. Адамла айтып эшитгенме. Къужон агъачны тегерегин бегитдиргенди дейле. Къалауурла да салгъан хапары барды.

— Не-е-ек деп?

— Да, башхала агъач кесмесинле дей болур.

— Хо бир да,— деп Жамбот ийнанмады.— Алай а къалай этер? Ётюрюк хапар болур ол?

— Ётюрюк эсе да, керти эсе да, мен санга эшитгеними айтама...

Жамбот ол хапарны элде дагъыда башхаладан эшитди. Ингирде уа, юйюне келгенде, аны юсюнден Ислам да айтды.

— Сиз бош жаншай турасыз. Хар кимге да ортакъ агъачны Къужон къалай бийлер эди? — деп Жамбот кишини айтханына да ийнанмады. Экинчи кюн эртденликде, тангны жарыгъы бла Жамбот да, Ислам да, Тазрет да, къолларына балтала алып, тёрт ёгюзню да алларына сюрюп, Агъачлы къабакъгъа кетдиле.

Жолда ала, Агъачлы къабакъдан келебиз деген, бир къауум адамгъа тюбедиле. Тохтап, хапар сорушдула.

Агъачлы къабакъдан къайтып келе тургъанла, Жамбот жыйынын Акъташдан болгъанларын билгенден сора, тарыгъып тебиредиле.

— Сизни налат бийигиз, энди битеу жерни ичине жутуп къоярыкъ туююл эсе, бир да билмейбиз. Бир кесек агъач керек болуп баргъанек да, ма, кѳресиз, къурлай къайтып келгенибизни.

— Къурлай а нек? — деп сейирсинди Жамбот.

— Оллахий, чыбыкъ алыргъа да къоймадыла. Агъачны саулай да Къужон кесине бийлегенди. Агъач алыргъа деп бара эсегиз, бош къыйналмагъыз.

— Айып, этмегиз, сиз къайсы элденсиз? — деп сорду Жамбот.

— Биз а Гыжгытданбыз.

— Э-э-э, андан бери аны айтып къойсагъыз а,— деп кюлдю Жамбот.— Сизни къаллай оюнчула болуучугъузну уста билебиз.

— Бош кюлесе, жууугъум,— деди гыжгытчыладан абаданы, Жамботну кюлгенин жаратмай.— Биз ойнагъан этиучю эсек да, телисине ойнамаучубуз.

Жамбот, кюлгенин да къоюп, жолоучуланы хар бирини бетине тюрслеп къарады. Аланы барысыны да бет къанлары керти да бузулуп болгъанларын ол шѳндю, бусагъатчыкъда, эслегенча болду. «Тейри, быланы уа ойнагъан халлары жокъду»,— деди ичинден, керексиз чам этгенине кеси кесинден уялгъанча болуп, Жамбот.

— Кечгинлик беригиз, бу хапарны биз да эшитгенбиз. Алай мен ийнанмай келеме...

— Да, ийнанмай эсенг, барыгъыз, — деп, гыжгытчыла кютюуге жайылып баргъан ёгюзлерин жолгъа къайтарып, кетип тебиредиле.

— Тохтагъыз...— деп сѳлешди Жамбот аланы ызларындан.— Къурлай къайтыргъа къалай жарайды. Бизни бла келигиз.

— Да сизни бла баргъанлыкъгъа артыкъмы боллукъду? Биз сау ыйыкъ тургъанбыз анда. Ашыбыз да тауусулгъанды.

— Бизде аш барды. Жетерикди. Мен Къужонну ѳз жалчысыма. Сизни юсюгюзден да айтырма анга.

Гыжгытчыла бирге жыйылып, кеслери алларына бир аз ушакъ этдиле да, ёгюзлерин артха къайтардыла.

— Баргъан этейик, алай хайыр чыгъар деб а ийнанмайбыз...

Жолда бара гыжгытчыла, агъач амалтын, жангы иш-деген юйлерини башларын жабалмай тургъанларын айтдыла. Бири уа, юйюню башы тюшюп, юйюрю ийнек орунда жашагъанын айтды. Жамбот алагъа кеси жарсыулары санады. Ала бир бири жарлылыкъларын айта, таурхну кыздырып бара эселе да, Агъачлы къабакъны юсюнден эшитген хапары Жамботну башындан кетмейди. Ичинден анга сейирсиннгени да къурумайды: «Юйю къуругъан, аллах битдирген агъачха уа кимни не дауу барды? Туура аллай бир бетсизликни этерге адамны кьолундан къалай келликди?.. Ол не аллахха, не адамгъа ушамагъан ишди...»

Ала Агъачлы къабакъгъа кюн ортадан иги кесек тургъан кезиуде жетдиле. Анда адам да, ёгюзле да кеп эдиле. Анда-мында башлары бичен бла жабылгъан кьошла да эслендиле.

— Келгенден ары къурлай кетерик туююлбюз деп, бир къауумла мында жашап турадыла,— деди гыжгытчыланы таматалары Жамботха.— Анда ол къапхакъ тюбюнде кьошну кёремисе?.. Ол бизни кьошубузду. Бузмай кетгенибиз иги болгъан кёреем. Кече анда къалырбыз. Тышындан къарап гитче кёрюннгенликге, ичи кенгди, сыйынырлыкъбыз...

Жамбот, мында халгъа асыры сейир этгенден, жолчу игерини ахыргъы сёзлерин эшитген окъуна этмеди. Къалын агъачны къыйыры бла къазыкъла урулуп, буруу этилгенди. Аны къыйыры, чеги жокъча кёрюнеди. Бурууну ич жанында, шокклары бла кимле эселе да айланадыла. Бурууну бери жанында уа, агъач алыргъа келгенле балталарын да кьолларында тутханлай, шокклулагъа аманла айта, бир жерден экинчи жерге кёчген гумулжуклача, бурууну жаны бла бирлери энишге, бирлери ёрге бара, къаугъа этип айланадыла. Тёгерек даурду. Тынч тургъан жалан да ёгюзледиле. Ала, иелерини не затха къайгъы этип айланганлары бла арталды да ишлери болмагъанча, къалын кырдыкга жайылып, юслерине кьоннган чибинлени да къуйрукълары бла кыстай, ырахат отлайдыла. Бирлери уа жашил кыртышге жатып, ашыкъмай, ышныр этедиле.

Жамбот, кёзю кёре тургъаннга да иги ийнанырлыкъ келмей, буруу таба тебиреди. Ислам бла Тазрет да аны ызындан бардыла. Гыжгытчыла ёгюзлени къатында къалдыла.

— Мен Акъташданма,— деди Жамбот бурууну ары жанында шокклу къалауургъа.— Юйчюк ишлерлигек да, агъач алыргъа келгенме.

— Эркинлигинг бармыды? — деп сорду къалауур, Жамботха артыкъ бек эс да бурмай, тегерегине къарай.

— Не эркинликди ол?

— Къалай не эркинлик?.. Агъач керек эсе, Къужон бийден эркинлик алып келирге керек эди.

— Да мен Къужонну ёз жалчысыма. Сабийлигимден бери аны малларын кютгенлей келеме...

— Аны бла мени ишим жокъду,— деди къалауур, Жамботну айтханларын эсине да алмай.— Агъач Къужоннукъду. Андан эркинликсиз адамгъа бир чыбыкъ да бераллыкъ туююлбюз.

— Да, аллахны агъачы бла Къужонну не иши барды? — деп сорду Жамбот ачууланып.

— Аны юсюнден сен Къужонну кеси бла сёлеш.

— Ким бла да нек сёлешеме. Агъач барыбызгъа да ортакъды. Аны бла кишини иши жокъду,— деп, Жамбот къолунда балтасыны желкеси бла уруп, бурууну къазыкъларындан бирин бняры чартлатды.

— Эй, эй!.. Безиреме,— деп, къалауур шок къалагъы бла Жамботну кёкюрегинден тюртюп, артха сюрюндюрдю. Тазрет къолунда узун, шугурт чыбыгъын къалауургъа кётюрдю. Ислам а жерден тирмен конкурагы тенгли ташны сермеп алды. Къалауур шкогун аланы юслерине бурду. Алайда къаугъагъа адамла жыйыла башладыла. Жууукъ жерде айланган къалауурладан да экиси-ючюсю келди.

— Мардадан чыкъмагъыз,— деди къалауурладан бири жыйылгъанлагъа.— Кюч бла сиз эталлыкъ зат жокъду. Тамбла Къужон бери келликди да, аны кеси бла сёлеширсиз. Бийден эркинликсиз бир адамны да агъачха нерлик туююлбюз. Бизни бойнунбузгъа салынган борч олду. Телилик этмегиз. Телилик этебиз десегиз да, адам ачыргъа боллукъду.

— Къужонну анасы къатыны нек болмайды! — деди, жыйылгъанланы арасындан къарамыйыкъ, узун киши алгъа чыгып.— Ата-бабадан бери да бу агъач ортакълыкъда келген агъачды. Анга бир кишини да дау этерге эркинлиги жокъду. Къужон итди. Ол итлигин этеди деп, биз тынгылап турлукъ туююлбюз...

— Тюздю...

— Керти айтаса...— деген кычырыкыла эшитилдиле. Дауур уллудан уллу бола башлады. Бу кезинде акъсылдым сакъалы бла орта бойлу, къартайгъан киши жыйындан бир жанына чыкъды да: «Жамауат!.. Жамауат!..» — деп, эки-юч кере къайтарып, адамланы эсин кесине бурдурду.

— Айып этмегиз, былайда менден таматаракъ адам кърюнемейди,— деди ол, дауур сел болгъандан сора.— Сёзюме кыулакъ саллыкъ эсегиз, къалауурла айтханча этейик. Сакълайыкъ Къужонну...

Къартны айтханына угъай деген адам чыкъмады. Хар ким да, Къужоннга налат бере, къошлары болгъан жерге кетип тебиредиле.

Жамбот алыкъа эс жыйышдырып, кёзю кёрген ишни акъылына сыйындыралмайды. «Былай бетсизликни уа ким айтып эшитгенди?..» — деп кеси кесине жер тапмайды. Ачюдан кёпген жюреги кёкюрегинне тыкъ сугъулгъан буштукъча болгъанды. Ислам бла Тазрет гыжгытчылары къошларыны къатында кеслерине къош ишледиле.

Тийреде элледен агъач алыргъа адамла тохтаусуз келе эдиле. Хар жангы келгенле, мында халны кёрюп, жерге тюкюре, чамланадыла. Къалауурланы аталарын, аналарын да махтайдыла. Къужоннга тишлерин билейдиле.

Ингир алагъа Агъачлы къабакъны тийреси, асыры кёп адам бла ёгюзле жыйылгъандан, жортуулгъа чыкъгъан аскерни солургъа тохтагъан жерине ушады. Къайгы, дауур кече ортасына жууукъ селейди. Къошланы къатларында тамызылгъан отла да ёчюле башладыла. Бираздан а тийрени къарангы кечени тынчлыгъы бийледди.

— Ол бюгюн сёлешген къара мыйыкълы, узун киши ким болур эди? — деп, Тазрет къатында жатхан Исламгъа акъырын сорду.

— Мен таныгъан адам туююлду,— деди Ислам, жукулу ауаз бла.

Жамбот кечесин ауур сагъышла бла ашырды. Къужондан кёрген зарауатлыкълары эсине тюшюп, жюреги ачийды, мыйысы къайнайды. «Угъай, мен бош экили болама ансы, Серго айтхан кертиди. Была бизни бойнубуздан бууадан бууа барадыла ансы, бир онг берир

къайгылары жокъду... Оллахий, Серго, сен минг кере тюзсе... Зулмучула бла жагъалашмай бизге кюн тууарлыкъ болмаз... От тѣбеси болсун быллай жашау. Мындан эсе ёлюп кетген игиди...»

Агъачлы къабакъгъа келгенле танг аласы бла уянадыла. Ала, бнягъы балталарын къолларына алып, къауум-къауум болуп, агъачха тебиредиле. Аланы эслеп, къалауурла да шкокларын хазырладыла.

— Къайда Къужон бѣрю!? — деп кычырды, ол тюненеги къара мыйыкълы, узун киши, уллу ташны башына да минип. Аны кычыргъанын таула да къайтардыла. Адамла къара мыйыкълыны тегерегине жыйыла башладыла.

— Ала, бу ёткюр адам кѣрюнеди. Кимди кеси да, — деп сорду Жамбот къатында тургъан гыжгытчылагъа.

— Бизни эллиди. Хажомар байны жалчысыды. Аты да Асхатды.

— Асхатмы?.. — деп Жамбот сагъыш этди. — Тейри, мен аны эшитген болурма дейме. Мындан юч-тѣрт жыл алгъа, сизни элде, ким эсе да бир жалчы байны башына хыжыны жетдиргенди деп, бир хапар чыкъгъан эди... Ол бумуду?

— Хау, ол кесиди. Аны ючюн юч жыл тутмакъда туруп чыкъгъанды. Терсликге тѣзюп болгъан адам туююлдо.

— Аперим, оллахий...

Кюн тюшге жанлай башлагъанда, тюбюнден эки атлы кѣрюндю. Ала жолну букъусун кѣтюрюп, жортуп келе эдиле. Жыйылгъан халкъны эси алагъа бурулду. Таш юсюне минип, къарап тургъан Ислам:

— Онг жанында атлы Къужонду, — деди. Аны эшитгенлей, адамла къуш-муш этип тебиредиле.

Ислам жангылмагъан эди. Атлыладан бири Къужон эди. Экинчиси уа Уллу тарны старшинасы Мыртаз эди.

— Не затха жыйылып турасыз? Не этесиз былайда? — деди Къужон, къолларында да балталары бла сюелип тургъан адамлагъа огъурсуз къарап. Киши да жууап къайтармагъандан сора, Къужон сорууун жангьдан къатлады. Асхат, балтасын да имбашына салып, алгъа чыкъды.

— Сени сакълап турабыз.

— Нек сакълайсыз мени? Не жумушугъуз барды?

— Биз агъач алыргъа келгенбиз...

— Ах, алаймыды-ы-ы?..— деди Къужон, кюйсюз бет алып.— Андан башха жумушугъуз бармыды?

— Угъай. Башха жумушубуз жокъду.

— Алай эсе, юйлеригизге къайтыгъыз.

— Нек сора? — деди Асхат, бийни аллына иги да жууукъ барып.— Биз агъач алмай кетерик туюлюз.

— Эхе-е-е, сизде уа бар кёреме да! — деп, Къужон къамичи бла уруп, атын алгъа секиртди. — Агъачны иеси менме!

— Угъай, Къужон,— деди Асхат бийни атыны жогешиден тутуп.— Агъачны иеси сен бир заманда да болмагъанса, болгъан да этерик туюлюсе. Аны иеси халкъды. Ол барыбызгъа да ортакъды.

— Сен кимсе? Жанынгданмы тойгъанса? — деп, Къужон къамичиси бла Асхатха керилди.— Думп бол былайдан, битли гыбышы.

— Акъырын сёлеш, Къужон...

— Тохтагъыз, сабыр болугъуз,— деди биягъындан бери тынгылап тургъан Мыртаз жыйылгъанлагъа. — Къаугъа этип, былайда сиз табарлыкъ жокъду. Полковник Морханов бу агъачны оноун толусунлай Къужонга бергенди. Кёргюзтчю къагъытынгы...

Къужон хуржунундан тёрт бюкленген къагъытны чыгъарып, аны ёрге тутду. Мыртаз сёзюн андан ары бардырды:

— Былайгъа жыйылып, иги кюнюгюзню зыраф этмегиз. Мындан ары агъачны Къужондан сатып ала турдукъсуз...

Жыйылгъанла, балталарын ёрге тутуп, хахай этдиле:

— Не хыликгялыкъды бу?!

— Ким эшитгенди быллай бетсизликни?

— Агъач бизникиди!..

— Сабыр болугъуз,— деди Мыртаз кьолун ёрге тутуп. Алай аны сёзюн киши да эшитирге суймеди. Жауунлу кюн кёк къатыдан къаты кюкюрей баргъанча, кюректери къызгъан адамланы даурлары да уллудан уллу бола башлады. Бу не къаугъады дегенча, тегерекде кютюп айланган ёгюзле да, гимхотларын кырдыкдан айырып, башларын къайгъы чыкыгъан жанына бурдула.

— Къужон, сенде бет жокъду! — деп кычырды Асхат, ташны юсюне минип.

Алайда болгъанланы барысы да, дауурну къююп, Асхатха кёз жандырып тохтадыла.

— Сен ит адамса, Къужон. Ач бёрюню кёзлерича, сени кёзлеринг бир затдан тоя билмейдиле...

— Сен не затла жаншайса, ананг къатынынг боллукъ! — деп, Къужон Асхатны юсюне атылды. Алай, жалчыны къарыулу къоллары ёрге кётюрген жютю балтагъа жууукъ барыргъа базынмай, бий кенгирекде тохтады. — Мен сени къарын богъунгу тёкдюрмесем, ашагъан ашым харам болсун!

— Сени ашагъанынг алайсыз да харамды!

— Керти айтаса, Асхат. Муну ашагъаны харамды, — деп Жамбот алгъа чыкъды. Сора Къужонну къатына жанлай келип, аны бетине тюркюрдю. Бий, кючюнден келгенча керилип, Жамботну къамичи бла урду. Адамла балталарын кётюрюп, Къужонну юсюне чапдыла. Бий да, Мыртаз да артха къачдыла.

— Агъачха, агъачха!.. — деп къычырды Асхат. Адамла агъачха чапдыла. Къалауурла шокларын кёкге атырдыла. Алай, аланы ол ишлери кишини да къоркъутмады. Ачыу къысхан жарлы жалчыла агъачны тегерегинде бурууну бузуп, къалауурланы къыстадыла. Къужон бла Мыртаз да кёзден думп болдула. Аланы къалай ары кетгенлерин киши да кёрмедиле.

Ахшам болгъан эди. Агъачны тегерегинде бурууну кёп жерин муру-чуру этип, адамла къошларына къайтдыла. Сермешде хорлап къайтхан аскерчилеча, аланы кёллери жарыкъ, жүреклери ёхтем эди. Хар къошда да Асхатны бла Жамботну кишиликлерин уллу хапар этип айта эдиле. Гыжгытчыла уа Асхат аланы эллеринден болгъанына бютюн да ёхтемлене эдиле. Жамбот бла шагъырейликлерине да махтана эдиле.

Экинчи кюн адамла, балталарын, быхчыларын да алып, агъачха жайылдыла. Ингирге дери къалын агъачны ичинден терекле аугъан, балта ургъан, быхчы кесген тауушла эшитилгенлей турдула. Адамла къошларына кёз байлана алай жыйышдыла. Бюгече ала хапаргъа алай уллу къызмадыла. Арыгъандыла. Хар ким ушхуур ашап, тынчайыуну къайгъысын этеди.

Жамботлары тёрт терекни аудуруп, аланы бутаклары ариулап бошагъандыла. Алай алыкъа ол азды. Энтда да аллай бир керекди. Болса да Жамбот кесген тереклерин теркирек юйге ашырыргъа оноу этди.

Кече ортасындан тебиреп, уллу жауун жаууп башлады. Бичен бла хаух жабылган гитче кьошчукъла тамып, адамла тынчлыкъсыз болдула. Жауун эртденликде да тохтамады. Алай, агъач алыргъа келгенле, анга да къарамай, бнягъы агъачха жайылдыла.

Жамбот да, Ислам да, Тазрет да бек алгъа тюнене аудуруп хазыр этген тереклерин агъачдан чыгъардыла.

— Сен энди быланы юйге жетдир,— деди Жамбот Исламгъа.— Ызынга терк къайтыргъа унутма. Сен келгинчи Тазрет бла мен энтда да бир-эки терекни хазыр этербиз. Аш-суу да ала кел.

Боюнсаларына къайиш жантау бла тагъылган тереклени къыйналып сюйрей, ёгюзле жолгъа тебиредиле. Жамбот бла Тазрет Исламны бир кесекге дери ашырып, ызларына — агъачха къайтдыла.

Тюшден сора жауун тохтап, кюн ариу аязды. Бу кезиуде, кимни эсе да: «Аскер келеди, аскер...» — деген ачы ауазы эшитилди. Адамла ишлерин кьоюп, агъачдан чыгъа башладыла. Тёгерекден шоккла атылып тебиредиле.

— Биригиз къалмай бери чыгъыгъыз! Тёгерегигиз алыннганды! — деп къычырды биреулен. Ол къычырыкъ дагъыда къайтарылды. Агъач ичиндегиле бир бирлерин таба, бирге жыйышдыла.

— Иш осалды,— деди къайдан эсе да ёпке солуу этип жетген Асхат.— Атлы аскер тёгерегибизни алгъанды. Кесим кёрюп келеме.

— Сора не этейик?

— Сабыр болугъуз,— деди Асхат, эки къолун да кётюрюп,— Къужон аскерни бизни башыбыздан сылатыргъа деп келтирмегенди. Сауутубуз болса эди, жаныбызны учуз бермез эдик. Къаныбызны ала ёлюр эдик. Алай, беш-алты къауал бла биз эталлыкъ жокъду. Андан эсе, къутулургъа кюрешейик...

Асхат, адамланы ызындан тизип, кюн батыш таба тебиреди. Ала къутулалсала, жалан да ол жаны бла къутулургъа боллукъ эдиле. Нек дегенде, агъачны ол къыйыры таулагъа жетип тиреледи. Бирси жанлары уа ачыкъ ёзенди. Алайланы аскер сакълап турлугъуна уа ишеклик жокъ эди. Асхат да, аны ызындан тизилип барган адамла да агъачны ичин уллу сакълыкъ бла жырадыла. Хар тауушха къулакъ саладыла...

— Стой, стрелять буду! — деген ауаз, Асхатны тюз

аллындан эшитилди. Ол, сагъыш эте турмай, къауалын алгъа тутуп атдырды. Къарангы тартхан агъачны ичи тунукъ таууш этди.

— Артха айланмагъыз! Мени ызымдан...— деп къычырды Асхат. Аны ахыр сёзлерин жер жерден атылгъан шок тауушла жутдула. Адамла ары-бери къачып, чачтук болдула. Жамбот терек бутакъгъа абынып, ташла юсюне жыгъылды. Ол жалан да эки кёзю от чакъгъанча болгъанын эследи. Андан сора жугъун да билмеди. Эсин жыйгъанда, ким эсе да, эки къолу бла аны белинден тутуп, жерден ёрге кётюрюрге кюреше тура эди.

— Жамбот... Жамбот, не болуп къалды санга?..

— А-а, сенмисе, Тазрет... Тохтачы маржа, не болгъан эсе да башым тегерек айланады...

Къарангыда жукъ да кёрюнемей эди. Тазрет Жамботну терек тюбуне олтуртду. Къайда эсе да шок атылгъан тауушла Жамботха тумандача эшитилдиле. Ол къолун акъырын кётюрюп, мангылайына элтди. Бармакълары не эсе да бир жылы затха тийгенча болдула. «Башымы ташха ургъанма...» — деп келди аны эсине. Бу кезинде, жуукъдан юлкуюле шыбырдагъан таууш эшитилди. Тазрет Жамботну аякъ жанында атылып тургъан балтаны сермеп къолуна алды.

— Сдавайтесь! — деп, шоклары бла экеулен чыкъдыла. Тазрет къолунда балтасын аланы юслерине атып, артха секирди. шоклуладан бири, сынсып, жерге ауду.

— Тазрет, къутулургъа кюреш. Манга къарама...— деди Жамбот. Тазрет аны айтханына къарамады. Ол Жамботну эки къолтугъундан кётюрюп, агъачны теренине къутулургъа адыргы этди. Алай, билмей тургъанлай, желкесинден тийген шок къалакъ аны кёзлерин от чакъдырып, жерге къаплады.

28

Эртденликден окъуна, акъташчыла межгит таба къууулушуп тебиредиле. Къарт да, жаш да, сабий-балий да ары ашыгъадыла...

Биченден къайтып келе тургъан Хасау бла аны жашы Мажит, межгитни тийресинде халкъны басынып тургъанын кенгден окъуна кёрюп: «Тейри, не зат эсе да, бир иш барды...» — дей, Чокъракъ къаяны жаны бла энишге

терк тигелеп эндиле. Хасау не болгъанын сорургъа адыргы эте, элни ичи бла жан жанына къарай барады. Алай, алларына жан тюбемеди. Жашы да, ол да межгит къатына ёпке солуу эте жетдиле.

— Не барды мында? — деп сорду Хасау, гюрен тохтап, боюнларын алгъа созуп тургъан адамланы къатларына жетип. Сёзюне эс бургъан адам чыкъмагъандан сора, ол, келе келген кызыуу бла адамланы арасын жырып, алгъа ётдю. Бети да къан жугъу болуп, жюлюнген башы да кюннге ачылгъанлай, къара жыжым бла ташха байланып тургъан Жамботну кёргенде, Хасауну жүреги элгенди. Аны къатында шкоклары бла беш-алты аскерчи сюеле эди. Къужон да, Сосран эфенди да, Къамбот да, Элбек да, дагъыда бир къауум чанкала да, зынтхыдан тойгъан хоразлача, дёрденлерин кёпдюрюп, бир бирлери бла сёлеше, Жамботха да жийиргенчли къарай, ортада айланадыла. Байланы сабийлери чабып алгъа чыгъа да, Жамботну юсюне тюкюрюп, эсирикленип, жерлерине къайтадыла.

— Тиймегиз атабызгъа! Аны бла ишигиз болма сын...— деп, Адил бла Къанамат, кёз жиямукълары саркъа, гюренни тышындан тегерекге чабып айланадыла. Фазика уа: «Къыйынлы атам...», — деп, чачын-башын тартып, жүрексинип жияйды. Бир къауум тишируу, аны тегерегинден алып, чачына узалгъан къолларындан да тута: «Охо, кесинги быллай бир бошлама. Аллахны буйругъуна не этериксе...» — деп жапсарыргъа кюрешедиле. Халиматны да къатынла ортагъа алып, аны жарсыууна ортакъ боладыла. Ислам а гюренни ич жанында, къолларын энишге бошлап, сюеледи. Бетинде тамычы къаны къалмагъанды. Кёзлери атылыргъа хазыр болуп тургъан кьоргъашни окълагъа ушайдыла. Бир бирге къаты кысхан тишлерини кыжылдагъанлары аны къатында сюелгенлеге эшитиледи. Ташха байланып тургъан атасына кёп къараялмайды. Анга къарагъаны сайын, жүрегине къама ургъанча болады. Байланы сабийлери бара барып аны юсюне тюкюрселе уа, эки жумдуругъун да къаты кысып, кесин алагъа тартдырады. Алай, къатында сюелген Серго билегинден тутуп, аны жеринден теберге кьоймайды.

Жамбот башын энишге бошлагъанлай, бир халда кымылдамай турады. Ол кеси байланып тургъан ташны жанында жабышып тургъан жаркъасына ушайды.

Бираздан, Къужон гюренни тюз ортасына чыгып, төгерегине жютю къарады.

— Жамауат, сабыр болугъуз, бий сёлешеди,— деди Сосран. Суу азайып, тохтай башлагъан тирменни тауушуча, адамланы даууру, басыла барып, сел болду. Жалан да, къайда эсе да, жангыз къалгъан къыл къобузчу кесини тарыгъуларын сокъгъанча, Фазиканы сынсып жиягъаны эшитиле эди. Бир кесекден ол да тохтады.

— Эллилерим! — деп башлады Къужон, базыкъ бойнуу ёрге созуп.— Агъачлы къабакъда болгъан адепсизлик ишни барыгъыз да эшитгенсиз. Жер жерден бир къауум гыбышы ары жыйылып, аркъаларын бит басып, ёгюз къарынларын ашдан тойдуралмай айланганларыны ачыуун менден алыргъа къорешгендиле. Алай, аланы ол къууумлары жияу бла бошалгъанды. Юч жыйырмадан аслам гыбышыны тутуп, Нальчикге сюрюп кетгендиле. Ала барысы да анда тюрмеде чиририкдиле. Бу итни уа,— Къужон кеси бир жанына къарап тургъанлай, къолу бла Жамботну кёргюзтдю.— Мен тилеп къалдыргъанма, кесибиз шерият сюд этербиз деп. Ол ит болгъанлыкъгъа, биз адамлабыз. Сабийлерине жаным ауругъанды. Ёксюз болуп къалмасынла, аталары тели болгъанлыкъгъа, туудукълары алай болмаз, мени ахшылыгъымы эскере турурла деп, тюрмеден ол себепден къутултханма... Ма мени айтырлыгъым олду. Энди сюдню ишин а, Сосран, сен бардыр.

Эфенди къолунда да бир эски китабы бла ортагъа чыкъды.

— Къужон,— деди ол бек алгъа бийге бурулуп,— сени огъурлулугъунг башыбызда кёкча кенгди...

Чанкала жокку болуп тургъан жерден: «Алайды, алайды...» — деген ауазла эшитилдиле.

— Сен халкъыбызны бийи болуп, сабийлеге да жарыйса, къарыусузлагъа да къарайса. Бизден къайтмаса да, санга аллахдан къайтсын.— Эфенди жамауатха бурулады.— Алай Жамботча бир къауум телиле бийибизни ахшылыгъын билмейдиле. Аны мюлкюне, харекетине зарланадыла. Мындан бир къауум кюн алгъа, ёлгенле-рибизге аллахдан жаннет тилеп, ма бу межгитде кече арасына дери олтургъан эдим. Сора, къарангыда нёгерим да болмай, юйге кетип бара тургъанымлай, къабырла жанындан къулагъыма бир сынсыгъан тауушла эшитилдиле. Арабий аллах, бу не затды деп, тохтап къа-

бырлагъа къарайма. Ол мен кѳргенни душманым да кѳрмесин... Ёлюкле акъ кебинлери бла къабырладан чыгып, бир бирлерин бууа эдиле...

Тѳгерекден: «Астофируллах, астофируллах...» — деген къоркъуулу ауазла эшитилдиле.

— «Ёлюкле былай нек эте болурла»,— деп, юйге келип, аллахны сыйлы китабын ачып къарадым. Китаб а: бу чурулада, сыйлы жерибизде не аллахха, не да адамгъа ушамагъан къаугъа чыгъарлыгъын айтхан эди...

— Тоба астофируллах, тоба астофируллах...

— Сауларыбызгъа угъай, ёлгенлерибизге да тынчыкъ бермей, аманлыкъ ишни этгенлеге биз кечгинлик беребиз десек да, аллах кечерлик туююдю. Ол эриши ишге къанын, жанын да салып къатышхан итледен бири ма, былайда ташха байланып турады. Шериат жаны бла, мынга жюз чыбыкъ урулургъа керекди...

Жыйылгъанланы: «О-хо-о-о!..» — деген ауазлары кенгиге эшитилди.

— Къартайгъан, къарыусуз кишиге жюз чыбыкъ урургъа аллахдан къоркъмаймысыз!? — деп, Хасау алгъа чыкъды.

— Андан эсе, тюрмеде окъуна иги эди, — деп къычырды артдан биреулен. Жангыдан дауур башланды. Жамботну къатында сюелген полицайладан экиси, шкок бурунлары бла Хасауну артха, жерине чегиндирдиле. Къужон къолу бла башлагъыз деп белги берди. Ол сагъатдан полицайла Жамботну ташдан ычхындырып, белине дери тешиндирдиле да, бауурундан жерге жатдырдыла.

— Соймагъыз жарлы атамы! — деген Фазиканы ачы къычырыгъы, адамланы жүреклерин титиретди. Къужон эфендиге не эсе да бир затла айтды. Эфенди уа, анга башын булгъай, ортагъа чыкъды да:

— Агъачлы къабакъда Къужон кеси бу гыбышыгъа къамчисин бир кере жетдиргени себепли, жюз чыбыкъдан бири кетерилирин тилейди. Бийни ол тилегин шериат хукму къабыл этеди. Тѳрт жыйырма бла он тогъуз чыбыкъ къалды.

— Аны барысын да манга уругъуз, — деп, Ислам кѳлегин теше, ортагъа чыкъды. Адамла шум болдула. Энди уа не боллукъ болур дегенча, хар ким ауузларын ачып сакълайдыла. Эфенди бла Къужон кенгеш этдиле. Сора биягъы эфенди ортагъа чыкъды.

— Шериат хукмуда биреуню тазирын биреу кѳтюр-

ген адет барды. Алай, бу ишни юсюнде, ол адет бузулады...

Ислам, эки кёзюне да кьан чабып, эфенди бла даулашып башлады. Алай Сосран аны сёзюне кьулакь саламады. Полицайладан бири, Исламны аркьасындан тюртүп, ортадан кетерирге умут этди. Алай, Ислам аны бла жагьалашып тохтады. Ол полицайгьа дагьыда экиси кьошулуп, Исламны кьолларын артына буруп тебиредиле. Жаш, кьалай эсе да, ыргьакьгьа тюшген чабакьча жулкьуна кетип, аладан ычхынды да, таш не да тыякь излей, тегерегин кьармады. Кьолуна алырча кёзюне жукь илинмегенден сора, тырнакьларын кьыртишге беклеп, ууучлары толу жерни кьобарып алды. Алай, ол сэгьатдан полицайла парийлеча чабып, аны ортагьа алдыла да, тарта-соза кетип, тюпге урдула.

— Ол сабийди. Бир да болмаса, эриген этсегиз а, — деди Серго Исламны кьолларын артына буруп, жыжым бла байлай тургьан полицайлагьа.

— Сени аны бла не ишинг барды, иймансыз эбизе, — деп, Сосран Сергогьа огьурсуз кьарады. Полицайла Исламны кьолларын байлап бошап, аны гюренден тышына чыгьардыла. Кьалгьан полицайла уа Жамботха чыбыкь уруп тебиредиле. Бир кьауумла анга кьараргьа тёзалмай, артха кетдиле. Чанкала уа, Жамботну аркьасына чыбыкь тийгени сайын «Ох!» — деп кёл кенгдиредиле...

Хасау, дагьыда бир кьауум адам, Жамботну кьолтукь тюплерине кирип, юйюне келтирдиле. Кырдык дарман билгичле жыйылып, Жамботха эс тапдырыгьа кюрешедиле. Алай, Жамбот кьарьусузгьа кетген эди. Ол хазна тилин окьуна айландыралмай эди. Кече узуну юйдегилери да, Хасау да, Серго да, дагьыда хоншуларындан бир кьауум адам да юсюне сюелип алай чыкьдыла. Экинчи кюн ингирге ол бир кесек игиге айланганча болду. Келген, кетген бла сёлешген да этди. Тюненели берн кетмей, аякь жанында олтуруп тургьан Сергогьа:

— Э, жууугьум, быланы боюнларын бургьан алай тынч болмаз, — деп, ышаргьан кирик да этди. Сора кьалкьыды да, кече арасы бола башлагьан чакьлада уянды. Суу тиледи. Аны баш жанында олтуруп тургьан Ислам, Фазикагьа айтып, айран келтиртди. Жамбот аны унамады.

— Сууукъ суу беригиз,— деди ол, солууун кыйналып ала. Фазика чөмюч бла суу келтирди. Ислам бла Серго Жамботну башындан кётюрюп, анга суу ичирдиле. Фазика чөмючню алып кетип тебиреди. Жамбот аны тохтатды.

— Не этесе, атам?

— Анангы кюбюрюн ашчы.

— Не барды анда?

— Къама... Мени къамам. Аны бери келтир.

Фазика, жукъ да айтмай, бирси отоугъа кетди. Анасыны кюбюрюн ачып, аны тюбюнде кюмюш саплы къаманы, табып, атасына келтирди.

— Ма, атам...

Жамбот, къоллары къалтырай, къаманы алды да, төгерегине, башына къарады. Къынындан да чыгъарып кёрдю.

— Жаш,— деди Жамбот, къаманы Исламгъа узата.— Ма, мени къанымы алырса...

Жамбот андан ары жукъ айтмады. Ахыр солууун алып, башы бир жанына кетди.

— Атам!.. Ой атам... Бизни кимге кююп бараса?.. Атам...— дей, Фазика Жамботну жумушагъан санларына къапланды. Ислам къаманы да къолунда тутханлай, аны ёлюгюню аллында тобукъланып, башын энишге ийди...

Экинчи кюн битеу эл жыйылып, Жамботну асырадыла. Ол кюн аны юйюнде болгъан жилау-сыйыт, саулай Акъташха мудахлыкъ кийирди.

Кечени бели бола бара эди. Ислам юйден чыкъды. Тышында къарангы эди. Ол сехледен ётюп, Къужонну юйю таба ал бурду. Черен сууну бирси жанына ётюп, төгерегине сакъ къарай, белинде къаманы къынындан чыгъарды. Бу кезиуде, жер тюбюнден чыкъгъанча, аны аллында бир къарелди сюелди.

— Менме, Ислам...

— Серго!.. Сен а не этесе мында?!

— Сени сакълагъандан сора зат да угъай.

— Къайдан билгенсе мени бери келлигими уа?

— Э-э, Ислам, жүрек кёп затны сезеди,— дей, Серго Исламны къолтугъуна кирди.— Атангы осуятын толтурургъа чыкъгъанса... алаймыды?

— Алайды.

— Сагъыш а этгенмисе?

— Аны не сагъыш этерлиги барды? Мен атамы къанын алыргъа керекме.

— Къужонну ёлтюрюп.

— Хау.

— Ахшы, сен Къужонну ёлтюр. Аны не магъанасы боллукъду? Бир ол къорагъанлыкъгъа Къужонла азмы боллукъ сунаса?

— Атамы осуяты...

— Тохта, сен ашыкъма. Сагъыш этип кёрейик. Мен санга, сен атангы осуятын толтурма деп айтмайма. Алай, мени акъылыма кёре, атангы осуятын сен теренирек ангыларгъа керексе. Бир Къужонну ёлтюрюу бла сен аны къанын алаллыкъ туююлсе.* Жамботну жарсыулу къадарында къуру Къужон терс туююлдю. Терслик патчахдан башлап, битеу байлада бла бийледеди. Сени атанг да санга бу къаманы, бар да жангыз Къужонну къанын тёк деп бермегенди. Ол аны санга, битеу зулмучуланы богъурдакъларына тирер эсенг деп кьойгъанды. Мен сени атангы осуятын алай ангылагъанма.

— Ол мени къолумдан келмезлик ишди.

— Жангыз сени къолунгдан келлик ишди деп мен да айтмайма. Ол сени, мени, битеу халкъны ишиди. Жарлыла, жалчыла бирден кётюрюлсек. Къужон кибиклени кюллерин кёкге бардырбыз...

— Ол болмазлыкъ ишди...— деп, Ислам Сергону аузуна чапды.— Тыйма мени.

— Сабыр бол, Ислам. Ол боллукъ ишди. Ийнан сен анга. Эртде, кеч болса да, ол иш болмай къаллыкъ туююлдю.

Исламны ичи от жана эди.

— Угъай. Мен хар кюнде Къужонну кёрюп жашаялыкъ туююлме.

— Тохта, шуёхум. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез», дегенлей этме...

Ислам бла Сергону ушакъларына тынгылагъанча, къарангы кече солууун алмай, шош болгъанлай тура эди.

Бир къауум кюн озгъандан тора, Жамботну ёлгенин эшитип, Зарамукъ келди. Ол Ислам бла бирге шуёхуну къабырына барды. Зарамукъ къабыргъа къарап, ауур кючсуне, кёп сюелди. Жамботну къабыры анга ачудан бла жарсыудан толу тёбеча кёрюне эди. «Къыйынлы сен. Зорлукъ бла жарлылыкъ замансыз кёрге кийирди-

ле сени. Энди аллах ол дунянгы жарытсын. Жаннет ахлусу бол...»

Къабырладан кетип бара, Зарамукъ Исламгъа айтды: — Атасы ёлген жаш белин къаты къысады. Хайт де. Къыйынлыгъынг кёпдю бойнунгда.

Зарамукъ Акъташда бир къауум кюн турду. Жашыны хапарын сурашдырып кёрдю. Алай, тутулгъанындан башха, аны юсюнден толу хапар билген адам чыкъмады.

29

Кюз арты да жетди. Элде ташыуул башланнганды.

Ислам гюрбежиде жангыз кеси кюреше эди. Серго кёмюр келтирирге деп, эшекле бла Нальчикге кетгенди. Ол къайтмагъанлы ыйыкъдан озуп барады.

— Не болгъан болур мынга? Былай кёп бир заманда да къалмаучу эди,— деп, Ислам бирде кёрюк баса, бирде темир тую ичинден жарсыйды. Аны юсюне уа иш кёпдю. Гюрбежини бир мюйюшю ууакъ-тюекден ёрге къаланнганды. Аланы иелери келип ашыкъдырадыла. Алай, Ислам жангыз кеси не этсин? Жетишалмайды. Бир бирде Хасауну жашы Мажид келип, анга кёрюкню басаргъа болушуучуду. Бюгюн а ол да келмегенди.

Ислам бир темир кесекни къып къызыл этип, къычхачны болушлугъу бла отдан чыгъарды да, тёшню юсюне салды. Серго тутуучу ауур чёгючню къолуна алып, аны ёрге кётюргенлей, тышындан ат аякъ тауушла эшитилдиле. Гюрбежини эшигини аллына, къара тор айгъыры бла Къужон келип сюелди. Исламны кёзлерине къан чапды. Атасы ёлгенли, ол Къужонну биринчи кере кёре эди. Къолунда чёгючюн тёшде темирге асыры къаты ургъандан, гюрбежи титиреди. Къызыл темирден чыкъгъан жилтинле тегерекге огъурсуз чачырадыла.

— Э-эй, къайдады ол эбизе?

Ислам жууап этмеди. Ол тёш юсюнде темирни уу жилинны башын туйгенча тую эди. Бу такъыйкъалада ол кесни не зат эте тургъанын да эслемей эди. Чёгючю бирде темирге тийсе, бирде уа къуру тёшню юсюне тие эди. «Не этейим?!» — деген соруу, аны мыйысын ары да, бери да жырады. Жюреги тую тургъан темирча къызгъанды. Акъылы анга: сабыр бол, сабыр бол...— дейди. Жюреги уа: нек тураса? Атангы осуятын упутханмы эт-

генсе? — дейди. Бишеди, кюеди. Бир ары, бир бери болады. Ахырында, кызгъан жүреги хорлайды. Ол кълунда чггючню да ёрге кетюрюп, гюрбежини эшигинден тышына арсланча секирди... Алай, эшикте киши да жокъ эди. Ол, узайып баргъан Къужонну тгппесин кенгден кёрюп, башын энишге ийди. Ол халда эшик аллында сюеле кетип, гюрбежиге кирди. Серго жатыучу тапчаннга барып олтурду. Ол кесин кюден бла бутдан тынчайтды. Алай, ишлеялгъан а этмеди. Къарангы тарта башлагъанда, гюрбежини эшигин этип, юйюне тебиреди. Ол да орамгъа чыккгъанлай, эки эшекни да аллына сюрюп, Серго ашыггып жетди.

— Андан бери къайда эдинг? — деп сорду Ислам, Сергону кълун тутта.— Эшекле уа нек жүксюздюле?..

— Аны хапарын артда айтырма. Сен эшеклени иелерине тапдырып кел.— Серго алай айтып, тюзюнлей гюрбежиге кирди. Ислам ичинден: «Не болгъанды мынга? Бет къаны да тап кёрюнмейди...» — деп, эшеклени аллына сюрюп, орамны ёрге кетди. Ол къайтып келгенде, Серго бир къауум затларын артмаккгъа жыя тура эди.

— Не этесе, Серго?!

— Кёресе... Манга кетерге керекди.

— Къайры кетесе? Не зат болгъанды?

Серго артмаккыны аузун кысып, кетюрюп кёрдю. Сора аны бир жанына салып, мангылайында терлегенлерин женги бла сыйпады да, хуржунундан тютюн хуржунчуггун чыгъарып, папирос буруп тебиреди. Исламгъа аны бармаккылары къалтырагъанча кёрюндюле.

— Айтчы, не зат болгъанды?

Серго, бургъан папиросун къабындырды да, аны кексюл, къалын тютюнюн ичине тарта, тапчаннга барып олтурду. Исламны да къатына олтуртду. Жукъ да айтмай, башын энишге ийгенлей, тютюнню терк-терк тартып бошاپ, аны къалгъан кыйырын мюйюшде темирле юсюне атды да, онг кълун Исламны имбашына салды.

— Шуехум, энди гюрбежиге кесинг ие бол. Юйренгенсе... Мында сен эталмазлыкъ зат жокъду. Жалан да былай бир иги нггёр тап...

— Санга не болгъанды? Бек алгъа аны айтчы манга,— деп Ислам Сергону сгзюн бёлдю.

— Манга не болгъаны узун хапарды,— деди ол, олтургъан жеринден къобуп.— Хайда, сау-эсен къал. Сен бла мен энтда да тюрербиз...

— Къачан?

— Къачан болса да.— Серго Исламны къучагына кысыды.— Мени сора келген адам болса, къайры эсе да жууукъларына кетгенди дерсе да къоярса... Сау къал, жигит улан.

Ала экиси да гюрбежиден бирге чыкъдыла. Тышында кез байланган эди. Серго, терк окъуна орамгъа чыкъды да, энишге айланды. Ислам, не зат болгъанын билмей, аны ызындан аралгъанлай, къарангыгъа къарап къалды.

Серго элден таша жолла бла чыкъды. Ахыр кере, ызына бурулуп, тюбюнден ёрге къарагъанда, Акъташны къарелдисинден сора жукъ кёралмады.

Черен сууну жагъасын къууалагъан жол бла, Серго ашыгъыулу барады. Бир заманда аны къулагъына ызындан адам кычыргъанча эшитилди. Тохтап тынгылады. Хау, ким эсе да кычыра эди. Ол жолдан бир жанына бурулуп, ташла арасына чёкдю.

— Серго-о-о!..

Кычыргъан Ислам болгъанын Серго аны ауазындан таныды да, жолгъа чыкъды. Кёп да турмай, узакъдан къууулуп келген къарелди эсленди.

— Не этесе, Ислам?

Ислам аны къатына ёпке солуу этип жетди.

— Жолда ач болурса... ма...— деп, Ислам къолунда чулгъамны Сергогъа узатды...

...Атасы да ёлюп, аны ызындан а Сергодан айырылгъаны Исламгъа болмагъанча кыйын кёрюндю. Кюн сайын, не эсе да бир заты жетмегенча, адыргы этгенлей айланады. Алай ол кесин кёлсюзлюкге хорлатырлыкъ жаш тойюл эди. Хасау бла сёлешип, аны жашы Мажитни кесине салтачы нёгер этди. Гюрбежини отун жагыдан тирилтди...

Бир кюн, тюшге жууукъ, Ислам да, Мажит да къадалып ишлей тургъанлай, гюрбежини аллына беш-алты поллицай келип, атларындан секиришип тюшедиле.

— Сен кимсе? — деп сордула ала, алларына чыкъгъан Исламгъа.

— Мен... Мен темирчиме.

— Нёгеринг а кимди?

Ислам босагъа юсюнде сюелип тургъан Мажитни кёр-
гюзтдю.

— Къуйрукъ булгъама, суубурун, — деп, полицайла-
дан бири къолунда къамичи сабыны къыйырын Ислам-
ны кёкюрегине тиреди.— Къайдады Нико Бакрадзе?

— Ким Бакрадзеди ол? Мен аллай адамны таны-
майма.

— Къалай танымайса, биргенге ишлеп тургъан адам-
ны?

— Мени биргеме Бакрадзе деп киши да ишлемеген-
ди. Мен Серго бла ишлегенме... Серго Селидзе.

— Биз да аны сорабыз санга. Къайдады ол?..

— Къайры эсе да жууукъларыма барама деп кет-
генди.

— Къачан?

— Эки ыйыкъ болады андан бери.

Полицайла гюрбежини ичин тинтип башладыла. Ала
Серго жатыучу тапчанны тюк-тюк этдиле. Аны къанга-
ларын тышына чыгъарып, балта бла эки-эки атдырып
да къарадыла.

— Ол кете туруп санга не зат айтхан эди? — деп
сорду полицайладан бири Исламгъа.

— Зат да угъай... Сау къал деген эди...

— Ары дери уа не зат айтыучу эди?

— Бир зат да угъай. Темирчиликге юйретгенди.

— Аны юсюнден артда сёлеширбиз. Шёндю сен аны
бизге къайда болгъанын айт.

— Билмейме къайда эсе да. Айтама да, жууукъла-
рыма барама деп кетгенди.

— Къайдады жууукълары уа?

— Аны да билмейме.

— Артда, ётюрююнг ачыкъланса, эшитмедим деме.
Андан эсе, билгенинги айт да, палахны юсюнгден
кетер.

— Оллахий, бир зат билгеним жокъду.

— Аны ким болгъанын а билемисе?

— Да ким боллугъеди?.. Адам... темирчи...

Полицайла атларына минип, Къужонну ююю таба
жортуп кетдиле. Ислам сейирге къалды. Ол ары-бери
жайылгъан акъылын башына жыйышдырып, бир оюмгъа
келалмайды: «Зат да билмей тургъанлай, жукъ да айт-
май, Серго къайры кетди?.. Энди, аны излеп, полицайла
нек келедиле? Не палах этгенди ол?..»

Исламны акылын кыайгылы болуп келген Хасау бёлдү.

— Полицайла хата этмей кыойдуламы сизге? — деп сорду ол, Исламга бла жашына кезиу кыарай.

— Угъай.

— Билемисиз, ала Сергону ызындан нек тюшюп айланганларын?

— Билмейбиз.

— Ол тюрмеден кыачып айланган большевикди.

— Большевикми?! — Исламны кёзлери уллу жандыла. Ол аны билмегенди. Серго анга большевиклени юсюнден кёп хапар айтханды, алай кесини большевик болганын а айтмагъанды. «Нек жашыргъан болур эди менден?.. Адамга иш ычхындырып иер, деп кыоркыгъан болур эди...»

30

Арадан дагыда бир жыл озду. Черен суу, ыннаны учугъуча, бирде кёбе, бирде азая, кесини юйренчикли жагъаларын жалай саркыады. Акыташ да, кюн тууушда олтура кетип, кыалкыып кыалгъан акысакыал кыартча, Чокыракъ кыаяны тубюне кыысылып, кюн тийсе, кюннге кыыза, жауун жауса, жаууннга жибий, туруууча турады. Биз хапарларын айта келген адамла да эсендиле. Жалаи да Жюнюс жокъ болганды. Ол атасыны ёлгенин эшитгенден сора, Кыужоннга башха аманлыкъ этерге кыарыу тапмай, кыойчу нёгери Чыннайга сюрюуден жыырма мал да бёлүп (жалчылыкъ хакын), аны элге кыайтаргъанды да, кеси уа кыойланы кыалгъанларын сюрюп, кыайры эсе да кетгенди. Андан бери Жюнюсно хапары жокъду. Кыайдагысын киши да билмейди. Кыужон аны излетмеген жери кыалмагъанды. Аны хапарын билдирген адамга эки саулукъ ийнек берирге да айтханды. Алай, Жюнюсно не кеси, не хапары жокъду. Бирле: ол, кыойланы да эбизелеге сатып, Тюркге кыутулуп кетгенди дейле. Бирле уа: Дюгер жанына кетип, анда жашайды дейле. Болса да тюзюн киши билмейди. Быйыл жаз башында Кыужонну Чатлада малларындан бир кыауумун учула сюрюп кетедиле. «Ол Жюнюсно ишиди...» — деп хапар алай чыгъады. Алай, Кыужон ол хапарны да ётюрюк бла керти болганын тох-

ташдыралмагъанды, сюрюлген малларын да табалмагъанды.

Анда-санда, жыйылгъан жерде, не да жалчыла бир бирге тюбешип, лахор къурагъан кезиуде болмаса, элде Жюнюсю аты хазна сагъынылгъан да этмейди. Заман оза баргъаны сайып, аны хапары да унутула барады. Алай, Къужон а унуталмайды. Тамагъына тирелип къалгъан сюекча, Жюнюсю этген иши кече да, кюн да аны тынчлыгъын алгъанлай турады.

Арт кюнледе, кѣп къыралла бир бирлерине чабып, уллу уруш башланганды, ол урушха Россей да къатышады, деген хапар да жайылгъанды. Ол хапар огъурсуз хапар болса да, аны юсюнден сѣз тохтамай барса да, узакъ таулу элни адамларын уллу къайгъы этдирмейди. Аны ючюн деп ишинден киши да бѣлюнмейди, жукъусун да бузмайды. Жалан да чанкала эртден, ингир намазларында: «Я аллах, патчахны сен сакъла!» — деп тилек тилейдиле...

Кюз арты бошала бара эди. Кюнле сууукъгъа айлангандыла. Къар, тау тѣпелеринден иги да энишге тиге-ленди.

Кюн тюшден аууп бара эди. Ийнеклерин суу ичирирге сюрген Къанамат, ызына къайтып келе, эл тюбюнден ёрге айланган юч атлыны эследи. Ол алагъа бираз къарап турду да, ийнекни да жолда къоюп, юйюне чаңды.

— Келе турадыла!..— деди ол, эшикни хылыф ачып. Сора ызына бурулуп думи болду. Юйдегиле аны ызындан тышына къууулушдула. Къанамат, чепкен этеклери да жел эте, орамны энишге чабып бара эди. Халимат бла Фазика сехле къатында тохтадыла. Адил а орамгъа чыкъды. Кѣп да турмай, орамны энишге къыйырындан юч атлы чыкъдыла. Ортада атлыны ат бойнунда башына акъ жаулукъ жабылгъан тиширыуну эслегенде, Фазика да сабийча къууана, орамгъа чабып чыкъды.

— Жаным алынган, Марияны келтиредиле!..

Келин алып келген атлыланы кѣрген адамла да кимлери орамгъа чыгып, кимлери уа юйлерини чорбатларына минип: «Была кимдиле?..» — деп сейирсинип къарайдыла.

Ислам нѣгерлери бла юйню аллына жетип, атларын-дан тюшдюле. Адил Марияны ат бойнундан къойнуна

алды да, къолларында тутханлай, юйге кийрип, ич отоуда хазыр къалангкъаны артына элтди.

Ислам къабартылы кыыз алып келгенди деген хапар Акъташха терк жайылды. «Не тукъум жан эсе да бир кёрейик...» — деп, элни тангкёрдю къатынлары, ишлерин да къоюп, келин келген жерге ашыкъдыла. Келгенде алгъыш этип, Халиматны бла Фазиканы къолларын тутадыла.

— Аллахха шукур. Бу кыйынлы юйге быллай бир жарыкълыкъ келгени да иги эди,— дейдиле ала бир бирлерине. Фазика битеу къайгъыларын унутханча болгъанды. Бетине нюр жайылып айланады.

Ингирге Жамботну юйю адамдан толду. Келинни кёргенле аны таплыгъын айтып тауусмайдыла. Бирле: «Гинжи кибик, бир алапатчыкъды»,— деселе, экинчиле уа: «Суратха къарагъанча, аны чырайындан кёзюнгю аялыгъынг келмейди...» — дейдиле. Къобуз согъулуи, той этилмесе да (Жамботну бетинден), жыйылгъан адамла ашап-ичип, ойнап-кюлюп жайылдыла.

Тау адетдеча, хар ким да кетип, юйдегиле да тынчайгъандан сора, Ислам кесини отоууна кирди. Эшикни кылычын этди. Сора, акъырын барып, къалангкъаны кыйырын тыншчыкъ ачды. Мария мюйюшге кысылып, бетин узун бармакълары бла жапды. Ислам аны бедниден алып, къалангкъа тюбюнден чыгъарды. Жаш жыягъын аны жыягъына жууукълашдыра, не эсе да бир атла айтыргъа умут этди. Алай, сёзлери, бир жолгъа асыры кёп келип, тамагъында тохтап къалгъанча, зат айталмады...

31

1917-чи жыл... Февралда Николай патчах тахтасындан тайдырылгъандан сора, къаяла арасында орналгъан таулу элlege да аны хапары «шуу-шуу» этип жетди. Большевиклени хапарлары бютюн да кёп эшитиледи. «Большевик» деген сёз жарлыланы бла жалчыланы аузундан хазна кетмейди.

«Большевикле бийлени бла байланы жокъ этгинчи тынмазгъа айтадыла», — деп ала бир бирге тюбеген жерде хапарны кыыздырадыла. Чанкала уа аны жаратмайдыла. Большевиклени сагъыныргъа да суймейдиле.

Сагъынсала да, къанлары къайнап сагъынадыла. Ала патчахны тайдырылгъаныны жияуун этедиле.

Не да болсун, бийле бла байла, къателли къурт киргенча, чочуп тебирегендиле. Жарлыла бла жалчыла уа батыр сёлешни башлагъандыла. Алай болгъанлыкъгъа, жашау барыууча барады. Бирле ишлейдиле, бирле уа ашайдыла. Башха тау элледеча, Акъташда да, жашау башха ызгъа бурулургъа болур, деп ишекли болгъан бар эсе да, анга толу ийнаннган адам жокъду. Ёмюрледен бери да алгъасынмай келген адетле къысыр къаялача бегингендиле. Аланы тюрлендирирча кюч къайда?! Угъай, анга ийнаннган къыйын эди...

Кюз артында Къужон сау жылны ичинде къойларындан къыркъылгъан жүнню эшеклеге, атлагъа, къадырлагъа жүклеп, тау артына атланды. Аны мураты — жүнню Тифлисге элтип сатаргъады.

— Бу къайгъылы заманда узакъ жолгъа бош чыгъаса. Юйде турсанг иги боллукъ эди, — деп тамата къатыны Баблина жарсыйды.

— Не къайгъылы хапарды бу? Хар биригиз да чибин учхандан элгенип тебирегенсиз. Не затдан къоркъасыз? Бир да ангыламайма, антым.

— Айхай, бир тапсыз тюшле да кёреме...

— Биз аз тюрлю тюшле кёрмейбиз, къатын. Бир къоркъуу да жокъду. Къойла, ач болсала, макъыргъан этиучюдюле. Ач болсала, гыбышыла да, къойлача, тегерекден макъырып тебирейдиле. Къарынлары тойса уа, тохтайдыла...

Къужонну уллу кериуаны жолгъа чыккъъанда, саулай Акъташ жеринденми кёчюп барады деп айтырча эди. Уллу машокла аркъаларына къалау болуп жүкленген эшеклени бла къадырланы къуйрукълары бла къулакъларындан башха затлары да кёрюнмейди. Кериуанны бек аллында, къаратор ажирине да минип, Къужон кеси барады. Бир къауум жалчысы уа, жүкленген жаныуарланы жолгъа тизе, кериуанны ызындан жыяулай барадыла.

Элбек атасын Уллу тардан чыккъъан жерге дери ашырды.

— Мен бир айдан кёпге къалмам. Маллагъа сакъ бол. Гыбышыланы былай иги къапларына жыйгъанлай тур, — деди Къужон жашына.

Элбек, атасын ашырып, юйюне къайтып келе, гюрбе-

жиге бурулду. Ол атына жангы налла урдуруга керек эди.

Атасы тау артындан келгинчи, анга малларына кырай, таулада кеп айланырга тюшерикди. Атны иги наллары болмаса, тик ёрледе, чынгыл тешледе жюрюген тынч туююлду. Элбек гюрбежиге келгенде, Ислам бла Мажит аны эшигин этип, кетерге деп тура эдиле. Алайда дагыда бир кыауум адам бар эди.

— Эй, кыайры хазырлангансыз? — деди Элбек, гюрбежини аллында атындан тюшюп.

— Нальчикге барабыз... Кёмюр келтирирге,— деди Мажит.

— Тохтагыыз. Мени атымы эски налларын алышындырыгыыз да, сора ахыратха да барыгыыз.

— Алаймыды? — Ислам бийни жашына терс кыарды.— Башха жумушунг бармыды?

— Хапарны кыой, жууугум...— Элбек кыолунда кыамчисин ойната, Исламны аллына барып сюелди.— Мени атыма налла ургунчу, бир жары атларыкы туююлсюз!

«Кёремисе бу итни. Не адамлыгы барды муну? Кыоркыутуп жумуш этдирирге кюрешеди... Угъай, мен хайыуан туююлме. Сен аны билип кыой...»

— Не тынгылайса? Мени заманым жокыду.

— Мен сени атынга налла урлукы туююлме.

— Сора нек деп?

— Нек эсе да.— Ислам бир жанына бурулуп, кетип тебиреди. Элбек, кыжырыкъланып, аны билегинден тутду.

— Кыой, Элбек...

— Атха налла ур дейме мен санга! — Элбек Исламга кыамичи бла керилди. Тёзюмю тауусулган Ислам, сермеп аны жагыасындан тутуп, тежерекге чулгандыра барып, жерге урду.

— Хей-хей-хей!..— деп, алайда адамла чабып, Ислам бла Элбекни бир бирден айырдыла.

— Тохта сени, ананг кыатынынг боллукы!..— деп, Исламны жаный, Элбек атына минди.— Сени кыуру битли атангы угъай, юйюрюнг, юйдегинг бла да тюп этерге керек эди. Алай, алыкыа кеч туююлду...

Элбек атына кыамичи уруп, орамны букыусун кётюре, Черен сууну бойну бла ёрге жортуп кетди.

— Ислам, сен была бла асыры тереннге киресе,— де-

ди алайдагыладан бири.— Сабыр бола тур. Мен санга жарсыгъандан айтама. Атагъыз харип ёлгенли, кючден бла бутдан тириле келесиз. Жарлы юйюнге жангыдан от салдырма. Былагъа не сен, не мен, не бирси бирибиз зат да эталлыкъ туююлбюз...

— Болду, Къаншау! — деди Ислам къаны къызып.— Сен къоркъакъса. Къамбот сени кёз аллында кичи къарындашынгы къамичи бла туююп кетгенде да, сен анга жукъ айтмагъанса. Къачып, таш артына бугъуп, андан къарап тургъанса. Мен а алай эталлыкъ туююлме.

— Ислам тюз айтады,— деп бир къауумла аны жанына болдула.

Къалай-алай болса да, Ислам чыкъгъан жолундан къайтмады. Мажит да, ол да эшекле бла Нальчикге кетдиле.

Элбек гюрбежиден тебиреген къызыуу бла Гюрен элге жол тартды. Аны акъылы — старшинагъа тарыгъып, Исламны тутдурургъады. Ол Гюреннге, малла сюрюуден къайта башлагъан кезиуде жетди. Мыртазны конторунда тапмай, юйюне барды. Старшина уллу терек бахчасыны ичинде, бутакъланы энишге басхан къыш алмалагъа къарай айлана эди.

— А-а, сенмисе, Элбек? Кел, кел... жууукъ бол. Ол къыйырда бир иги кюз алмала бардыла. Келчи, татыуларын бир кёр...

— Мен санга жумуш бла келгенме.

— Не жумушду ол?

— Гыбышыла асыры озуп тебирегендиле.

— Не болгъанды? — деп Мыртаз къашларын туюдю.

— Ол Ислам деген битбаш атыма налла уругъа унамагъанды.

— Жамботну жашымы?

— Хау. Аны бла да къалмагъанды...

Старшина, Элбекни хапарыны ахырына дери тынгылады да, сора мыйыкъларыны къыйырларын да бура, айтды:

— Бусагъатда сабыр бола туругъа керекди. Шёндю большевик мажюсюле жайылгъандыла, итлени къозутханлай, гыбышыланы къозутуп, къаугъа этдирип айланадыла. Керенский аланы жокъ этип бир бошасын да, сора Ислам кибикле иш туююлдюле. Биз аланы, чибинлени къакъгъанча, къагъып бошарбыз.

— Сора, большевикле керти да кьоркьуу салыпмы айланадыла?

— Энди, кьоркьуу салып этгенлери да жокьду. Болса да, ач бёрюлени улугъанлары хычыуун кёрюнмейди да. Ала кёп барлыкъ туююдюле. Бусагъатда кьолгъа тюшген большевик бла сёлеше турмайбыз. Уруп, башын бир жанына тайдырып иебиз.

— Ай, кезиуонде, ол эбизени большевик болгъанын билмегенем ансы...

— Аны билмегенибиз барыбызгъа да айыплы болгъанды. Полковник Морханов аны ючюн манга къаллай бир тырман этгенди. Акъташда гыбышыланы кьозгъап айланган ол болгъанды, сен аны билемисе? Энтда да, аны ууу кетмегенди...

Бир къауум кюнден Ислам бла Мажит, эшеклени да кёмюрден жюклеп, элге къайтдыла. Ала гюрбежини алында эшеклени жюклерин гюшюре тургъанлай, Хасау келди.

— Кёп къалып жарсытдыгъыз бизни,— деди ол, жашлагъа.— Кёмюр табалмаймы тургъансыз?

— Угъай, тейри. Кёмюрню уа бек тапханек,— деди Ислам жарыкъ ышара.

— Сора уа?

— Хапарлагъа тынгылай мычыгъанбыз.

— Не хапарлагъа?

— О, биз эшитгенни алыкъа бу элде киши эшитмегенди, — деди Ислам, толу машок кёмюрню, бир кьолтугъуна алып, гюрбежини ичине киргизе.

Хасау жашланы бет халлеринден аланы кёллери кётюрюдюп болгъанын эследи да, кесини да, нек эсе да, къууанырлыгъы келди.

— Не хапар эшитгенсиз? — деп Хасау къатлап сорду.

— Ленин! — Исламны ауазы уллу ёхтемлик бла эшитилди.

— Ангыламайма...

— Сени, мени... битеу жарлы халкъны насыбы ючюн кюрешген кишиди ол.

— Ким дединг атына?

— Ленин.

— Ленин...— деди Хасау сагъыш эте.— Сора ол да большевик болур, ы?

— Биринчи большевик олду. Битеу большевиклени башчысыды.

— Ах, алаймыды?..— Хасау даггыда саггыш этди.— Сора сиз анга тюбемни келесиз?

Ислам жарык кюлдо.

— Угъай. Биз анга тюбемегенбиз. Ол Нальчикде турмайды.

— Сора уа?

— Россиядады...

— Узакды да. Анга къалай барып тарыггырыкыбыз?..

Арадан бир къауум кюн озду. Элбек атасыны мал сюрюулери кырай, таулада айланады. Дюгер жанында Чатла деген бек узак къышылыкыга дери жетди. Анда, Хызыр бла Къаспот кютген къойладан сора да, алты сюрюу бар эди. Элбек кече Чатлада къалды. Хызыргыга бла Къаспотха бир иги къойну да сойдуруп, аны этинден да ашап, шорпасындан да ичип, тоюп жатды. Кечени бир заманында, Элбек шкок атылган, итле юрген, адамла чакыргъан тауушха уянды.

— Не болганды?! — деп, ол чулганып жатхан жамычысы бла бирге кетюрюлдо.

— Баям, къайсы сюрюуге эсе да бёрю кирген болур,— деди Къаспот, къарангыда хахай эшитилген жанына къулак салып.— Мында бёрюле кепдюле. Тынчык бермейдиле.

— Не болган эсе да, мен барып билип келейим,— деп Хызыр, хыжысын да къолуна алып, къарангыга сингип кетди. Ол да кетип, бираз болганлай:

— Эхе-хе-ей, къойланы сюрдюле да кетдиле...— деген къычырык эшитилди. Элбек, жилян ургъанча секирип, Хызырны ызындан къууулду. Къарангыда абына да жыгыла, къаугыга болган жерге аманны кебинден жетди.

Къойлары сюрюлген жалчыла, къуру ыстауатны къатында, башха къошладан болушлыкыга деп чабып жетген жалчылагыга хапар айта тура эдиле.

— Къайда къойла? — деп Элбек келефен адамча къычырды.— Нек сюелип турасыз? Нек къуумайсыз алаңызындан!

— Ызларындан къуууп, биз алагыга этерик жокъду,— деди къойлары сюрюлген жалчыладан бири, Хасан.— Ала кепдюле. Хар бирини шкогу барды.*

— Жанынгамы кьоркьаса, итден туугьан ит! — деп, Элбек бара барып, Хасанны кьарын тюбюне аягьы бла урду.— Сени кирли жанынгдан эсе, бир мал багьалы болгьанын билемисе!?

— Элбек, ол терс тьююлдю,— деди Хызыр.

— Хы, сиз биригиз да терс тьююлсюз. Сора мен терсе, ы? Тохтагьыз, сизге атам бир кьайтсын. Кюнююзюню ол кьргюзтюр!..

Кьарангыда ат аякь тауушла жууукьдан жууукь эшитиле келип, тохтадыла. Ол сагьатдан:

— Эхе-е-е-ей!..— деген кьычырыкь кьарангы кечени топ атылгьанча зангырдатды. — Ит Кьужоннга айтырсыз, мен алыкьа атамы кьыйынын андан кьайтарып бошамагьанма!..

— Жюнюс! — деди кьойчуладан бири... Элбек кьауалны кьычырыкь эшитилген жанына буруп атды да: «Алай тохта, битли гыбышы!..» — деп, кьутулуп баргьан кьабыныны ызындан секирген туз киштикча, мыллыгын алгьа атды. Кьойчуладан бири да жеринден тепмеди. Ала, бетлерин узаядан узая баргьан ат аякь тауушла эшитилген жанына буруп, хар бири ичлеринден Жюнюсню эскере, сейир этип сюеле эдиле...

— Тохта, ананг кьатынынг боллукь, мен санга атаңгы кьыйынын кьргюзтюрме!.. — деп, Элбек, тегерегин ашай, артха кьайтды.

Кечени кьалгьан кесегин Элбек жукьусуз ашырды. Таңг жарып башлагьан кезиуде уа, атына да минип, старшинагьа кьууулду. Ол Гюреннге тюшден аууп жетди. Тюбюнде атын халек этгенди. Аны бурун сюеклери туруп, «пырх-чырх» этип, зордан аллайды, суугьа кьемюлюп чыкьгьанча болгьанды. Старшинаны конторуна жетип, Элбек атдан тюшгенде, ат да сюрюшюп, жыгьылыргьа аздан кьалды. Аны быгьын тюплери биреулен кьолу бла тийип тепдиргенча тебе эдиле.

Мыртаз жеринде эди. Элбек аны кабинетине, жел ургьанча, хылыф кирди.

— Не болгьанды?.. Не болгьанды? — деп, эки кере да кьатлап сорду старшина, Элбекни кьаны кетген бетине кьоркьуулу кьарай.

— Тюнене кече, Жюнюс Дюгер жанындан жыйын бла келип, Чатладан беш жюз кьоюбузну сюрюп кетгенди...

— Биягьы Жюнюс?

— Хоу. Жамботну жашы...

— Да мени адамларым аны Дюгерде тапмай кьайтхан эдиле да. Жангылгъан эте болурса? Жюнюс болмай...

— Угъай, угъай,— деди Элбек, старшинаны аузуна чабып.— Ол кесиди. Гыбышыла аны ауазындан таныгъандыла...

— Сен а кьайда эдинг ол заманда?

— Алайда.

— Да тутхан этсегиз эди уа.

— Къууулгъанем ызындан... Къауал бла да атханем. Алай, кёзню кёзге урса да кёрюнмезча кьарангыда не этерлигем? Къутулду да кетди. Не да эт, Мыртаз, аны тутдур. Аны кьанын кеси кьолум бла тёгюп, итлеге жалатхынчы, жүрегим орнуна келлик туююлдю...

Мыртаз, олтургъан шинтигинден кьопду да, кабинетини арбазгъа кьарагъан терезесини аллына барып:

— Чонгкьай, Саламелик кьайдады? — деп сёлешди.

— Атлагъа суу ичирирге кетгенди,— деген жууап эшитилди тышындан.

— Ол келгенлей, экигиз да манга киригиз.— Мыртаз терезеден артха бурулду да, Элбекни кьатына барып: — Кьоркъма сен, жер юсюнде эсе, мен аны таптырама. Чонгкьай бла Саламелик ёткюр полицайдадыла. Эсингдемиди, ол бир жыл Жамботну кьызына баргъанынг ючюн, сени бир гыбышы туюген эди?.. Атын унутуп турама...

— Дадаш...

— Хы, Дадаш... Аны да Жоба ауушну тийресинде Чонгкьай бла Саламелик кьаплагъан эдиле да...

Бу кезиуде кабинетге эки полицай кирдиле да, эшик юсюнде сюелдиле.

— Иш барды,— деди Мыртаз алагъа.— Акъташда ол Жюнюс дегенни эшитгенмисиз?..

— Хоу, эшитгенбиз,— деп Чонкьай терк жууап кьайтарды.

— Ол шёндю Дюгердеди. Тюнене кече Чатладан Къужон бийни беш жюз кьоюн сюрюп кетгенди. Къалай да этигиз, аны тутуп келигиз.

— Да былтыр аны тутаргъа баргъанла, ол Дюгерде жокьду, деп келген эдиле да, — деди Саламелик.

— Ала табалмай, ётюрюк айтып кьайтхандыла. Мен аны ючюн алагъа кёргюзтюрме. Хайда, турмагъыз...

Чонкбай бла Саламелик контордан терк чыккыдыла...

Бир нэнча жылдан бери аты-чууу билинмей тургъан Жюнюсю хапары чыккыганы акъташчылары барысын да сейирсиндирди. Аны сау айланганына къарындашлары, эгечи Фазика, ёге анасы Халимат да къууандыла. Алай, аны бла бирге, аланы жүреклерине къркбуу да кирди. Полицайла ызына тюшген эселе, аны тутаргъа боллукъдула. Тутулса уа, Къужон анга къалай дерт жетдирлиги баямды.

Элбек кюн сайын Чонкбайдан бла Саламеликден хапар сорушдургъанлай турады. Алай, алыкъа аладан бир тюрлю хапар жокъду. Ала кетгенли уа он кюнден озуп барады. Атасы къайтхынчы, Жюнюсю тутулуруна Элбек неден да бек ашыгъады. Ол да тутулмагъанлай, сюрюлген къойлары да жерине къайтмай тургъанлай келсе, Къужонну къалай кызарлыгын ол ахшы биле эди.

Кетгенлерини он ююнчю кюнюнде, Чонкбай бла Саламелик элге къайтдыла. Тююнлей старшинагъа барып, хапарларын билдирдиле.

— Жюнюсю ызына биз Цей деген тарда тюшген эдик,— дедиле ала.— Алай, антсызны уллу жыйыны болгъаны себепли, туталмадыкъ. Окъларыбыз тауусулгъунчу сермешдик ала бла. Окъларыбыз тауусулгъандан сора уа не этеригек...

— Сизге уа бек ышанып тура эдим,— деди Мыртаз, алагъа къашларын туйюп.— Ахшы, солугъан этигиз. Мен Нальчикге тебиреп турама. Не эте эсе да, полковник Морханов чакъырады, къайтсам, кърюрбюз. Баям, сиз айтханча эсе, ары сау отряд жиберирге тюшерик болур...

Полицайланы кърлай къайтханларын эшитгенде, Элбекни санлары тюшдю. Бир къауум кюнден а биргесине баргъан жалчылары да, Къужон кеси да жерк бояугъа боялгъан темирча, бетлери кызыл-къронгур болуп, тау артындан къайтдыла. Бийни келю жарыкъ эди. Баям, сатыу-алыу ишлери осал баргъан болмаз эди. Аны харакетден жүкленип къайтхан узун керуанына акъташчыла, чорбатлагъа минип, туурадан сукъланып къарай эдиле. Элни ичинде Къужон аллына тюбеген сабийге, хуржунундан чыгъарып, кампетле да узатады.

Алай, юйюне жыйылып, маллары сюрюлген хапарны

эшитгенден сора уа, чучхурдан саркыган сууча, шытыларын чача, отдан келек кийгенча болады.

— Мен антсыздан тууганма, ол гыбышы Жамботну битеу юйюрюн туурап чыкмасам!..— деп, бугача ёкюрюп, кыабыргыада тагылып турган узун, кыайкы кыылычны сермеп алды.

— Къой маржа, кесинги сууут. Алай этерге жарамайды...— деп, кыайын атасы Къамбот аллына сюелип, аны кючден бла бутдан тынчайтды. Сора Къужон ачыуун Элбекке тедю.

— Санпа адам жауур эшегин да ышанырча туююдю. Итлени суугыама сюре эдинг, малларынга кыарамай? Кете туруп кыаллай бир айтханма, сакъ бол деп! Угъай, сен жукыга жарарыкъ адам боллукъ туююлсе!..

Ингирде, кюн батхан заманда, Жамботлагыа Хышмыш бла бирге Къужонну дагыда эки жалчысы келдиле. Хышмыш арсарсыз баугыа кирип, кюзларгыа жатып турган ийнекни бла, эки кыозулу кюйну сюрюп орамыа чыкды.

— Не этесиз, кюнюм кыуруган!?.— деп Халимат аланы юслерине чапды. Тышында жабыгыа юйден Фазика, Мария, Адил, Кыанамат чыкдыла.

— Бизни Къужон ийгенди,— деди жалчыладан бири, бойнун бир жанына кыынгыр тутуп.— Сизни не малыгыыз бар эсе да, сюрюп келигиз деп буюрганды.

— Нек?

— Жюнюс ючюн болур. Ол табылып, сурген кюйларын кыайтарса, Къужон да сизни малчыкларыгызыны кыайтарлыкды.

— Быллай ишни уа ким кергенди. Сора биз аллыбызда жангыз ийнегизни Къужоннга берип, ачданмы ёлюрге керекбиз? — деп Халимат, чабып, ийнекни артха бурургыа умут этди. Алай, Хышмыш кюлунда базыкы кыазыкыны кетюргенде, Халимат, ахы кетип, бир жанына турду.

— Эй, бийни парийи, сен не этесе? — деп Адил Хышмышха жанлады. Фазика кыарындашыны аллына сюелип, аны Хышмыш бла жагыалашыргыа кюймады.

— Мен ёлюп кыалайым, тийсенг... Ислам келгинчи тез...

Ислам а Зарамукыну ауруган хапарын эшитип, аны кере, Урух кыабакыгыа кетип эди.

Битеу тийре тышына чыкды. Адамла кыыйынлы

Жамбонну сабийлерине жарсый, ичлеринден Къужоннга налат бере эдиле. Алай андан не файда... Бийни адамлары жарлы юйюрюю малчыкъларын сюрдюле да кетдиле.

Экинчи кюн Къужон, старшина бла къаты сѣлешир акъылы болуп, жолгъа чыкъды. «Не хыликгялыкъды бу? Старшина алаймы болады? Къынгкъ этген гыбышыны, богъурдагъындан алып, экинчи жол ол кеси ауанасындан кеси къоркъа барырча этерге керекди. Энди ол битли Жююс неди? Шо аны окъуна тутдуралмайды... Угъай, Мыртаз, былай бла иш барлыкъ туююлдо. Къуллугъунгу толтуралмайса. Ол жол сени бу къуллукъда бош къалдыртханем... Алай, шуѳхум, алыкъа уа... Сен бу жууукъ кюнледе ол ийисли Жююсю тутуп, аллыма келтирмесенг, ант этеме, старшиналыкъдан тайдыргыма. Полковник Морхановха эки сѣз айтханымлай, ишинг битерликди...»

Къужонну оюмун аллына тюбеген атлы жолоучу бѣлдо.

— А, сенмисе, Хажомар?... Алейкум-салам... Къайры атланганса?

— Сизге барама, тейри. Эртдеден бери къызны да кѣрмегенме... Сора сени тау артындан къайтханынгы эшитгенме да, бир хапар сорайым деп чыкъгъанлыгъым эди...

— Бар сора, бар... Мен да кѣп турмай къайтырма... Мыртазгъа тюберге керекме.

— О, алай эсе бош бараса.

— Нек?

— Мыртаз Нальчикдеди. Ол ары кетгенли, ыйыкъдан артыкъ болады дейле. Мен да тюнене бир иш бла барып, тапмай кетгенме. Къачан къайтырыгъын киши да билмейди.

— Тапсыз болду кѣреем...— дей, Къужон атыны башын артха бурду.

— Сен старшинагъа ол Чатлада сюрюлген кюйларынг ючюн бара болуренг?

— Хоу... Алай анга башха айтырлыкъларым да бар эди. Бу арт заманлада гыбышыла аллахларын танымай тебирегендиле.

— Аны айтсанг а,— деп Хажомар сѣзге терк табылды.— Къабыучу итлеча болуп барадыла. Быллайны уа ким кѣргенди?

— Ол барысы да Мыртазны терслигиди. Жюгенни кьаты туталмагъанны ат алып кьачады деп, бурунгулула билмей айтхан болмазла. Мыртаз туура быллай хыбыл болур деб а турмаем. Антым, аны жеринде мен болсам эди, гыбышыланы төрт аякъланып жюрюрча этерем!

— Кереги да алайды... Энди, бизде ол Асхат деген тюремден кьайтханлы да тынч турмайды.

— Ким Асхатха айтаса? — Къужон атыны башын да тартып, бети да тюрленип сорду.

— Ма ол Агъачлы кьабакъда сауга тиш билеген...

— Тохта, ол тюремден чыккъанмы этгенди?

— Хоу.

— Къачан?

— Кёп болмай...

— Көрмейсе бу ишни!? Мен ол заманда аны аягъы бу журтлагъа кьайтып келмезча этигиз деп Морхановдан, бирси биринден да кьаллай бир тилегенме. Не деген хыликгялыкъды бу?

— Да төрт жылгъа сюд этген эдиле да, заманы жетип чыккъанды. Айхай, жеринде тынч турса, не айтырлыгъенг. Келе келгенлей, сиз Хажомаргъа не затха къулланып айланасыз деп, болгъанны айтып, эки иги жалчымы ёнгелетди да, ала уа кьойларымы кютерге унамадыла да кьойдула.

— Хы...

— Тюнене Мыртазгъа да аны ючюн баргъанем... Асхатны ийманын жыйдырыр эсе деп.

— Тейри, ол жыйдырмаса да, мен жыйдырырма аны ийманын!

— Кеси уа эки сёз айтса да «большевикле» деп тохтайды. Къайдан хата-палахха чыккъдыла бу большевикле дегенлери да?

— Тохта, мен аны большевигин кёзюне кёргюзтюрем...

Къужон бла Хажомар, хапаргъа асыры кьызгъандан, юйге кьалай жетгенлерин да билмей кьалдыла. Арбазда не эсе да бир затла бла жубана тургъан Ариубат, Къужон бла бирге келе тургъан атасын кёргенде, кьууанып, уллу бурнун тарта, барып кьабакъ эшикни ачды.

Къужон кьонакъны хатерине семиз ирик сойдурду. Жангы кьой эт бла аны татыулу шорпасы эки байны

да огъурсуз бетлерин тынгсытып, жау сюртюлген эски чабырлача жылтыратды.

Тойгъандан сора, Къужон бла Хажомар, тапчанлагъа хаух тыянып, хапарны бардырадыла. Кечени адамла тынчайып башлагъан кезиуюнде, Къужонну итлери барысы да бирден юрдюле. Ат аякъ тауушла да эшитилдиле.

— Ким эсе да келгеннге ушайды,— дей, Къужон тапчандан ауур санларын эринип кётюрдю. Бир кесекден а хылыф ачылгъан эшикден Мыртаз кирди. Аны бети кетип эди. Кёзлери жан жанына къоркъуулу къарай эдиле. Аны халын тап кёрмей, Къужон бла Хажомар да тынгсыз болдула.

— Эшик жабылгъанды,— деди Мыртаз, саламлашхан да этмей.— Мен Нальчикден келеме...

— Не палах болгъанды?

— Большевикле... Керенскийни тайдырып, властны къолгъаалгъандыла.

— Кет! Не хапарды ол!? — деп, Къужон туююшюрлюк хоразча, кесин старшинаны юсюне атып, бурнун аны бурнуна тиреди, бети, кюннге кюйген картошча, кёргерди.— Сора уа, сора?

— Сора не?.. Большевикле жерни, байладан сыйырып, гыбышылагъа юлеширге айтхандыла дейле. Харзатны да тенг этергеди муратлары.

— Да биз а гыбышылагъа юлешигиз деп, жерлерибизни, мюлкюбюзню да алагъамы берликбиз? — Асырыкъаны къайнагъандан, Къужонну санлары къалтырадыла. Хажомар а, тили тутулгъан адамча, жукъ да айтмай, эки кёзю да тана кёзлерича уллу жанып, тапчанны къатында ёрге сюелгенлей турады.

— Нальчикде болгъан къаугъады. Гыбышыла дёрденлерин кётюрюп айланадыла. Большевикле энди биз оноу этерикбиз дейдиле...

— Морханов алагъа къалай тёзюп турады да? Барысын да бир жолгъа нек къырып чыкъмайды?..

Большевикле баш болгъандыла деген хапар Акъташны сагъайтханды. Болса да, аны юсюнден уллу айтыргъа киши да базынмайды. Жарлыла аны юсюнден, жарты-къурту эшитген болмаса, алыкъа толу хапар да билмейдиле.

Танг жангыдан атып келе эди. Фазика сууукъсурап уянды. Къойнунда жатхан алтыжыллыкъ жашчыгъы Азретни да, аны да юслеринде жууургъанлары бир жанына кетип эди.

— Сен бу аякъларынгы тынч нек тута болмазса...— деп, татлы жукълап тургъан жашына тырман эте, Фазика жууургъанны юслерине тап жапды.— Энди кесинги башха жатдыра турлукъма. Киши болгъанса... Хау, жанынга къатайым, кишичик болгъанса...

Жюн жууургъан санларын жылытханлай, Фазиканы кезлери дагъыда жумулуп тебиредиле... Тюш кёрдю: Ариу, жылы кюн тийип тургъанча болады. Элни адамлары тышына тегюлюп, Чокъракъ къаяны башына сейир этип къарайдыла. «Не кёресиз анда?...» — дей, Чокъракъ къаягъа Фазика кеси да къарайды... Анда кёргенине тамаша эте, сейир болады. Къаяны тегпесинде уллу акъ атха да минип, бойнунда чиммакъ башлыгъыны къанатларын да жел ойната, атасы Жамбот элге айланып, не эсе да бир затла айтып къычырады. Къаяны тюбюнден ёрге уа жилинла ёрлеп, аны къабаргъа умут этедиле. Алай, Жамботну акъ аты, аланы чыгъа баргъанын аягъы бла уруп, къаядан энишге тенгеретеди. Бир заманда бир уллу саруек, къайдан эсе да жашыртын келе келип, кенг ачылгъан аузундан да отла чачыла, Жамботну арт жанындан ёрге кётюрюлгенча болады. «Ата-а-ам!» — деп, Фазика къычырыкъ этеди... Адамла да къоркъуп, къоллары бла бетлерин жапханча боладыла. Бу кезиуде кюмюш сауутлары да кюнде жылтырай, къайдан эсе да бир атлы чыгъады. Адамла: «Серго... Серго...» — дейдиле. Ол, жете келип, саруекни сермеп бойнундан тутуп, Чокъракъ къаяны башындан энишге быргъайды. Бийикден келип, ташлагъа тийген саруек, гыжы ийирилген шынтагыча, чулгъана кетип, ёлгенча болады. Къая башындан Фазиканы къулагъына атасыны: «Къоркъма, къызым!..» — деген къычырыгъы эшитиледи...

Фазика уянды... Жюреги, кёкюрегинден чыгъыпмы кетеди дегенча, къаты ура эди. Аны «дып-дып...» — этгени къулакъларына барабан ургъанча эшитиле эди.

— Фазика, не болгъанды? Тынчлыкъсыз кёрюнесе,— деди Халимат. Фазика ёге анасына кёрген тюшюн айтды.

— Астофируллах, не затха кёрюннген болур? — деп, Халимат кийинип тебиреди. — Чолакъ эфендиге бир барсанг а, ол тышлени магъанасын жангылмай айтычуду...

Бу кезиуде тышында ийнек мёнгюрдегени эшитилди.

— Бизни ийнекге ушайды да...— дей, Халимат, жарты-кърту кийиннгенлей, юйден чыкъды. Ол сагъатдан анына къайтып келди да: — Фазика, ийнегибиз келип турады... Къойларыбыз да! — деди къууанып.

— Хо бир да?..— Фазика сейир эте, жеринден терк кьопду.

Халимат да, Фазика да малларын баугъа жыйдыла.

— Бош тыйып кюрешебиз ансы, Къужон энтда жиберир адамла,— деди Фазика. Бу кезиуде хоншуларындан бир къатын аланы къатларына келди.

— Иги болду кёреем, малчыкъларыгъызны кьолугъызга къайтханы. Аллахдан кьоркьгъан болур ол ит Къужон.

— Аны уа ким биледи,— деди Фазика бауну эшигин эте. — Кеслери къачып келген болурла ансы...

— Угъай,— деди хоншу къатын, Фазиканы сёзюн бёле. — Танг аласында Хышмыш, кеси сюрюп, суудан бери ётдюрюп ийгенин ёз кёзлерим бла кёргенме.

Аны эшитгенде, Халимат бла Фазика сейирге къалдыла: «Не эсе да бир зат болгъанды ансы, Къужон кеси ыразылыгъы бла малланы къайтарлыкъ туююл эди... Не болгъан болур, арабий?..»

Не да болсун, ол хапар элге терк жайылды. Аны юсюнден хар ким хар тюрлю оюм айта эди. Бирле — Къужон ёксюз сабийлени гюняхларындан кьоркьгъанды дессе, бирле уа — угъай, ол большевикледен сыкьгъанды,— дей эдиле.

33

Арт эки-юч кюнде Марияны жүрек тынгысызлыгъы бютюн да уллу болгъанды: «Ислам нек келе болмаз?.. Атама бир палах болуп къалмагъыйы?..»

Мария кеси жукъ айтмаса да, Халимат бла Фазика аны къайгъылы болуп тургъанын биле эдиле. Ала кеслери да Мариядан аз жарсып туююл эдиле. Дуния ары-

бери тарт-соз бола тургъан кезиуде, Исламны юйюне жыйылмай кѣп къалгъаны Фазиканы бла Халиматны да тынчлыкъсыз этгенди. Болса да, Мария бютюн да аманнга кетер деп къоркъгъанлыкъдан, ала кеслерини къайгъыларын ичлеринде кечиндире, жаш келинлерине кѣл этдирирге кюрене эдиле.

— Арууунгу алайым, сен керексиз жүрегинги къыйнап турма. Ол ичингдегине да аманды...

Тюненели бери къар къатыш жауун тохтамай жауа эди. Бек амалсыз жумушу болмагъан хазна тышына чыкъмайды. Хар юйюр кесини от жагъасында олтурушады.

Фазика бла Халимат экиси эки таракъ бла, беллерин да кѣтюрмей, эртденликден окъуна, къазауат этип, жүн тарайдыла. От жагъада жаннган сыгын отну жылууу, аланы бетлерин къызартханды. Мария да аланы къатларында олтуруп, урчукъ ийиреди. Аны къарны болгъанлы, анга юйде арталлы бла да ауур жумушну жетдирмейдиле. Болса да Мария зат этмей, бош олтуруп туралмайды. Къолу бир затха жетип жубана турмаса, тынчлыгъы болмайды.

Адил бла Къанамат да кезиу-кезиу тышына чыгып, бауда малчыкъларына да къарайдыла, юйге сыгынла кийиредиле. Гитче Азретчиг а, анасыны сютюнден тойгъан улакъчыкъча, эркеленип, сѣзю, къылыгъы бла да юйдегилени кюлдюре айланады. Тутушхан этеме деп, бирде Адилни бойнуна, бирде уа Къанаматны бойнуна тагъылады.

Ингир болуп бара эди. Юйню ичи да къарангы тартып тебирегенди.

— Къой, Фазика, санларыбызны бир кесек жайыкъдырайыкъ, — деп Халимат, аллында тарагъын бир жанына салып, белин тюзетди. Бу кезиуде тышында аякъ тауушла эшитилдиле. Юйдегиле барысы да бирден сатгайдыла. Сыркыуланып айланнган Азретчик окъуна, ким эсе да келеди дегенча, уллу къара кѣзчюклерин жандырып, эшикге къарагъанлай, сир болду.

— Ислам болур... — дей, Къанамат олтургъан жеринден секирип къопду. Ол кезиуде эшик ачылды. Башында къысха мангылайлы картузу бла бѣкем санлы киши юйгѣ, ашыкъмай, кирди. Жауун жибитген кийимлери юсюне терекни къабугъуча жабышыпдыла. Юйдегилени ауузлары ачылып къалды. Эшикден кирген киши да,

жангылып башха жерге кирген адамча, босагъа юсюнде сюелди. Не эсе да бир зат айтырлыгы келип, тили айланмай тохтагъанча, Фазиканы акъсылдым, тогъай эринлери къалтырап тебиредиле.

— Дадаш!..— деди юйдегиледен къайсы эсе да, Фазиканы айталмай тургъан сёзюн аузуна салгъанча. Ол сагъатдан юйню ичи дидинлени уясыча гюрюлдеди...

Жалан да не зат болгъанын ангыламагъан гитче Азретчик, къоркъунсунганча болуп, Халиматны этек тюбюне къысылды. Ол Дадашны танымай эди. Дадаш юйюрюнден айырылгъанда, анга жыл да толмагъан эди. Болса да, Азретни сабий жүреги, не эсе да бир затны сезгенча «дып-дып...» этип, тынгысыз урады.

— Къара мынга. Нек бугъуп тураса? Атангы нек къучакъламайса,— деп, Мария Азретни къолундан тутуп, Дадашны аллына элтди. Атасы бла баласы бир бирге къарап къалдыла. Азрет, не эсе да экили бола барып, сора къучакъчыгъын кенгиге жайды да, Дадашны тобукъларына чырмалды.

Мудахлыкъ бийлеп тургъан юй, аз кесекни ичинде, тою къызгъан юйча жарыды, жашнады. Барысы да Дадашдан тансыкъларын алып болмайдыла! Жалан да Фазика алыкъа кеси кесине келалмай сюеледи. Ол Дадашха жуууукъ жанларгъа, бирсилеча аны къучакъларгъа, къолу бла жыягъына тийип кёрюрге итинеди. Алай, Халиматдан бла къарындашларындан уялады.

— Аллах, аллах, аллах... Эсде-түшде болмай тургъанлай, къайдан чыгып къалдынг, аурууунгу алайым, Дадаш? — деп, Халимат жүрегини сейирсиниулюгюн бир да чёкдюралмайды.

— Жамботну хапарын Урух къабакъда эшитгенме,— деди Дадаш, къайгъы сёз бере келген адамча, мудах болуп. Аны ол мудахлыгы юйдегилени да баштёбен этдирди. Фазика ауур кючсюндю. Халиматны кёзлери уа мылы тартдыла.

— Урух къабакъда уа къачан болгъанса? — деп сорду Мария Дадашха.

— Мен андан келеме. Фазика бла сени хапарыгъызын анда айтхандыла.

— Атам нечикди?.. Ол ауругъан эте эди.

— Игиди. Сау болгъанды. Куна да, ол да сизни барыгъызгъа да салам айтдыргъандыла...

— Саламлары узакъ болсун,— деди Халимат.

— Тазретни тюрмеден чыккыянын а эшитгенмисиз?

— Оу, жаным алынган! Чыккыянмыды? — деп Мария жүрегинден тутду.

— Чыккыянды, Мария, чыккыянды. Мен Урух кыбаккыя жетген кюн келген эди ол да. Харип, Зарамуккыну кыууанганын айтып жетишдириллыккы туююлме. Мен эртденликке жетгенем алагыя. Зарамуккы жатып эди. Тюш бола уа Тазрет келди. Аны кыргенлей ол ариу сау болуп кыалкыянды.

— Хариб а... Жашыны кыайкыгысы аурутуп тура кыреем аны,— деди Халимат.

— Алай болур эди...

— Исламны уа кырмедингми анда? — деп сорду Фазика.

— Кырмей а. Ол андады. Тазретни кыатында эки-юч кюн турайым деп кыалкыянды.

Тышында кыарангы болкыян эди. Эл аккырын-аккырын тынчлыккыына кыре эди...

34

Кыужон темир печи болкыян уллу отоуунда, тапчаннга сыртындан тыянып, кыайры эсе да юйню башына кыарайды. Анда-санда ол, кырюк басылкыянча, ауур кыюч-сюнеди. Бир бирлери бла ойнап айланган кесини сегиз-жыллыккы кызына бла Элбекни жашына да эсин бурмайды. Ала барып, аны юсюне тагылыргыя кыорешселе, Кыужон, хыны этип, аланы кесинден бир жанына юркютеди. Андан арлакыда, темир печни жылыууна кыысылып, Баблина бла Аминат олтурадыла. Ала, Кыужондан кыорккыянча, бир бирлери бла аккырын шыбырдашып селешедиле. Элбекни кыатыны Ариубат а уллу отоугыя кыре, чыгыя айланады.

— Э киши, жуккыунг келген эсе, жатып тынчайкыян этсенг а,— деди Баблина эрине. Кыужон кыатыныны айтханын эшитмегенча этди. Баблина да, аны сезип, экинчи айландырып сез кыатламыды.

Петербургдан «суууккы» хапар келгенли, Кыужон не жатып туралмайды, не туруп туралмайды. Ол, гурт чыгыаргыян таууккыча, оггыурсуз болкыянды. Адам бла селеширлиги да келмейди. Кечелерин, кюнлерин да саккыыш бла оздурады. Бусагыатда да аны аккылына кел-

меген зат жокъду: «Керенский гыбышылагъа къалай хорлатып къояр? Угъай, угъай... Алай болуп къалыргъа амалы жокъду. Аны кълунда уллу аскери барды... Огъосе, ол да, бизни Мыртазча, хыбыл затмы болур? Аллах, сен сакъла...»

Къужонну оюмун юйге, жел этдирип, хылыф кирген Къудас бълдю. Аны бети, нек эсе да бир затдан къаты къркзуп, ахы кетген адамны бетине ушай эди.

— Оу кюнум... сиз а бир зат да билмей олтура болурсуз дейме! — деди Къудас, кълларын учуп баргъан къркзганы къланатларыча кългъа.

— Не болгъанды, не болгъанды? — деп Баблина, олтургъан жеринден кълбуп, сорду. Къужон да тыянып тургъан жеринден, ылытхынны болушлугъу бла тепдирилген ауур томуроуча, кълзгълды. Юй тълбюнде ойнап айланган сабийле да, Къудасха къркзуюлу кълрай, шум болдула.

Къудас: Ёлгенле сау болуп башлагъандыла!.. Дуния бузулгъанды, кълыяма айланганды.

Баблина: Кет аурунг, не затла жаншайса сен?

Къудас: Аллахакълна, керти айтама... Кълуран урсун...

Къужон: Кълртлыгълнга арталлы да тели болуп кълалгъланса, Къудас, антым.

Къудас: Менми тели болгъланма?

Къужон: Хоу, сен.

Къудас: Мен тели эсем, барчы Жамботну юйюне.

Къужон: Не барды анда?

Къудас: Ёлген жалчынг ол дуниядан кълайтып келип олтурады. Битеу гыбышыла, ары басынып, тамашагъла, сейирге кълалып турадыла. Саулай эл андады...

— Жамботму? — деп Къужон тапчандан кълтюрюлдю.

— Угълай... Ол бирси жалчынг.

— Кълайсы?

— Дадаш...

— Дадашмы?

— Хау, ма ол кеси...

— Жаншай тураса сен алай. Эндиге дер аны сюеклери да чириген болурла. Бу байрым ингирде аман аууз ачып айланма, — деп Къужон Къудасха урушду.

— Алайды, алайды... — деди Баблина да, эри жанлы болуп. — Болмачы затланы айтып, гълнях алма.

— Охо! сиз а мени керти да телиге санай кълреме...

Къудас, келгенича жел этдирип, юйден суху чыкъды. Жюреги тезалмай, аны ызындан Баблина да чыкъды. Бираздан ол ызына къайтып келди да:

— Кет аурунг, эл къаугъалы кёрюнеди. Ол тели къатынны жаншагъанлары не зат эсе да, билирге керек эди,— деди.

Къужон тамата къатыныны тынгысыз бетине, хылик-гя этгенча, эрнин-бурнун жыйырып, къарады да, сора, ашыкъмай, отоудан чыкъды. Тышында къарангы эди. Алай, Къужоннга эл кертиси бла да къайгъылы кёрюндю. Черен сууну ары жанында адам ауазла, ит юрген тауушла эшитиледиле. Къужон бир ауукъгъа дери тынгылап турду. Сора арбазны ортасына дери барып, эки къол аязын бир бирге юч кере урду. Ол сагъатдан аны къатына Хышмыш, дагъыда экеулен келдиле. Ала бийни аллында, чаришге чыгъарлыкъ атлача, тыпар-тупур этип, сюелдиле.

— Хымпыш а къайдады? — деп сорду Къужон, къарангыда жалчыларыны бетлерине ышанлап къарай.

— Былай ары чыкъгъанды... Маллагъа къарай болур.

— Манга ол керекди.

Аны эшитгенлей, жалчыла: «Хымпыш... сени бийибиз излейди!..» — деп къычыра, жан жанына жайылдыла. Бир кесекден, къолунда да узун тыягъы бла, Къужонну къатына алаша кишичик келди.

— Меними излейсиз, бийибиз?

— Хоу, Хымпыш. Жумуш барды.

— Айтыгъыз.

— Ол темирчи Исламны юйюне бар да, анда не зат бола тура эсе да билип, келип манга айт.

— Бек ахшы... Кишичикни алай айтханы бла кёзден ташайгъаны тенг болду. Къужон ары Хымпышны ийгени бошдан туююл эди. Ол кёзлери жютю, къулакълары сакъ адамды.

Къужон арбазда бираз айлана кетип, юйге кирди. Баблина бла Аминат, не хапар дегенча, анга соруулу къарадыла. Алай Къужон алагъа зат да айтмады. Бара барып, биягъы тапчаннга ауду да, кёзлерин юй башына сюзюлтдю. Ол Къудас жаншап кетгенлеге не аз да ийна-нырлыгъы келмесе да, Дадашны атын эшитгени, аны ачыууна ачыу къошуп, къанын бютюн да бек бузгъанды.

Къарауаш тиширыуладан бири, уллу отоугъа кирди да, ушхуур хазыр болгъанын айтды. Бу кезиуде сайнада Хымпышны ауазы эшитилди. Къужон тапчандан кѣтюрюлдю. Алаша кишичик, босагъа юсюнден тѣрт бѣкленип, башын энишге ийди. Бий, Хымпышны бетин жаратмады.

— Не кѣрдюнг? — деп сорду Къужон, алыкъа белин тюзетмеген жалчысына. Хымпыш тили тутулгъан адамча, аузундан сѣзю чыкъмай, бийге аралып къалды.

— Не тынгылайса? Айт кѣргенинги.

— Дадаш ълмегенди...

— Къалай ълмегенди?

— Ол сауду, эки кѣзюм бла кѣрдюм. Халкъ тѣгеригине басынып турады...

Къужон, сылхыр къочхарча башын чайкъай, Хымпышны аллына барды.

— Тохта, бийим, андан да уллу сейирликни айтырлыкъма.

— Не зат?

— Жамботну къызы Фазика къабартылыгъа эрге баргъанды деп турмаймек барыбыз да...

— Да, алайды.

— Угъай, алай тѣююлдю. Фазиканы эри Дадашды.

Аны эшитгенде, отоудагъыла, къабыр башларында сюелген сын ташлача, сирелип къалдыла. Бу кезиуде, бети кетип, Элбек да келди...

Халкъ Исламладан кече ортасындан озуп, алай жайылды. Тыш адам болуп, юйде жалан да Хасау къалды.

— Энди келгенинг иги болгъанды, Дадаш. Алай, бу биягъы чанкала энтда да сени ызынгдан тѣшюп башласала не этерикбиз? — дей жарсыды Хасау.

— Аладан кюч кетгенди. Ала энди, къоркъмай, жарлылагъа хазна артыкълыкъ этмезле.

— Аны уа бир да билмезсе, Дадаш. Сен большевикле хорлагъандыла дегенликге, мында хар зат да алгъынчады.

— Алай болуп кѣп турмаз. Не болса да, энди биз алагъа кесибизни басынчакъландыртмабыз.

— Тейри, билмейме, — дедн Хасау сагъышланып. — Ол мен таныгъан чанкала алай тынч жууашып къалмазла. Уллу кѣллю болма, Дадаш. Сакъ бол. Исламгъа да бек къоркъама. Анга да тиш билеп айланадыла. Сора кесинг да мындан ары къалай жашаргъа умут этесе?

Жыйылып санга бир юй кибик ишлемесек боллукъ болмаз.

— Хау, тейри. Бир мурдора салыргъа керекди...

Ала экиси да, ушакъ эте, иги кесек олтурдула. Ха-сау кетерге деп жеринден къопханда, кече ортасындан озгъан эди. Дадаш аны ашырып къайтды.

— Ары кир да, тынчайгъан эт,— деди анга Халимат ич отоуну эшигин кѣргюзте. — Къыйналгъандан, бетинг да кетип турады...

Дадаш ич отоугъа кирди. Анда Фазика жатар жерни хазыр эте тура эди. Дадаш, акъырын, аны къатына барды. Фазика, не эсе да бир зат болгъан адамча, эки къолу бла да башындан тутуп, эрини аллында сюелди.

— Алыкъа мени ийнанырлыгъым келмей турады сен болурса деп. Кесими тюш кѣре тургъан сунама...

Бир ыйыкъ озду. Ислам да келгенди. Акъташ базары къызгъан элге ушайды. Адамла бир хапаргъа сейир этип бошагъынчы, экинчи хапар чыгъады. Биреу бирни айтса, экинчиси уа башханы айтады. Юйюнден чыккыгъан бир жангы зат эшитмей къалмайды. Дадаш бла Ислам Ленинни, большевиклени юсюнден айтып, жарлы, жалчыланы къууандырадыла. Чанкала, не этерге билмей, адыргыгъа къалып айланадыла. Халкъны аузун тыяргъа кюрешедиле. Алай, жукъ эталмайдыла. Уллу тарны старшинасы Мыртаз дагъыда Нальчикге кетип, ол андан къайтмай турады. Къужон аны келирин гузаба этип сакълайды.

35

Эртденликден окъуна кюн ариу аязып, алай тийди. Арт чурулада бузулгъан кюнлени кезиуюнде жаугъан жукъа къарчыкъ тюшге дери эрип бошады.

Танг атханлы, Адилге бла Къанаматха талкъыны кезиу-кезиу бастыра, Дадаш арбазда чабырлыкъ тери ийлейди.

Факъырача кийинген, орта жашаулу арыкъ киши, орамны ѳрге ѳтюп бара, арбазда Дадашны кѣрдю да: — Иш къолай болсун,— деп сехле къатында тохтады. Дадаш, талкъыны юсюнден къопду да, сехлеге ал бурду.

— А-а, сенмисе, Чыннай... сау бол, жууукъ бол,— дей барып, Дадаш аны къолун тутду.— Кел, юйге кир.

— Межгитге бара турама...

— Намаз этергеми?

— Угъай. Не эсе да бир сход боллукъду дейле. Сен а бармаймыса?

— Да мен жукъ эшитмегенме.

— Къалай эшитмегенсе? Сосран эфендини сохталары хар юй сайын кирип айлана эдиле да.

— Бери киши да келмегенди,— деди Дадаш сагъышланып.— Не сход болур?

— Аны уа билмейме.

— Тейри, барып кёрюрге керекди...

Дадаш Чыннайны биргесине тебиреди. Алагъа Адил да къошулду. Ала межгитге бара, гюрбежиге къайтдыла. Ислам бла аны нёгери Мажит да, сходдан бир тюрлю хапарлары болмай, ишлерин бардыра эдиле.

— Ким биледи, бизден букъдургъан этген болурла,— деди Ислам, кёмюр къарагъа боялгъан ал ботасын теше.— Мажит, къой кёрюкню басханны. Не айтырлыкъ эселе да, биз да сходха барайыкъ.

Ала межгитге келгенде, анда халкъ кёп эди. Къужон да, Къамбот да, дагъыда бирси чанкала да, не затны юсюнден эсе да, бир бирлери бла жашыртын сёлеше, межгитни эшигини аллында жокку болуп суюле эдиле. Ала Дадаш жыйынын кёргенде, къашларын туйюп, алагъа къыйыкъ къарадыла.

Бираздан къолунда да къураны бла межгитден Сосран чыкъды. Ол босагъада, бийик атлауучланы юсюнде тохтады да, жыйылгъанлагъа кёз сюзюлтдю. Чанкала аны къатына бардыла. Сосран бла Къужон бир бирге не эсе да бир затла айтдыла. Адамланы даууру, къаты жауун селее баргъанча, аздан аз бола барып тохтады. Эфенди теке сакъалын сылай, жыйылгъанлагъа дагъыда бир кере къарады да, атлауучланы юсюнден сёлешип тебиреди:

— Жамауат, бюгюн сизни былайгъа аллахны атындан жыйгъанма. Озгъан кече тюшюмде Мухаммат пайхамбар бла сёлешгенме... Аллахны саламы анга болсун!

— Аллахны саламы анга болсун,— деп, жыйылгъанла да эфендини ахыр сёзлерин къайтарып айтдыла.

— Мухаммат пайхамбар, мени юмметимден болгъанла жангылмасынла дегенди. Жерге да, суугъа да, кёкге да бир аллах кеси оноу этеди дегенди. Жерни да, сууну да аллах адамлагъа кеси юлешип бергенди дегенди.

Андан сора, Мухаммат пайхамбар орус большевиклеге ийнанган муслиманлагъа ачыуланганды. Большевик деп, жүреги ийнанып юч кере ким айтса да, аллах аны гюняхларын кечерик туююлдю дегенди. Аллай адамны ол дунясы жаханым отну ортасында боллукъду дегенди... Ма аны айтыргъа деп жыйгъанма мен сизни. Кесигизни уллу гюняхдан сакълагъыз. Ёлюм кюнюгюзню унутмагъыз. Биз муслиманлабыз. Къабыргъа ийманыбыз бла кирирге керекбиз. Амин!

— Амин. амин...

— Бусагъатха дери жангылып келгенле бар эсе, эртден намазда бла жасы намазда тобагъа къайта тургъуз...

— Кёремисе аны жаншагъанын,— деди Дадаш, Исламны жингириги бла тюрте.— Халкъны къалай алдайды? Ол тюш да, кёрмегенди, Мухаммат пайхамбар бла да сёлешмегенди.

— Къой, Дадаш, тынч тур, эшитдирип къояса,— деди аны сёзюне тынгылап тургъан Чыннай, ахы кетип.

— Эшитмеге къой. Мен бусагъат...

Бу кезнуде тюбюнден бир къауум атлы кёрюндю. Жыйылгъанланы эслери алагъа бурулду. Атлыла межгитге ал бурдула.

— Антым, келген старшина болур дейме! — деп Къужон жыйындан айырылып, атлыланы алларына чыкъды. Хоу, келген Мыртаз эди. Аны биргесине уа юч аскерчи...

— Не сходду бу? — деп сорду Мыртаз кенгирекден окъуна къамичисин кёкде ойната. Анга Къужон ишни болушун ангылатды.

— Тюздю, тюздю,— деди старшина жарыкъ болуп. Сора жыйылгъанлагъа бурулуп айтды: — Мен Нальчикден келеме. Сиз барыгъыз да къууанырча ахшы хапар келтиргенме. Большевик аурууну Кавказгъа жаймаз ючюю, Дагъыстан-Терк правительство къуралгъанды!..

— Ой къалай алаMAT болгъанды!..— деп чанкала къууанып къарс урдула.

— Энди Кавказгъа большевиклени жоллары кесилгенди. Дагъыстан-Терк правительство уллу аскер жыйгъанды. Аны дуняда бир аскер да хорлаяллыкъ туююлдю. Чеченни, Къумукъну, Дагъыстанны, Дюгерни, Къабартыны, Къарачайны ахшы уланларындан къурал-

гъанды ол аскер. Малкъарны сайлама уланларын да анга къошаргъа деп оноу этилгенди. Ма бу мени нёгерлерим да аны ючюн келгендиле...

Мыртаз айта баргъаны сайын, чанкаланы тишлери ачыла, бетлерине къууанч жайыла бара эди. Старшина сёлешип бошагъандан сора, чанкала аны тегерегин алып, ыспас эте, къадалып къолун тута эдиле... Мыртазны биргесине келген аскерчилени да сыйлы кёрюп, алагъа уллу хурмет эте эдиле.

Адамла юйлерине жайылдыла. Старшина да, аны нёгерлери да Къужонну биргесине тебиредиле. Къалгъан чанкала да, баппушлача, аланы ызларындан тизилдиле.

— Иги хапар бла келгенинг ючюн битеу кёлкъалдыларымы кечеме санга, антым,— деди Къужон старшинагъа.

— Тохта алыкъа... Хапарланы бютюн игиси алда боллукъду,— деп жууаплады Мыртаз, асыры ёхтем болгъандан, кёкюрегин алгъа чюелтип. — Кавказ Россейден айырылып, кеси башыбызгъа эркин болсакъ, хар зат да жеринде тап тохтарыкъды.

— Ы-ы, маржа!

— Айып эт, ол заманда гыбышыла башларын кётюрселе...

— Тохта!.. Мен да санга сейир хапар айтырлыкъма,— деп, бий Мыртазны аузуна чапды.

— Не зат?

— Эсингдемиди, ол мени Дадаш деген жалчым.

— Эсимдеди.

— Ол сауду.

— Къалай?

— Ол заманда полицайла ёлтюргенбиз деп санга ётюрюк айтып келгендиле.

— Хо бир да?!

— Антым. Къайда эсе да бугъуп айланып, энди чыктыгъанды.

— Мында, элдемиди?

— Хоу. Большевиклени махтап, адамланы башларын хайран этип айланады.

— Тохта, мен аны башын башха тюрлю хайран этдирирме...— деди Мыртаз, кыжырыкъланып.— Саламелик бла Чонкъай а мени алдагъан этгендиле. Мен ит

болгъанма, аланы экисини да тиллерин ырбынындан кертдиртмесем...

Ала юйге жетдиле. Къужон жалчыларына «Къой соугъуз...» — деп буйрукъ берди.

Мыртазны да, аны нѳгерлерин да Къужон уллу отоуну тѳрюнде олтуртду. Ала бла келген чанкала да кеслерини байлыкъларына, элде намыслары жюрюгеннге кѳре — кими къонакълагъа жууукъ, кими уа эшик къатында чѳкдюле.

— Энди иш алайды,— деди Мыртаз, барысы да олтуруп тамам болгъандан сора, — Дагъыстан-Терк правительство этген оноугъа кѳре, Нальчикде полкнукючлендирирге керекди. Гыбышыладан ары бир жангыз адам алынырыкъ туююлдю. Жалан да ѳзден жашланы иерикбиз ары. Биз жолда хар элге къайтып, тийишли кѳрген адамланы жаза келебиз. Энди кезиу сизге жетгенди...

Мыртазны нѳгерлеринден бири, портфелинден къагъыт бла карандаш чыгъарып, жазаргъа хазыр болду. Юйню ичин шошлукъ бийледи.

— Нек тынгылайсыз? — деди старшина, отоудагъыланы хар бирини бетине жютю къарай.— Къолуна сауут алырча болгъан жашладан бирин да къоярыкъ туююлбюз. Къайсыгъыз жаздырасыз бек алгъа?

Чанкала къаш тюплери бла бир бирге къарашдыла.

— Жазыгъыз бизни жашны,— деди старшинаны сол жанында олтургъан Къамбот, башын ѳрге тутуп.

— Тукъум аты, аты, жыл саны? — деп сорду, Мыртазны нѳгери.

— Багъырханов Сафар... Жыйырма бла эки жылы болады.

— Энди уа ким?

— Жазыгъыз Элбекни да, жазыгъыз, — деди Къужон, къолун силтеп.

— Энди уа?

— Бизни жашны да,— деди Сосран, башын энишге ийип.— Аллах палахдан сакъласын...

Мыртаз Акъташда чанкаладан жыйырмагъа жууукъ жашны жаздырды. Сора, сыйланып бошагъандан сора, нѳгерлери бла жолгъа тебиреди.

— Бююн Геурге кюндю,— деди ол, кете туруп, Акъташны чанкаларына. — Байрым кюннге жашларыгъыз

атлары, жол азыкълары бла да хазыр болуп турсунла. Хайда, сау къалыгъыз.

Старшина нѣгерлери бла Уллу тарны ичинде битеу тау элlege айланып, ахырында кесини элине — Гюреннге келди. Ол юйюне да къайта турмай, тюзюнлей конторуна барды. Арбазда эки полицай, не эсе да шкоклары бла кюреше тура эдиле.

— Чонкъай бла Саламелик къайдадыла? — деп, старшина алагъа хыны сорду. Полицайла, сен айт, мен айт дегенча, бир бирлерине къарап, адыргыгъа къалдыла.

— Мен сизге сора ушайма да.

— Ала, ж-ж-жокъдула...

— Къалай жокъдула?

— Къа-къайры эсе да къачып кетгендиле.

— Нек?

— Сизден къоркъуп, — дедиле полицайла, энди бираз батырыракъ болуп. — Акъташда кимни эсе да биреуленни хапарын эшитип...

— Болду! — деп, Мыртаз къамичисин кѣтюрдю. — Полицайла, урупму къояды дегенча, кѣзлерин къысып, жауун къуртлача, жыйырылдыла. — Жерни тубюнде эселе да, аланы табып, манга келтиригиз.

— Бек ахшы... бусагъат... — деп, эки полицай да дыгалас эте, сехлеге тагъылып тургъан атларына чапдыла.

— Тохтагъыз! — деп къычырды аланы ызындан Мыртаз. — Эки полицай да, аркъалары старшинагъа айланганлай, гыйы ташлача, сирелип къалдыла. — Шаутай къайдады?

— Кѣп болмай юйюне кетгенди.

— Аны бери ийигиз.

— Ахшы.

Мыртаз нѣгерлери бла кабинетине кирди. Аны къаны къартыкъгъа сыйынмай эди.

— Тохта, бу большевиклени ауарасындан бир къутулайыкъ да, мен мында къаллай низам салсам да кѣрюрсюз, — деди ол нѣгерлерине, кабинетни ичинде арыбери атлай. — Алгъынча тѣзюп турмам...

Кабинетге орта бойлу, жыл саны эки жыйырмагъа жанлагъан, узунбурун, арыкъсуу киши кирди. Ол старшинаны биринчи болушлукъчусу Шаутай эди. Ол старшина бла да, къонакъла бла да жарыкъ саламлашды. Алай аны жарыкълыгъын старшина терк бузду.

— Бу не хыликгялыкъды, ы? Мен кетсем, бир палах болмай къалмайды,— деди ол Шаутайгъа ачуланып.— Нек къачырып ийгенсе Саламелик бла Чонкъайны?

Шаутай не эсе да бир зат айтыргъа умут этди. Алай Мыртаз аны аузун ачаргъа да къоймады.

— Бусагъат адамла жибер да, ёзденлени барысын да бери чакъырт.

— Бек ахшы...

— Алай тохта. Акъташха полицайла ий да, анда ол Дадаш дегенни тутуп келсинле.

— Ахшы... сора...

— Не, сора?

— Дагъыда бир тутмакъ барды?

— Кимди ол а?

— Асхат... Гыжгытдан.

— Энди уа не этгенди ол?

— Ёзден Суфиянны башынз къазыкъ бла уруп, ёлтюрюрге аздан къойгъанды.

— Нек?

— Суфиян гыбышыла бла жерни юсюнден сёз болгъан болур дейме. Тёзген болмаз, къайсысын эсе да бирин къамичи бла къакъгъанды. Асхат а, тыякъ бла уруп, аны башын тешгенди.

— Бу не ишди, бу?..— деди Мыртаз къабынып.— Къайдады Асхат шёндю.

— Ат оруннга беклеп турабыз.

— Турсун анда. Дадашны да ары жыйыгъыз. Эртденликде уа экисин да кесинг Нальчикге элтирсе. Мен полицай управленияны таматасына къагъыт жазып берирме. Эки кюнден кесим да барлыкъма ары. Ала бери къайтмазча этерме мен...

Кече арасы болуп бара эди. Тёгеречи хуна бла ишленген ат орунну ичи къаппа къарангыды. Тюшге жууукъ Асхатны келтирип ары бегитгенлеринде, анда жалан да бир кётюрем байталдан сора хайыуан жокъ эди. Ингирде уа полицайла ары беш-алты аны ургъандыла. Асхат мюйюшде, мулхар юсюне олтуруп, шош турады. Тышында полицайланы сёлешгенлери эшитиледи. Асхат а сакълайды... Ол къачаргъа бел байлагъанды. Кече арасы болгъанын билдире, хоразла да къычырып тебирегендиле. Заман кетип барады. Къатай болсун? Полицайла тышында айланадыла. Асхат аланы сёлешгенлерин да, атлагъанларын да эшитеди.

«Тейри мындан хайыр а жокъду» — деп, Асхат ол тургъан жеринден къопду. Бу кезиуде тышында ат аякъ тауушла эшитилдиле, сёз да кёбейди.

«Къалауурлукъну кючлендирдиле кёреем...» — деп келди Асхатны эсине. Ол аны юсюнден сагъыш этип бошагъынчы, полицайла ат орунну ауур къабакъ эшигини бир жанын ачдыла да, аркъасындан хыны тюртюп, Дадашны кийирдиле.

— Мында шайтанла болурла... Ха-ха-ха... — деп кюле, полицайла эшикни этдиле. Асхат сейирге къалды.

— Ким болур бу уа? — деп, ичинден кеси кесине сора, эшик къатында Дадашны къарелдисине къарайды. Алай, ол не бек къараса да, асыры къарангыдан танып къарыу жокъ эди. Дадаш да, кёзлери къарангыгъа бир аз юйренгинчи жеринден тепмей, сюелгенлей турду.

— Кимсе сен?

Сунмай тургъанлай, къарангы орунда адамны ауазын эшитгенде, Дадашны жүреги элгенди.

— Ким эсенг да къоркъма,— дей Асхат аны таба жанлады.— Дадаш... Къара сен мынга! Былай тюбешир-биз деб а кимни эсинде бар эди...

Ала къучакълашдыла. Ала экиси да сабийлнкден окъуна шуёхла болуучу эдиле. Дадашны анасы гыжгытчы къыз болуучу эди. Атасы да, анасы да ёлгенден сора, Дадаш Гыжгыт элде, анасыны къарт эгечини къолунда ёсген эди. Асхат бла ол хазна бир бирден айырылмаучу эдиле. Ала жалчылыкъгъа да бирге кирген эдиле. Бир жол Дадаш къошда жангыз кеси къалады. Кече стауат-ха бёрю кирип, бир къауум къойну къырып кетеди. Аны эшитип, къойланы неси Бийберт къошха барып, он эки жылы толмагъан Дадашны къамничи бла къара кесеу этгинчи туюди. Андан Дадаш атасыны элине — Акъташ-ха къачып кетип, Къужоннга жалчылыкъгъа кирген эди. Андан сора да Асхат бла ол бир бирни кёре туруучу эдиле. Алай, Дадаш, Элбекни туююп, Акъташдан къачхандан бери уа ала бир бирни кёрмегендиле...

— Сени келген хапарынгы эшитип, аузум ачылып къалгъан эди,— деди Асхат.— Бу кюнледе барып кёрюрге деп тура эдим. Пай-пай-пай... Сен болмасанг, ёлюп сау болгъанны уа ким кёргенди.

Ала экиси да бу кезиуде къыйынлыкъгъа тюшюп тургъан адамлагъа угъай, уллу той бара тургъан жерде бир

бирни табып, бир бирден тансыкъларын алалмай тургъан шуёхлагъа ушай эдиле.

— Сен мында не этесе? — деп сорду Дадаш, тёзюмю тауусулгъан адамча, ашыгъып.

— Да, келтирип ургъандыла да, турама.

— Нек?

— Ол уллукъларын Суфиянны сен да таныйса...

— Сокъур Суфияннгамы айтаса?

— Хоу. Аны башына тыякълары жетдиргенме. Сени уа не ючюн тутхандыла?

— Тюзюн айтсам, билмейме. Къужон эски дертлерин жетдирирге кюрешмей эсе.

— Болур, тейри, болур, — деди Асхат сагъышланып. Сора бираз тынгылауну ийип айтды: — Мен ангыламай тургъан бир зат барды. Россейде большевикле властны къолгъа алгъан хапар жайылгъанлай, байла, мюйюзлери сынган бугъалача, бираз жумушагъан эдиле. Энди уа жангыдан къутургъандыла. Не болгъанды?

— Керти эсе, Кавказны байлары биригип, жангы правительство къурагъан хапарлары барды. Ала Кавказны Россейден айырып, большевиклени бери къоймазгъа кюреше болурла дейме. Ёзденлени жашларын къыстау аскерге ала айланадыла.

— Ыхы-ы-ы, — деди Асхат, мыйыкъларын сылай. — Тейри, аллай бир ишлери барды ансы, была аман батыр болгъандыла. Иш осалды, оллахий. Не этейик сора?

...Мыртаз танг аласында уянды. Тюнене ингирде иги сыйланып, эбизе чагъырдан да (Мыртаз хар жыл сайын эбизеледен маллагъа алышып беш-алты чыккыр чагъыр келтириучюдю) къаннгынчы ичип жатхан нёгерлери хурлдап жукълай эдиле. Мыртаз дагъыда бираз къалкъыргъа умут этди. Алай, къонакъларыны хурулдагъанларындан кёзлерин да къысалмады. Жукълаялмазлыгъын билгенден сора, ол, акъырын туруп, кийимлерин кийди да, тышына чыкъды. Тюбюнден ургъан сууукъ жел аны санларын къалтыратды.

— Къыш тюшгенди, — деди ол кеси кесине. Кюмюш хазырлары болгъан, къара чепкенини жагъасында тюймесин этди. Бюгюн аны иши кёп эди. Къонакълары къопхунчу, конторуна барып къайтыргъа таукел болду. Къабакъ эшикден чыгъып, орамны ёрге айланганлай, ызындан чабып келген ат аякъ тауушланы эшитип, бойнун артха бурду.

— Қимди бу, танг аласында жортууул этип айланган? — деп, Мыртаз, кеси кесине жаншай, конторуна тебиреди. Бир кесекден атлы аны кѳуууп жетди. Ол Шаутай эди.

— Санга келеме, Мыртаз...— деди Шаутай, атдан секирип тюшюп.

— Не болгъанды?

— Къачырып туралла...

— Қимни, не затны?

— Асхат бла Дадашны.

— Уи анагъыз оергенни тегерик!.. — дей Мыртаз, чепкен этеклери да жел эте, конторуна кѳууулду... Шаутай да, атыны башындан тутуп, аны ызындан жеоледи.

Эки кюн озду. Дадашны бла Асхатны тутаргъа деп кетген полицайладан алыкъа хапар жокъду.

Мыртаз да, аны нѳгери да, Гюрен элде байланы жашларын жыйып, эртденликде жолгъа атландыла. Жашларын ашыра чыккыган чанка къатынла кез суу этедиле. Аталары уа, мудахлыкъларын жашырып, кеслерин ехтем тутаргъа кюрешедиле. Жашла уа, киеу негерлеча, не айтдыраса, жарыккыдыла, кеслерин жолгъа тартдырадыла.

— Мен Нальчикде бир къауум кюн мычырлыкъма,— деди старшина Шаутайны къатына чаккырып.— Ол къачханланы тутсагъыз, тюсюнлей ары алып келигиз.

Мыртаз Уллу тарны ичинде тау элледен эки жюзден аслам ѳзден жашны жыйып, Нальчикге элтди. Полковник Морханов анга махтау берип, чынын кѳтюртдю.

36

1918-чи жылны февраль айы тауусулуп бара эди. Акъташда жашау, къалай эсе да, чарс туман басып тургъанча, ангылашынмагъан халда барады. Дагъыстан-Терк правительство кѳуралгъанды деген хапардан бери байла берклерин алчы кийип айланадыла. Болса да ала большевикле бла сермеширге кетген жашларыны бир тюрлю хапарлары эшитилмегенине ичлеринден къайгъы этедиле. Эфендилеге китап ачдырадыла, уста къатынлагъа таш салдырадыла. Къойла союп, аланы жауурун къалакъларына къарайдыла. Къужон амалсыздан Гю-

рен элге хар ыйыкъдан барып, старшинагъа тубейди. Алай ол да: «Алыкъа мен билген жокъду»,— деп, аны ызына къайтарады. Къужон барысындан да бек, Дагъыстан-Герк правительствону хапарын билирге итине эди. Аркъасын тыяндырып чигинжи энди жалан да ол болгъанын бий ангылай эди. Ол правительство кюч алып, тамырланып тохтаса, Къужоннга андан уллу насып къайда! Бирси байланы сакълагъанлары да олду. Большевиклени ууатыргъа кетген жашлары, этген муратларына жетип, ызларына теркирек къайтсала, ала барысы да жүрек ырахатлыкъны ол заманда табарлыкъ эдиле. Алай, алыкъа хар зат да тумандачады, белгили зат жокъду. Жарлыла да, не боллукъ болур дегенча, тынгылауну ийгенлей турадыла. Алыкъа уллу къаугъа этмей, хар ким кесини ишин бардырады. Жалчыла алгъынча байланы малларын кютедиле, къарауашлары да пелерине баш уруп, шопалыкъларын этедиле.

Гюрбежиде ишни Ислам да бардырады. Алай, Дадашны энтда да тас болуп кетгени аны тынчлыкъсыз этгенди. Таулада Ислам жетмеген жер кълалмагъанды, Дюгерге да этгенди, Къабартыда да сурашдыргъанды. Не бек кюрешген эсе да, не Дадашны, не Асхатны ызын табалмагъанды.

Эринден хапар болмагъаны Фазиканы бютюн да мыкыл этгенди, кюнлерин мудах оздурады. Аны жүрегини кыйналгъаны юйюрню барысын да мудах этгенлей турады.

...Танг ата Ислам Марияны ауур сынсыгъанына уянды.

— Не этесе... не болгъанды? — деп, Ислам гузабагъа кълалды. Мария жукъ айталмай, жатхан жеринде ары-бери бурулуп, сытылыргъа кълалды. Ислам женгил окъуна кийинип, кеси отоуундан чыкъды да, барып Фазиканы уятды.

— Тур... Мариягъа не эсе да болгъанды.

— Оу кюнюм!..— Фазиканы алай айтханы бла жатхан жеринден къопханы тенг болду. Ол ич кийимлери бла отоугъа ташайды. Аны къаугъасына бирсиле да уяндыла. Халимат да терк окъуна отоугъа чапды. Адил бла Къанамат а не зат болгъанды дегенча, гузабагъа кълалып, Исламгъа къарашдыла. Жалан да Азретчик сабырды. Ол, киши бла да иши болмагъанча, жукъудан иги къланмагъан кезчюклерин уаады. Бу кезинде отоудан

Марияны ачы кычырыгы эшитилди. Азрет кьоркыгъан да этип сагъайды. Адил бла Къанамат да тынгысыз болдула.

— Эй, от... от этигиз. Суу жылытыргъа керекди,— деп, Фазика отоудан къаугъа этип чыкъды. Сора терк окъуна кийинип тебиреди.

— Не болгъанды? — деп сорду Адил эгечине.

— Келин сабийчик табады... Терк суу жылытыргъыз.

Аны эшитгенде, Адил бла Къанамат, къууанчлы болуп, жерлеринден суху къопдула. Ислам а, уяларакъ да болуп, тышына чыгып кетди. Къанамат отха къармашды. Адил а эки челекни да алып, черекге къууулду. Ол суу алып жетгенде, печде от дууулдап жана башлагъан эди.

— Не терк келдинг,— деди анга Къанамат, уллу чоюнну печь башына сала.— Сууну мында жылытырыкъбыз. Фазика алай айтханды.

Отоудан Марияны ачы кычырыгы эшитиле эди. Фазика ары-берип чабып, гузаба этип айланады. Халы, кыпты излейди. Кюбюрлерини ичин тюбюне дери чачып, сайлагъан быстырларын отоугъа элтеди. Жылынган болурму деп, печь башында суугъа терк-терк къолун сугъуп кѳреди. Этегине жабышыргъа кюрешген Азретге, мени чырмама деп, урушхан да этеди. Халимат а отоудан чыкъмайды. Баям, анда аны иши уллуракъ болур эди.

Ислам къадалып бауну ичин тазалайды. Ол бу ишге эртдеден да урунмай тура эди. Асыры кызынып кюрешгенден, мангылейына тер ургъанды. Ишлеген этгенликге, эси уа юйдеди. Ол бауну ичин тазалап, ийнекни тюбюне къургъакъ мулхар жайып бошагъан кезнуде, Адил бла Къанамат юйден къууанып чыкъдыла.

— Келин жашчыкъ тапханды...

Исламны санларына жылыу ургъанча болуп, кѳлю кѳтюрюлдю. Ол, терк окъуна къол-бет жуууп, жюреги жырлай, гюрбежисине кетди.

Бир къауум кюн озду. Март ай болгъанлыкыгъа, алыкъа сууукъ эди. Къар да акъырын эрийди. Жолла балчыкъдыла. Къары кетген жерле жашаудан бѳлюнген айрыкамлагъа ушайдыла.

Ингир болуп бара эди. Ислам бла Мажит гюрбежини этип, юйлерине тебиредиле. Бу кезинде тардан жыйын атлы чыкъды.

— Кимдиле была уа? — деп Ислам бла Мажит, тохтап, алагъа къарадыла. Атлыланы бир къаууму жыйынлан айырылып, Акъташха бурулду, къалгъанлары уа ёрге жортуп кетдиле. Атлыла элни ичине кирдиле. Мажит Исламны билегинден тутуп, сейирге къалды.

— Да была большевиклени къырыргъа кетген чанкала ушайдыла да!

— Ислам шуёхуна жууап къайтармады. Аны битеу эси атлылада эди. Ол аладан эки кёзюн айырмай къарай эди.

Атлыланы кимлерини башлары, кимлерини билеклери байланыпды. Бир къауумларыны кийимлери бёрю талагъаннга ушайды, жабагъысы салыннган кёйлача, саккелери салынады.

— Эшек мюйюзле салдырама деп барып, къулакъларындан да къуру къалгъанча болуп келе ушайдыла да была,— деди Ислам, кёлунден кюле...

Къарап къарагъынчы чорбат башлары адамладан толдула. Сабийле орамлагъа жайылдыла. Сунмай тургъанлай, эл ач дидинлени уясыча къозгъалды. Атлыла юйлерине терк чачылышдыла. Адамла уа чорбатладан тюшмей, бир бирге сёлеше, байла жашагъан юйлеге къарайдыла.

Ислам Черен сууну бойну бла юйюне ашыкъмай барды. Хар аллына тюбеген аны тохтатып: «Сен бир зат биле болурса. Не болуп къайтдыла чанкала?..» — деп хапар сорадыла. Анга чорбат башларындан да къычырадыла.

— Алыкъа мен эшитген жокъду,— дейди Ислам. Бир хапар билирге уа ол кеси кимден да бек ашыгъады. Келгенледен бирлерини юйлерине барып, хапарына тынгыларгъа боллукъ эди. Алай, чанкаланы къайсы бири да аны баргъанын жаратмазлыгъын ол биледи. Ислам бла аланы аралары ит бла бёрю кибикди.

Ислам Къужонну юйюню тенгшисине жетип, кеслерине къайтхан орамгъа бурулгъанлай, ызындан ачы къычырыкъ эшитилди. Артха бурулуп къарагъанда, Сосран эфендини къатыны сарнау салып, тобукъларын тюе, бийни юйюнден чыгып келе эди. Тёгерегинде эки-юч къатын аны тыйып-тутуп болалмайдыла...

— Къула тюзде жоулгъан жарлы балам... Кебинсиз

жер тубюне синген факъыр балам... Большевикле буугъан жангыз жашым...

Къудасны сарнагъаны эли бир къыйырындан экинчи къыйырына эшитиле эди. Адамла чорбатладан тюшюп, Сосран эфендини юйюне къууулушдула. Халкъ арынги да жыйылып бошагъынчы, дагъыда башха юйде жияу башланды...

Кече ортасындан аууп бара эсе да, Къужонну юйюню терезелеринден чыракъ жарыкъ урады. Аны битеу юйюрю уллу отоудады. Элбек тапчанда узун керилип, жанындан тыянып жатады. Къалгъанла аны аллында олтуруп, хапарына тынгылайдыла.

— ...Сора бизни Владикавказгъа элтдиле. Тамбла жангы жылды дегенни кечесинде большевиклеге чабыууллукъ этдик. Советлерин, комитетлерин да ууатдыкъ. Аллыбызгъа тубегенни аяп къоймадыкъ. Ол кече мен тёрт большевикни башын тайдыргъанма. Бирин а Сюлемен бла мен юйюнде тутуп, къатынын да, кесин да союп кетгенек...

— Алай керекди,— деди Къужон, тишлерин къыжкъыж этдире.

— ...андан чыгъып, экинчи большевикни юйюне бара тургъаныбызлай, ким эсе да мюйюшден атып, Сюлеменни къаплады...

— Жаннетли болсун, харип...— деди Баблина ауур кючсюнюп.

— ...манга уа окъ тиймеген эди. Къулакъ жаным бла «зуу» этип ётген эди.

— Тилегибиз уллу алахха жетген болур эди,— деп ынгырдады биягъы Баблина.

— ...андан сора биз большевиклени Грознада да, Нальчикде да ууатдыкъ. Нальчикде бир оруслу большевикни эки аягъындан ёрге тагъып, хар бирибиз бирер затын кесе кетип алай ёлтюргенек.

— Оу кюнюм!— деп, Къужонну кичи къатыны Аминат Элбекге къоркъуп къарады.

— ...алгъа ишибиз бек тап эди. Алай артдан артха большевикле онглу болуп кетдиле. Ач мачала кибики, сиз ол гыбышыланы бир кёрге эдигиз. Большевиклени ызларындан тизилип, бютюн да уллу палахха ала къойдула да бизни. Аланы уа къайры къырып бошарыкъса. Жер юсю аладан толгъан кибикиди.

— Ахыры не бла бошалды? Дагъыстан-Терк правительство къайдады шендю? — деп сорду Къужон.

— Ол правительство жокъду. Чачылгъанды. Биз да кючден бла бутдан къачып къутулгъанбыз.

— Сора оноу большевиклени къолунамы ётгенди?

— Хоу.

Къужонну бети агъара барып, ызы бла къаралдым тартып тохтады. Аны кезлери атылыргъа хазыр болуп тургъан къоргъашип окълагъа ушадыла. Бир ауукъгъа дери юйню ичи шум болгъанлай турду. Къужон кесини акъылын бир жерде тохташдыралмайды. Жашы келтирген сууукъ хапар, къойнуна уу жилян киргенча, тынчлыгъын кетергенди. Ол Элбекге жютю къарайды. Аны огъурсуз кезлери: сен кертими айтаса, огъосе уа жангылгъанмы этесе деп, анга къатыдан къаты сора баргъанга ушайдыла. Элбек кез къарамын атасыны кюйсюз бетинден бир жанына бурургъа адыргы этеди. Алай болалмайды. «Угъай, сен манга тюзюн айт!» — дегенча, Къужон анга аралгъанды да къалгъанды. Большевикле хорлагъандыла дегенге аны ийнанырлыгъы келмейди. Угъай, ол анга ийнанингандан эсе, жерни башы тубюне айланырын окъуна сюерикди.

— Къысыкъны жашы уа къалайлыкъ бла ёлген эди, харип, — деп сорду Баблина, юйде ауур шошлукъну буза.

— Терк бойнунда сермешген заманыбызда, — деди Элбек кез къарамын атасындан анасына буруп. — Къычырыкъ этип, атындан жыгъылгъанын эслегенем.

— Харип а...

— Гыжгытдан баргъан жашладан да кёбюсю къырылгъанды. Къурманны жашы да ёлгенди. — Аны айтып, Элбек атасына къарады. Къурман бай Уллу тарда Къужонну бек жууукъ шуёхларындан бири эди. Аны жашыны ёлген хапары атасыны эсин бир жанына бурлукъ сунду Элбек. Алай, Къужон кирпичлерин да къакъмады. Ол бнягъыча огъурсуз, бнягъыча кюйсюз эди.

Чанкала не бек букъдурургъа кюрешселе да, жарлыла хар затны да билдиле. Ала байлагъа ичлеринден кёл кенгдире, жарыкъ болуп айланадыла. Ким эсе да чанкалагъа жыр да такъгъанды.

Чанка жашла алай кетгенелле,
Уллу къылычларын да суууруп.
Ала ызларына къайтып келгендиле,
Большевиклеге къуудуруп...

Эртденликден окъуна гюрбежиден салта таууш тохтамай эшитиледи. Бир кесекге тохтаса да жангыдан башланады. Тюшге жууукъ, бетинде терлегенлерин да женги бла сыйпай, не эсе да бир жумуш бла Мажит тышына чыкъды. Ол элни тюбюнден келе тургъан юч атлыны кёрюп, алагъа къарап къалды. Атлыла ныгыш болуучу жерге жетдиле да, алайдан онг жанына бурулуп, тюзюнлей гюрбежиге жол тартдыла. Мажит ичинден: «Энди была уа кимледиле?..» — дей, Исламгъа сёлешди.

— Не зат дейсе? — деп, Ислам гюрбежини эшигинден башын къаратды. Бу кезиуде аны кёзлери атлылагъа илинип, жеринде сир болуп къалды. Қъарап къараргъынчы, бети бир ненча кере тюрленди. Жюреги, терк ургъандан, къалтырагъан этгенча кёрюндю... Сунмай тургъанлай, не эсе да бир къарыулу къолла аны, жерден алып, кёкге кётюргенча болду. Ол орамгъа къалай чабыш чыкъгъанын кеси да эслемей къалды.

— О-о, Ислам, къаллай киши болгъанса сен!.. — дей, жолоучуладан бири атындан къармашып тюшюп, алыкъа эсин жыялмай тургъан жашны къучагъына къысды.

— Серго... Серго... — деди Ислам, къууанигандан ёню къалтырай. — Сау кел...

— Сау бол, шуёхум, сау бол. Кёрдюнг да, айтханем да мен санга, энтда да тюбеширбиз деп. — Серго кесини негерлерине бурулду да. — Ол мен сизге хапарын айтхан жаш буду, — деп къошду.

— Ангылагъанбыз, — дей, Сергону негерлери Ислам бла жарыкъ саламлашдыла.

— Э-хе-е, Мажитни уа танымай турама, — деди Серго, аллына иймене-иймене келген жашны къолуп тута. — Сен да киши болгъанса. Жаша. Атанг а къалай турады?

— Хайт деп.

— Игиди, игиди...

Гюрбежиге келген атлыланы кёрюп, тийреден ары адамла жыйылып тебиредиле. Бир кесекден а: «Серго келгенди», — деген хапар битеу элге жайылды. Адамла тамашагъа къалып, гюрбежиге къуюлуп тебиредиле.

Элни жарлылары Сергону, къучакълап, тапсыкълай

эдиле. Ала аны огъурлулугъун, этген ахшылыкъларын да унутмагъандыла. Серго элден къачып кетип, полицайла аны излеп келгенде: — Энди ол тутулуп къалмагъа эди... — деп, жарлыла жарсыгъан эдиле. Ол тутулмагъанды. Къуш къанатлы большевик, кысыр таулары арасында революцияны отун жая айланады.

Сергону хапарын Къужон тюш азыкъ ашаргъа олтургъан кезиуюнде эшитди. Ол аллында этден толу табакъны ачыуланып бир жанына тюртдю да, туруп барып, къабыргъада тагъылыш тургъан къауалын къолуна алды.

— Ит большевик! Энди къутулмасса да!

Юйдегилери Къужоннга къоркъуп къарадыла. Бий бухар бёркюн башына ачыуланып кийди да, шкокну алып тышына чыкъды. Баблина да, Элбек да, Аминат да, Ариубат да аны ызындан чабышдыла. Къужон къабакъ эшикден чыгып, гюрбежини аллында басынып тургъан халкъгъа къарап тура эди.

— Э киши, къанынгы сууут. Сенден сора элде къолуна шкок алып адаммы къуругъанды,— деп Баблина, къоркъа-къоркъа, эрини къатына барды. Бийни къоллары да, башы да къалтырай эдиле. Ол жеринден тепмей биразгъа дери сюелип турду да, сора эсине не зат тюшдю эсе да, ызына къайтды. Ол да юйге киргенлей, ёпке солуу эте, Къамбот келди.

— Не этейик, Къужон? Тюбюнден большевикле келип, не муратлары бар эсе да, халкъны жыя турадыла.

— Алай эсе барыргъа керекди,— деди Къужон.— Бармай къалсакъ, ала бизни къоркъгъан сунарлыкъдыла.

— Сора барыргъамы дейсе?

— Хоу. Къуру сен бла мен угъай, ёзденле барысы да.

Аллай акъыл Къужонну башына бошдан келмеген эди. «Ёзденле барысы да алайда болсала, большевикле элгенирле да, айтырлыкъларын да айталмазла. Гыбышыла да къоркъурла», — деп умут эте эди ол.

Къужон юйюнден тор ажирге минип чыкъды. Юсюнде акъ чепкенини окъа хазырлары бла белинде кюмюш саплы къамасы кюнде жылтырай эдиле. Башында мор тюрсюнлю, тегерек бухар бёркю уа аны саулай келбетине залимликни бла ёхдемликни сыфатын бере эди. Къу-

жонну кѳрюп, чанкала аны ызындан тизилдиле. Ала гюрбежиге жетгенде, Серго, хуна башына да минип, жыйылган халкыга сѳлеше тура эди.

... — Он сегизинчи мартда Нальчикде Къабартыны бла Малкъарны урунган халкыларыны келечилерини биринчи съезди болганды. Ол съезд Къабартыда бла Малкъарда Совет властны тохташдырганды. Жашасын совет власть!..

Адамланы къарслары бла къууанчлы хахайлары тауланы зангырдатдыла.

Къужон тубюнде тор атына ауузлугъун чайнатдыра, Сергону къатына эрлай барды.

— Халкыны башын нек хайран этесе? Ким бергенди санга аллай эркиликни, ы? — деп ол ат юсюнден Сергога сауут бет алып сорду.

— Алга салам берирге керек эдинг, Къужон. Биз кѳрюшмегенли иги кесек заман озган ушайды да.

— Асыры уллу намыс излей болурмуса кесинге, гыбышы, ы?

— Аны неси бла сѳлеше тураса... Ур да башын бир жанына чартлат ол ит большевикни! — деди чанкаладан къайсы эсе да бири. Жарлыла, чанкалага жумдурукларын кѳргюзте, дауур этдиле. Серго къолун кѳтюрдю. Дауур шошайды.

— Бюгюнден башлап, жарлыла, жалчыла барыгъыз да башыгъызга эркинсиз. Кеси кыйыныгъыз кесигизникиди. Жер да, суу да сизникиди. Ленин алай айтханды.

Биягъы къууанчлы хахайла бла къарсла тѳгерекни гюрюлдетдиле.

— Энди сѳз, Нальчик округну халкъ Советини къулукъчусу большевик Жантемирланы Сафарга бериледи, — деди Серго. Ол алай айтханлай, аны нѳгерлеринден бири, орта бойлу, жютю кѳзлю киши хуна башына минди. Адамла къарс урдула.

— Къарындашларым, эгечлерим, — деп башлады ол, сабыр халда. — Ишни болушун жолдаш Бакрадзе айтып ангылатханды...

— Ким Бакрадзеди ол? — деп сорду жыйындан къайсы эсе да бири.

— Сергога айтама, — деди таулу большевик, ышарып. — Сиз биле болмазсыз, аны тюз аты Бакрадзеди... Нико Бакрадзе...

Алаймыды дегенча, адамла тамашагъа къалып, къуш-муш болдула.

— Багъалы акъташчыла, бюгюнден башлап, сизни элигизде Совет власть тохташдырылгъанига саналады. Энди оноуну да кесигиз этериксиз. Байлагъа баш уруудан къутулгъансыз. Совет власть Малкъарны кеп элдеринде тохташдырылгъанды. Алада жарлы-жалчыла кеслерини жашауларына кеслери оноу этедиле. Сизде да алай болур ючюн, элигизде Совет къуаргъа керекди эм да комиссар айырыргъа керексиз. Кимни айырыргъа сюесиз комиссаргъа?

— Ислам болсун...

— Хоу, анга ыразыбыз...

Жыйылгъанла барысы да Исламны атын айтып тохтадыла. Серго да, аны иегерлери да Исламны къолун тутуп алгъышладыла. Ислам, бети къызарып, кесни къайры этерге билмегенча, амалсызгъа къалды.

Андан сора жангы къуралгъан эл Советге членле да айырылдыла.

— Жамауат! — деп къычырды Къужон, онг къолун бийикге кетюрюп, — алдатмагъыз кесигизни большевик-леге. Ала сизни эшигизни жабаргъа айланадыла...

Байла болмасала, Къужонну жаншагъанына къулакъ салгъан адам чыкъмады. Сход бошалып, халкъ жайылды. Гюрбежиде жалан да тюбюнден келгенле бла Ислам къалдыла.

— Ма шуехум, ол биз кюсеучю заман келди, — деди Бакрадзе Исламгъа. — Энди элигизде Совет властны жолун бардыр. Алай, бир айтырлыгъым, сакъ бол. Алыкъа душманларыбыз кепдюле. Кёремисе, байла жалкъаларын тургъузуп айланганларын.

Къонакъла кетип тебиредиле. Ислам алагъа, юйге къайтып ауузлана барыгъыз деп, къаты болду. Алай, къонакъла, заманлары аз болгъанын айтып ангыдата, тарны ёрге — Гыжгыт эл таба кетдиле.

Ол кюн Акъташ улду къуууму болгъан элге ушай эди. Жарлыла бир бирге кирип, къууанчларын айтып бошайлайдыла.

Ислам сейирсинген жюрегин тынчайталмайды. Ала-мат тюш кёрюп уяниган адамча болгъанды.

«Жангы ёмюр былай тынч келип къалыр деб а кимин эсинде бар эди? Къалай ала-мат болду! Нечик ахшыды хар зат да...» — деп, келю таула бла тенг бола эди аны.

Алай, алыкъа алда не зат боллугъун, къадар аны къалай ишлеге жолукъдурлугъун ол билмей эди...

Экинчи кюн, сунмай тургъанлай, Гыжгыт элден къайгъылы хапар келди. Айтыугъа кёре, Серго элни жамауатыны аллында сёлеше тургъанлай, чанкаладан ким эсе да аны шкок бла атып ургъанды. Ислам ол хапарны эшитгенлей, атына миини, Гыжгытха жол тартды. Аны ызындан жарлыладан да бир къауум адам тизилди. Алагъа Гыжгыт элге жетерге тюшмеди. Орта жолда, тегерегине халкъ басынып, акъырын келе тургъан ёгюз арбагъа тюбедиле. Адамла башларын энишге тутуп, бушуулу болуп келе эдиле. Ислам атындан тюшюп, арбагъа жанлады. Анда узун сойланып жатхан Бакрадзени кёргенде, аны жүреги чанчды.

— Серго!.. Не болуп къалды?

Бакрадзе жумулгъан кёзлерин акъырын ачды да, Исламгъа мудах къарады.

— Ол ауур жаралыды. Душман окъ кёкюрегине тийгенди. Теркирек Нальчикге жетдирирге керекди...— деп ангылатды Жантемирланы Сафар Исламгъа.

Арба Акъташны тенгшисине жетгенде, саулай эл бушуу этип, аны аллына чыкъды. Жиляу этип тебиреген тиширыула Сергону сау болгъанын эшитгенден сора тохтадыла.

Ислам, Бакрадзени биргесине Нальчикге дери барыргъа умут этди. Алай Жантемирланы Сафар унамады.

— Сен комиссарса. Бусагъатда санга элден кетип жарарыкъ туююлду,— деп, аны башхала бла бирге, ызына къайтарды.

Ислам кеснин комиссарлыкъ иши не зат болгъанын алыкъа толу ангыламай айланады. Бнягъы гюрбежисинде темир туюннен сора, жукъ этгени жокъду. Не эсе да иш чыкъмайды. Айхай, тарыгъа келген адам да жокъду. Қылай эсе да, хар зат да былай тынч-ырахат болуп тохтагъанча кёрюнеди. Советни членлери да бир зат айтмайдыла.

Бир кюн, эсде-тюшде да болмай тургъанлай, Дадаш бла Жюнос келдиле. Аны эшитип, элде жарлыладан тебиреп чанкалагъа дери да сейир этмеген адам къалмады.

— Энди ол экиси да къоркъмай салып келдиле эсе, Совет власть къаты тохташханды,— дей эдиле акъташчыла.

Кёре келген адамла бла хапар айтыша, Дадаш бла Жюнюс юйде олтурадыла. Фазика айча жарыгъанды. Юйдегиле барысы да уллу къууанчны юсюндедиле. Азретчинг а атасыны тобугъундан тюшерге окъуна унамайды.

Юйню ичи толу адам, Дадашха бла Жюнюсге ауузларын ачып тынгылайдыла.

Дадаш: Асхат да, мен да къачхан кечезиде окъуна, Чатлагъа къутулгъанек. Андан Дюгерге ётебиз. Айлана кетип, Владикавказгъа жетебиз. Ары уа, Асхат анда иги шуёхум барды, деген эди да, аны излеп баргъанек. Ары этни, бери этни, сурашдыра кетип, аны табабыз. Ол сау къаллыкъ, кертиси бла да бир иги адам кёреем. Аты да Сослан. Асхат бла ол Нальчикде тюрмеде танышып, къалай эсе да анда шуёх болгъандыла. Не да болсун, Сослан бизни бек сыйлы къонакъ этеди. Қъачып баргъаныбызны билдирмез ючюн а, тийресине малкъарлы жууукъларым келгендиле деп жаяды. Аны юйюнде бир къауум кюн кечинебиз. Ишсиз тургъан къыйын кёреме. Асхат да, мен да эригебиз. Сосланнга болушубузну айтабыз. Ол бизни Садонда шахтаны ишчилери бла танышдырады да, биз да ары ишге киребиз. Бир жол Асхат да, мен да юсюбюзге, башыбызгъа бир затла алайыкъ деп, базаргъа чыгъабыз. Сатыубузну да этип, кетип тебирегенибизлей, «гап» деп Жюнюсге тюбеп къалабыз.

— Аллах, аллах... Къууандыгъыз...— дедиле, хапаргъа тынгылап тургъанла, кеслери да къууана.

Дадаш: Эшда къууаниган а. Андан Жюнюс бизни, къоймай, къайры эсе да бир элге элтди. Барсакъ, муну уа кесини юйю, дюгерли къатыны...

— Э-хе-е...— деп, адамла Жюнюсге къарадыла. Жюнюс уялып, башын энишге тутду.

Дадаш: Андан Асхат бла мен биягъы шахтабызгъа къайтып, ишлеп турдукъ. Артда уа большевик отрядха къошулдукъ да, акъ аскер бла аямай уруш этдик. Хар жерде да Совет власть тохташдырылгъанын эшитгенден сора уа, къайтдыкъ да келдик.

— Келини уа нек алмай келгенсиз? — деди Халимат, Дадашха бла Жюнюсге тырман этип.

— Бир да къоркъма, аны келтирир заман да жетер,— деди Дадаш.

Бу кезиуде тышында ат аякъ тауушла эшитилдиле.

Эшикде шапалыкъ этип айланган Мария, юйге бети кетип кирди.

— Къужон келгенди.

Юйдегиле бир бирге къаран, тынгысыз болдула.

— Не зат керекди анга уа? — деп, Ислам олтургъан жеринден къобуи, тышына чыкъды.

— Къарындашынг келген хапары барды, кертими-ди? — деп сорду Къужон Исламгъа.

— Хоу, кертиди.

— Чакъырчы бери.

Ислам эшикни ачып, Жюнюсге сѐлешди. Жюнюс мычмай чыкъды. Аны ызындан юйдегиле барысы да тышына тѐгюлдюле.

— Салам-алейкум, — деди Жюнюс Къужоннга.

Бий анга сауут бет алып къарады.

— Къойла къайдадыла?

— Не къойла?

— Кѐп жаншама. Къойланы не этгенсе?

— Мен сени къойларынгы кѐрмегенме.

— Менден алай тынч къутулуп кетергеми умут этесе?

— Угъай, Къужон, алай тынч а угъай. Алыкъа мени атамы сенде кѐп къыйыны къалып турады. Аны да къайтарлыкъма.

— Итден туугъан ит, сени битли атанг манга борчлу болуп къалгъанын билемисе?! — деп ѳкюрдю бий.

— Къужон, адепли сѐлеш. Таматалыкъ хатеринги этеме ансы, айта уа мен да билеме.

— Ариулукъ бла къойланы ызыца къайтар. Алай болмаса, аманлыкъ бла къайтарырса.

— Бош умутлу боласа, Къужон. Мен санга къойла сюрюп келликме десем, аллахны да, сени да, кесими да алдарлыкъма.

— Алаймыды?

— Алайды.

— Да сора кѐрюрбюз! — деп, Къужон жан-жанын чайнай кетди.

— Бу санга бир палах этмегийи, жашым, — деди Халимат, ичин къоркъуу алып. Жюнюс, уллу кѐллю болуп, ышарды.

— Къоркъма, анабыз. Энди ала бизге этерликлерин юйлерине элтсинле.

Жюнос узайып баргъан Къужонну ызындан къаны къайнай кёнге дери къарады. Гитче заманында, байланы сабийлери бла ойнап, аланы аркъасына миндирип, атча чабаргъа кюрешин айланыучусу эсине тюшюп, кеш кесинден кёлю чыкъгъанча болду.

38

Ай чакълы озгъандан сора, Жантемирланы Сафар бир къауум нёгери бла дагъыда Акъташха келди. Алгъын жол Серго бла келгениндеча, бу жол да ол Исламгъа гюрбежиде тюбеди.

— Къалай иги болду келгенигиз,— деп Ислам къонакъла бла къууанып саламлашды.— Биз Совет властны пшин къалай, не затдан башларгъа билмей, ауара болуп турабыз.

— Ол а не хапарды? — деди Сафар ыразы болмай.— Жерни юлешин башлагъанмысыз?

— Угъай.

— Нек?

Ислам бойнун бир жанына къынгыр тутуп, имбашлары жыйырды. Сафар Советни членлерин жыяргъа буюрду. Ол жумушну толтурургъа Мажит къууулду.

— Серго нечикди? — деп сорду Ислам.

— Игиди. Кётюрюле башлагъанды. Салам айтдыргъанды барыгъызгъа да.

— Саламы узакъ болсун...

— Алгъын келгенибизде сен Дадаш деп биреуню хапарын айтханенг, ол алыкъа къайтмагъанмыды?

— Къайтханды.

— Юйдемиди?

— Юйдеди. Ол бусагъат бери келирге керекди.

— Алай эсе ахшыды,— деп сагъышланды Сафар.— Эл Советге юй табаргъа керексиз. Конторугъуз болмай жарарыкъ туююлду.

— Аны юсюнден мен да сагъыш этгенме. Алай, элде бир да бош юй жокъду.

Сафар гюрбежини ичине, тышына да айланып къарады да, сора Исламгъа айтды:

— Жангысын ишлегинчи, бу жарарыкъды. Терк окъу на ичин бёлюгюз да, эшигин а ары — орамгъа айланган къабыргъасындап чыгъарыгъыз. Сора чорбатына къызыл байракъ да чанчыгъыз...

Ала алай селеше тургунчу, Советни членлери да жыйылдыла. Дадаш да келди. Барысы да гюрбежнин ичине кирдиле.

— Советни биринчи кенгешин ачабыз. Ичигизде жаза билген адам бармыды? — деди Сафар. Киши жууан этмедн.— Алай эсе, Мазан, протоколну сен бардыр,— деп, Жантемиров кеси бла келген негерлеринден бирине буюрду. Ол жанында жукъа, сахтиян портфелинден къагъытла бла карандаш чыгъарды.

— Бек алгъа сизин Советигизин кючлендириуню юсюнден вопросха къараргъа тийишли кереме,— деди Сафар, — угъай демейсиз да.

— Тюздю, тюздю...— дедиле олтургъанла.

— Алай эсе, Боранланы Дадашны Советге къошаргъа дейме мен. Ким не айтады?

— Бек тийишлиди.

— Аны тийишли керегенле, къол кетюрююз... Ыхы, алай бла, Дадаш, сен да Советге членсе. Энди, экинчи вопрос, байланы жерлерин жарлылагъа юлешуню юсюнденди...

Олтургъанла, къалай эсе да тынгысыз болун, Сафаргъа иги ийнаырлыкълары келмегенча къарадыла.

— Сабаннга чыгъар заман жетин келеди. Жарлыла барысы да жер къоллу болургъа керекдиле. Бу ишни сиз бир кюн артха созаргъа эркин туююлсюз. Хар юй-юрню непча адамы болгъанын тергеуге алын, анга кере жерлени юлешигиз. Ангыладыгъызмы?

Советни членлери бир бирге къарашдыла. Чыннай, не эсе да бир зат айтыргъа деп, аузун да ачды. Алай, эсине не зат тюшдю эсе да, басылып къалды. Аны эсеген Сафар:

— Айт, айт... былайда сен буюгъур адам жокъду,— деди анга. Чыннай, бираз ары-бери тартдыргъан кибики эте, олтургъан жеринден къонду.

— Байланы жерлерин юлешин тебиресек, ала бизге не айтырла?

— Сора байла бир зат айтырыкъдыла деп, Совет власть этген оноуну толтурмаймы къоярыкъсыз? — деди Сафар.— Жер энди аланыкъы туююлду. Аны неси сиз-сиз. Ангыладынгмы?

Чыннай, имбашларын жыйыра, жерине олтурду.

— Сиз къоркъгъан этмегиз. Алай бла иш барлыкъ туююлду... Ким не айтады энди уа?

— Чаңкаланы кеслерине уа юлюш чыгъарлыкъбыз-мы? — деп сорду Ислам.

— Хоу. Юйюрлеринде адамларына кёре.

— Чаллыкъланы уа юлеширликбизми?

— Барысын да юлеширликсиз. Жери болмагъан жаңгыз бир юйюр къалмазгъа керекди...

Советни кенгешни бошاپ, ала тышына чыкъгъанда, гюрбежини аллы адамдан толуп тура эди. Сафар жыйылгъанла бла саламлашып, Советни кенгешинде этилген оноуну айтды. Жамауат къуанды.

Экинчи кюн Ислам бла Дадаш танг аласында къопдула. Ала гюрбежиге келгенде, Чыннайдан сора адам жокъ эди.

— Бирсиле уа къайда? — деп сорду Ислам.

— Алыкъа киши да кёрюнмейди.

Кюн чыгъа башлагъан кезиуге Советни Шохайдан къалгъан членлери бары да келдиле.

— Ауруп ишми къалгъан болур,— деп, Ислам Шохайны юйюне адам ийди. Кёп да турмай, баргъан адам къайтып келди.

— Къайда Шохай?

— Келлик туююлдю.

— Нек?

— Жер юлешиу ишге къатышырыкъ туююлме дейди.

— Не ючюн? — деп Ислам тынгысыз болуп сорду.

— Аны уа айтмагъанды.

— А-а,— деди Чыннай, сёзге къошулуп,— аны къатыны Къамботха жууукъ жетеди. Баям, ол аны бетин этип келе болмаз.

— Алай эсе, ансыз да жетиширбиз,— деди Ислам.— Келигиз.

Ала Черен суудан ётуп, Чокъракъ къая таба теби-редиле. Къужон бийни сюрго жери алайдан тебиреп, Бёрюле дорбуну деген жерге дери созула эди.

Байланы жерлерин къалай юлеширликлерини юсюнден, Советни членлери тюнене ингирде, Сафар жыйыны кетгенден сора да, кенгешген эдиле.

«Бек алгъа бирси байланы жерлерин юлешип бошайыкъ да, Къужоннга уа андан сора жетербиз» — деп, Советни бир къауум членлери алай айтхан эдиле. Аны Ислам унамагъан эди.

«Бугъаны жыгъаргъа акъылыбыз бар эсе, аны къуй-

ругъундан угъай, мюйюзлеринден тутаргъа керекди»,— деген эди ол.

Исламлары Къужонну жерине жетип, аны ёнчелерге башлагъанлай, бийни юйюнден къаугъа этип, Къужонну къатынлары, Элбек, алагъа къошулуп къарауашлары да чыкъдыла. Элбекни къолунда шкогу, Хышмышны къолунда уа узун къазыгъы бардыла. Элбекни эки кёзюне да къан чабып, ёпке солуу эте келип, кёкюрегини Исламны кёкюрегине тиреп тохтады.

— Биригизни къоймай къырлыкъма, былайдан думп болмасагъыз!..

Дадаш, акъырын келе келип, Элбекни жагъасындан тутду да, бурнуу аны бурнууна тирей, айтды.

— Бош кюкюрейсе, шуёхум. Ачыууму къозгъама. Алайсыз да кеси кесими кючден тыя турама.

Къужонну юйюрю, жабы этип, Дадашны юсюне тебиндиле. Хышмыш а аны уругъа деп къолунда къазыгъын кётюрдю. Алай. Ислам, аны билегине жабышып, уругъа къоймады. Хышмыш бла тартыша кетип, аны къолундан къазыкъны сыйырды.

— Оу кюнюм къуругъан, адамны, союп, этни анарлыкъсыз да сиз,— деп Баблина тобукълары туююп тебиреди.— Не атагъызны башы къалгъанды бизни жерибизде, ийисли гыбышыла. Ма бир тийип кёрюгюз! Аллахакъына, барып юйлеригизге от салырма!..

— Асыры кёп жаншай болурмусуз, Баблина,— деди Чышнай, аны къатына барып.

— Оу кюнюм, сен а не этесе, биттёш... Санга да жерми керекди? Аурууум нек кирмейди ичинге, хы...

Къаугъагъа адамла терк жыйылдыла. Къарт да, жаш да болуп, бери келмеген къалмагъанды. Итле иш да келгендиле.

— Бий келсе сизге не айтырлыгъын билемисиз? Аллахакъына, биригизге да бет этип къоймаз,— деп Элбекни къатыны Ариубат да кесин ортагъа атып кюрепеди.

Ислам, жукъгъа да къарамай, кенг-кенг атлап, жерни ёнчелеп тебиреди.

— Я мени аллахым, ол аякъларынг къурушуп, ёмюрюнгде ёрге къобаргъа адыргы эте къал...— деп, Баблина Исламгъа къаргъыш этеди. Элбек а шкогун анга кезеди. Алай, жарлыладан къайсы эсе да, сермеп шкокну аузун бир жанына бурду. Атылгъан окъ барып,

къаяда ташха тийип, андан «чууу...» деп бир жанына чартлагъаны эшитилди. Адамла, ырхыча, Элбекни юсюне айландыла. Ол артха чегине барып, сора ызына бурулуп къачды. Къужонну къатынлары да, къарауашлары да думп болдула. Аланы сыкъгъанларын кёрюп, башха чанкала да бирем-бирем, экишер-экишер юйлери-не кетдиле.

— Харун, былайдан тебиреп, ол анда сыйдам къара ташха дери сени жерингди. Хайда, хайырын кёр, — деп, Ислам зыккыллары энншге салынып, тыягъына тыянып тургъан сакъаллы кишини къолун тутду. Ол, ийнапырлыгъы келмегенча, Исламгъа бла алайда жамауатха соруулу къарады.

— Не арсарлы боласа... Аллах огъурлудугъун берсин, — деди Хасау Харуннга. Харунну мудах бетине жарыкълыкъ урду. Мангылайында узун-узун тартылгъан терен ызлыкъла, эртдеден къургъакъсып тургъан илипинлеге суу баргъанча, мылы болдула. Ол кесине жетген жер юлюшден ууучу бла бир топракъны алды да, аны жыягъына басды.

— Къаншау, былайдан тебиреп, ол анда тебеге дери уа сеникиди. Хайырын кёр... Къожакъ, сен а бери кел. Ол анда гыйы ташны кёремисе?.. Аны огъары жаны саулай да сеникиди...

Ол кюн Къужонну сюрдю жерлерин юлешип бошоп, экинчи кюн къалгъан байланы жерлерин юлешип тебиредиле. Биринчи кюндеча къаугъа чыкъмады. Баям, чанкала жукъ эталмазлыкъларын билип тохтагъанлыкълары болур эди.

Жер къоллу болмай элде бир юйюр да къалмады. Кёп да турмай, адамла сабанлагъа чыкъдыла.

Бир къауум кюнден Нальчикге кетип тургъан Къужон ызына къайтды. Ол не этерик болур деп, чанкала аны ашыгъып сакълай эдиле. Алай, Къужон зат да этмедди. Не акъ, не къара деп айтханы да болмады. Не мураты, не акылы бар эсе да, ол барысын да кеснин ичинде къойду.

Июнь айны аллында, не эсе да бир жыйылыу болады деп, Исламны Нальчикге чакъыртдыла. Дюгерде юйдегисине тансыкъ болгъан Жюшюс да, аны бла бирге кете

барыргъа умут этди. Алай, Фазика энтда да бираз тур деп, аны нерге унамады. Жюнюс кеси да кетерге артыкъ бек тартдырмады. Дадаш жангы юй ишлеп башлагъан эди. «Анга бираз болушмай кетип къалсам, кѣлюне не зат келир», — деп ол жолундан асламында аны ючию тыйылды.

Арт кезнуде тохтамай жаугъан жауунладан сора, чууакъ аязгъан кюнле жерге да, адамланы кѣллерине да жарыкълыкъ келтиргендиле. Сабанла бирча ариу кѣгергендиле. Салгъан урлукълары иги чыкъгъанына жарлыла къууанадыла.

Жашау кѣлсюз болуп айланганла жалан да байладыла. Ала хазна тышына да чыкъмайдыла. Бир бирлери бла болмаса, элде башхала бла сѣлешген да этмейдиле. Жарлыладан адамгъа тубеселе, къашларын туйюп, кеслерин кѣндюрюп ѳтедиле.

Дадашны юйюню къабыргъа хуналары битип барады. Хайт деген тѳрт киши: Дадаш кеси, Жюнюс, Адил, Къанамат кюн сайын, танг аласындан ахшам къарангыгъа дерн, беллерин тюзетмей ишлейдиле.

Бююн да ала къаты ишлейдиле. Юйге келип, беткъол жууун, ушхуур ашаргъа олтургъан кезиулеринде, Ислам кирип келди. Барысы да, къууанып, жерлеринден къондула. Алай, Исламны къайгъылы халын эслеп, терк шош болдула.

— Иш осалды,— деди Ислам, тапчаннга олтура.— Байла Совет властха уруш ачхандыла.

Дадашны бетн, жауаргъа алгъасынган кюнча, тюрленди.

— Ойнагъанмы этесе, огъосе?..

Ислам, башын булгъай, ауур кючсюндю.

— Башчылары ким эсе да, Шкуро дейдиле. Бирн уа къабартылы княз... Даутокъ улу деп. Серебряков да дейдиле анга. Эки тукъум аты барды. Сакъ болургъа керекди. Энди чанкала кѣтюрюлюп башларгъа боллукъдула.

— Аны уа этерле, тейри. Сауут-сабабыз болмагъаны къалай осалды.

— Мен он шкок да, патронла да келтиргенме.

— Э, ол а аламатды да! Къайдан тапханса?

— Серго айтып бердиртгенди.

Не да болсун, къайгъылы хапар элге терк жайылды.

Бир кѡауумла, кѡоркѡуп, байладан сыйырылып берилген жерлерине бармай тохтадыла. Чанкала уа уллу сѣлеше башладыла...

— Байла, бийле жангыдан бизни кеслерине кѡуландырыргѡа умут этедиле. Алай энди биз аны унамабыз. Зарауатлыкѡгѡа тѣзгенибиз боллукѡду. Кѡоркѡургѡа керек тѡююлдо. Кѡауалы болгѡан кѡауалын, балтасы болгѡан балтасын, сенеге болгѡан сенегин хазыр тутугѡуз...— деп, Ислам хар кимге да кѣл этдирирге кѡрешип айланады. Болса да, кюнден кюннге хал кѡатылана, кѡайгѡы кѣп бола бара эди. Не эсе да бир палах боллугѡун сезгенча, адамла сагѡайып эдиле.

Ислам келтирген шкокларын элде Мажит кибик ышангылы жашладан бир кѡауумуна юлешди. Дадашха бла Жюнюсге да бирерин берди. Кѡуру кѡалгѡан Адил бла Кѡанамат тамата кѡарындашларына уллу кѣлкѡалды болдула.

— Охо, алыкѡа, керек болса, сизге да табарма,— деп Ислам аланы кючден бла бутдан жууашдырды.

* * *

...Ислам шкок атылгѡан тауушлагѡа уянды. Юйнюнчи кѡаппа кѡарангы эди. Аны тѣшекден муштухул кѡопханына Марня да, кѡагѡанакѡ жашчыкѡлары Алим да уяндыла. Сабий жилип башлады.

— Не болгѡанды, Ислам?..— деп Марня кѡайгѡы этди.

— Сабийни жубат. Не болгѡанын алыкѡа мен да билмейме...

Юйнюнчи кѡайгѡылы болду. Ислам, жарты-кѡурту кийинип, кеси отоундан чыкѡды, Дадаш да, Жюнюс да, Адил да, Кѡанамат да аякѡ юслерине болуп тура эдиле.

— Акѡла келип кѡалгѡан ушайдыла да! — деп Ислам шкогун да алып, тышына суху чыкѡды. Дадаш да, Жюнюс да, Адил да аны ызындан чыкѡдыла. Кѡанаматны уа Фазика, чууунундан тутуп, нерге унамай тохтады.

— Сен не этесе? Жерингде тур...

Тышында да, юйнюнчиндеча, кѡарангы эди. Ислам

да, Дадаш да, Жюнюс да хуна башы бла секирип, орам-
гъа чыкъдыла. Адил да, арбазда сенек тапты да, алагъа
къошулду. Шкок атылгъан тауушла жер жерден эшити-
ледиле. Ислам, къайсы жанына барыргъа билмей, са-
гъышлы болуп тургъанлай, орамны тюбюнден ёрге келе
тургъан къарелдилеге кёзю илинди. Жашла, шыбыртсыз,
хуна жанына кысылдыла. Къарелдиле кеслерин ай-
ыртлатырча чакълы бир жууукълукъгъа келип тохтады-
ла. Ала, кимле эселе да, шкоклу адамла эдиле.

— Бир, эки, юч, тёрт...— деп ичинден аланы санай,
Ислам шкогуну къалагъын имбашына тиреди. Бу кезиу-
ле келгенледен бири алгъаракъ ётюп: «Ма буду»,—
деп, къолу бла Исламланы юйню кёрюздю да, ол са-
гъатдан ызына бурулуп, думп болду. Шкоклула, мычы-
май, Исламланы арбазгъа кирип башладыла.

— Кимсиз? Тохтагъыз! — деп кычырды Ислам.

Шкоклула, жан жанына чачылып, атып тебиредиле.
Исламлары да от ачдыла. Шкоклуладан бири кычы-
рыкъ этип, сехле аллында къапланды. Окъла хуна таш-
лагъа тийип, «чуу-чуу...» этип, ары-бери учадыла. Шкок-
луладан экиси, орамны бирси жанына къутулуп баргъан-
ларын кёрюп, Жюнюс аланы ызындан тюшдю. Чабып
баргъанлай аягъы къапханнга тюшгенча болду. Жюре-
ги жылынды. Тентирей барып, орамны бирси жанында
хунагъа тыянды.

— Не болду, Жюнюс?..— деп, Дадаш аны къатына
терк жетди.

— Былай ары кетгендиле, къуу ызларындан...— Жю-
нюс алай айтып, кеси кесин туталмай, аууп тебиреди.
Дадаш аны къолтугъундан тутду. Ислам бла Адил да
аланы къатларына чабып жетдиле.

— Мени къоюгъуз... Ол итлени жибермегиз...— деди
Жюнюс.

Дадаш бла Адил Жюнюсю кётюрюп юйге келтир-
диле. Аны кёрюп, тиширыула чачларын тартып, тобукъ-
ларын туююп башладыла.

— Тынч туругъуз! Сиз алай къайгъы этерча хата
болмагъанды,— деп, Дадаш чыракъ жарыкъда Жюнюс-
ню жарасына къарап башлады. Адил а чыгъып кетди.

— Суу керекди... Жылы суу,— деди Дадаш.

Окъ Жюнюсю онг аягъыны балтырын чачып ётген
эди. Сюегине уа хата этмегенди. Дадаш терк окъуна аны
жарасын жуууп байлады да, тышына чыкъды. Танг бел-

ги берип келе эди. Шкок атылган тауушла сел болгандыла. Ислам бла Адил кайда эселе да керюнмейдиле. Итле, асыры юргенден, элли башына кетюрөдиле. Жук эшитирге коймайдыла. Дадаш сехле аллында сойланып турган ёлюкню катына барды да, аны аяк жанында атылып турган шкогун алды. Бу кезиуде, кайдан эсе да Адил чыккыды.

— Кялайды Жююс?

— Хатасы жоккыду. Сиз кайда айланасыз?

— Гюрбежиде. Мажит жыйыны алайда да биреуленни ёлтюрөп турадыла. Аны шкогун манга бергендиле...
Ма.

— Ислам андамыды?

— Анда эди. Алай, шөндю жашланы ызындан тизип, Чокъракъ кая таба кетгенди.

— Нек?

— Душман ары квачханды дейле.

— Кел сора,— деп, Дадаш алгъа тебиреди. Бу кезиуде юйден чыккыган Къанамат: «Аллахчю, мени да ала барыгъыз» — деп тиледи. Дадаш ызына бурулду да, ёлюкден алган шкогун аны кёлуна туттурду.

— Ма муну. Сен юйдегилени сакъла.

Кёлуна шок тийгенине, Къанаматны тёппеси кёкге жетгенча болду. Ол кеси кесине жетген кишича керюндю. Шокну бурун да алгъа кезеп, арбазда ары бла бери ёхтем айланады. Сехле катында ёлюкню жууукъ барып керюрге адыргы этеди. Алай батырлыгы жетмейди.

Бу кезиуде юйден кюркча-кюркча чыккыган Халимат, Къанаматны шок тутуп турганын керюп, кайгыгы калды.

— Оу кюнум, э жаш, сен а не этесе?

— Къаугъа этме, мен сизни сакълайма...

Ислам да, нёгерлери да артха кайтып келе, Къужонлагъа бурулдула. Бий жашлагъа кашларын туйюп тубейди.

— Кимле эдиле бюгече элге чабыууллукъ этгенле? — деп сорду Ислам.

— Билмейме.

— Билесе, Къужон.

— Билмейме дейме да мен санга...

Жашла, Къужонну арагъа алып, не бек кюрешдиле эсе да, ол жукъ айтыргъа унамады.

Эл уллу къаугъаны юсюнде эди. Адамла гюрбежини бла Исламлааны юйню къатларына басынып, душман ёлюклеге сейир этип къарай эдиле.

Ёлюклени не кийимлериинден, не бетлеринден кимле болгъанларын тохташдыралмагъандыла. Жалан да алааны шоклары немецли шокла болгъанларын билдиле. Ол зат а Исламны бютюн да уллу сагъышха къалдырды. «Немецли шокла бла уа бери кимле келлик эдиле?..»

Ол да алай къайгъылы болуп тургъанлай, миннген атын мукъут этдирип, Акъташха Асхат жетди.

— Аллахха шукур, саусуз да! — деди ол, Дадашны бла Исламны кёргенде. — Мен а сизни да къагъышмы бошадыла деп, ичимде жаным къалмай келе эдим.

— Къайдан эшитгенсе сен а? — деп сорду Ислам.

— Къуру сизге келген палах туююлдю бу. Халгъа кёре, сиз иги къалгъансыз... Ишле бизде болгъандыла.

— Сора сизни элгедамы чапхандыла?

— Бизни комиссарыбызны да ёлтюрюп кетгендиле. Жаралыла да кёпдюле.

— Ма санга...

— Гюренде уа бютюн да халек этгендиле. Анда комиссардан сора да, Советни бирси адамларын да къыргъандыла. Конторларын да кюйдюргендиле.

— Кимледиле кеслери уа бу итле?

— Тау артындан келген бандитле. Аланы андан бери Совет властны ууатыргъа деп ийгендиле.

— Ким ийгенди?

— Дагъыстан-Терк правительство жокъму эди?..

— Ыхы.

— Биз билмей тургъанбыз ансы, аны оноучулары ары — Грузиягъа къачып, анда тохташхан кёреме.

— Хо бир да?

— Ала анда, къалай эсе да, немецлиле бла да, тюрклюле бла да сёлешип, аладан сауут-саба алып, бандитлени ала къурап ийгендиле.

— Сен аны къайдан билгенсе?

— Биз бюгече аладан экисин тутханбыз. Хар затны да аладан билгенбиз. Ала кече бла келип, алгъа чанкалагъа тюбеп, сора ишлерин алай бардыргъандыла... Сакъ болургъа керекди. Баям, ала энтда да келирле...

Ислам къурагъан жыйын, кече сайын элни сакълап чыгъады. Алай, хазна къаугъа болмай барады. Жюнюс-

ню жарасы да игиге айланып тебирегенди. Болса да, алыкѳа ол тешекден кѳобалмайды.

Сунмай тургъанлай, Шкуро Нальчикни алгъанды, большевикле ууатылгъандыла, Совет власть тайдырылгъанды деген ачы хапар келди. Аны ызындан а, кеп да турмай, уллу таргъа Серебряковну аскери кирип келеди деген хапар жайылды.

Исламны башын ауур сагъыш басды. «Не этейик энди? Ахшы умутларыбыз муну бла бошалып кѳалгъанлыгъымы болур?.. Жарлы халкѳ жангыдан жегилирге тюшюмю кѳалды? Энди уа чанкала алгъындан да аман этерле. Халкѳны сырт терисин эки кѳатлап сыдырырла. Дерт жетдирирле. Гохта, тохта... Не жаншай турама мен. Сергону аитычусун нек унутама! Кюреширге керекди. Бизни жолубуз жалан да олду. Башха жол жокѳду. Жыйын бѳрю юсюнге чаба эсе, кѳачыпмы кѳутулукѳса? Угъай, кѳачып кѳутулаллыкѳ туююлсе. Сен аланы елтюрюрге керексе, не да ала сени ашаргъа керекдиле. Башха амал жокѳду...»

— Ислам, тикки болуп тургъандан хайыр жокѳду. Бир затха тохташыргъа керекбиз,— деп Дадаш комиссарны сагъышларын белдю. Ислам анга башын акъырын кѳтюрюп кѳарады. Алай жукѳ айтмады. Олтургъан жеринден кѳобуп, кѳабыргъада тагъылып тургъан кѳаманы алды да, аны кѳынындан чыгъарды. «Атам, мен атланама... Осуятынгы толтуралмай елюп кетсем, жанынга тиимесин...» Ислам ичинден алай айтып, кѳаманы белине кѳаты тартып кѳысды да, шкогун кѳолуна алды. Юйдегиле, не этесе дегенча, ауузларын ачып, анга кѳарап кѳалдыла.

— Кѳанамат, сен юйде кѳал,— деди Ислам кичи кѳарындашыны имбашына кѳолун салып.— Кѳеремисе, Жюнюс алыкѳа кѳарыусузду. Юйде билеклик этер адам оолмаса, тиширыула ачырла. Хайт де, жаным...

Ислам да, Дадаш да, Адил да шкокларын алып, юйден чыкѳдыла. Кюнюннѳ бузулур кѳайгъысы бар эди. Чокъракѳ кѳаяны артындан чыкѳгъан кѳара булутла ергеден ерге кетюрюлюп, кенгден кенгиге жайыла оара эдиле.

— Совет власть ючюн кюреширликле, бизни бла тебирегиз,— деп, Ислам да, Дадаш да, Адил да юй сайын селеше, гюрбежиге жетдиле. Юшге жууукѳ ары жарлыладан бла жалчыладан эки жыйырмадан аслам адам

жыйылды. Кёбюсюню кьолларында балта бла сенекле кёрюнедиле.

Атланырдан алгъа, Ислам кенгеш кьурады. Ала душманны Уллу тарны Нартла ырбыны деген жеринде сакъларгъа оноу этдиле. Алай бла отряд жолгъа чыкъды. Ол кёзден таша болгъунчу, адамла, чорбат башларына минип, аны ызындан къарагъанлай турдула.

Отряд Нартла ырбынына терк жетди. Уллу тарны бир бирге бек жууукъ кысылгъан жери алайы эди. Кенгден къарагъанда, алайда тарны эки къабыргъасы ёшонлерин бир бирге тиреп тургъанча кёрюнючюдю. Черен суу да алайда чегича инчгерип, уу жилинча, огъурсуз болады. Былайгъа Нартла ырбыны деп айтылгъаныны юсюнден халкъда сейирлик таурух жорюйдю. Эртде-эртде, бек эртде, кьойла кёкде учуп, къушла уа жерде айланган заманлада таулада эки нарт жашап болгъандыла дейдиле. Къайдан эсе да, кёп аскер келип, таууланы юйлерин чачаргъа, малларын сюрюрге умут этгенди дейдиле. Аны эшитип, эки нарт Уллу тарны экиси эки жанында тохтап, аркъалары бла къаяланы бир бирге тюртюп, тарны ичи бла ёрге жан ётмезча этгендиле. Андан бери кёп ёмюрле озгъандыла. Черен суу, бара кетип, тарны бирге кьошулгъан жерин ачханды деп, таурухда алай айтылады.

...Нартла ырбынында отряд эки къауумгъа юлешинди. Биринчи къауум бла Ислам Черен сууну онг жанына ётдю да, тарны тик къабыргъасы бла, аны башына ёрледи. Черен сууну бу жанында кългъан къауум а Дадашны ызындан тарны экинчи къабыргъасыны башына кётюрюлдю.

Кюн батаргъа алыкъа иги кесек заман бар эди. Нартла ырбынында бегиннген отряд, къабыргъа эринлерине ташла ташып, сауутларын хазыр этдиле. Бир заманда, тарны тюбюнден ёрге, кьой сюрюуча, жайылып келген атлы аскер кёрюндю.

— Кесигизни эслетмегиз,— деди Ислам нёгерлерине.

Акъла байракъ да кётюрюп, эсирикленип келедиле. Миннген атлары чапхан сайын, боюнларында акъ башлыкъларыны къанатлары желде сюзюледиле.

— Атыгъыз ташланы! — деп буюрду Ислам, акъ аскерчилени асламы Нартла ырбынына киргенде. Тарны эки жанындан энишге къуюлгъан ташла, тюбюнде болгъанны къатыш къара этдиле. Атла кишнеп, шкочла

атылып тебиредиле. Атладан тёнгерегенлени Черен суу кесини толкѳунларына кѳме да чыгъара, энишге муштухул элтеди. Акъла артха ыхтырылдыла. Ташла арасына жашырынып, Исламны бла Дадашны жыйынлары бегинген жерлени кыыстау атып тебиредиле. Къаугъаны арасында, бир къауум атлы Нартла ырбындан ётдюле. Алладан бири ол сагъат жерге къапланды.

— Аперим! — деди Дадаш, къатында Адилге. Жаш шкогун дагъыда алгъа кезеди. Бу кезинде Исламны жыйынындан къайсы эсе да бири къаядан энишге кетди. Бу жанындан аны кѳргенле бютюн да от болдула...

Акъла ата кетип, андан хайыр чыкъмазлыгъын билгенден сора, ары-бери юлешинип, тарны тик къабыргъаларына ёрлеп тебиредиле. Ташланы бла чырпыланы арасында аланы кѳрѳп атхан кыйын эди. Аны себепли, акъланы бир къауумлары ёрге чыгъып, къазауат анда башланды. Сауутсуз адамланы бошха къырдырып кыймайым деген акъыл бла, Ислам кесини жыйынынъ, ташлы сыртла бла аудуруп, терен къолну ичине элтди. Кѳп бармай, тарны бирси жанында да шкок атылгъан тауушла тохтадыла. Акъла Нартла ырбынындан ётѳп, Уллу тарны ичи бла ёрге жол тартдыла.

Ислам нѳгерлерин тѳгерегине жыйды. Ала мудах эдиле. Ким не айтырлыкъ болур дегенча, Ислам хар бирини бетине кѳз кыйырлары бла жашыртын къарай, шумсуз олтурады. Бир да сѳлешген адам жокъду. Бир къауумланы солугъан халлериинден, аланы бу ишге къошулгъанларына ыразы болмагъанларын да сезеди Ислам. Болса да, кѳбюсю комиссаргъа ышанып къарайдыла. Не айтырлыкъ болур деп сакълайдыла. Олтура кетип, Ислам жеринден къопду.

— Биз хорланганбыз деп, кѳлюгюзге алай келе болур... — деди Ислам.

— Алайды.

— Угъай, Ибрахим, алай тѳйюлдю. Биз хорланган этмегенбиз. Кесибизни жарыкъ жашауубуз ючюн, къанлы сермешни энди башлагъанбыз. Мен жаным сау къадарда, ол сермешни жолундан таярлыкъ тѳйюлме. Манга нѳгер болургъа сѳйгенле къалыгъыз. Угъай дегенигиз бар эсе уа, мен кишини да алдын тыймайма.

Жашла бир бирлерине къарашдыла. Шошлукъ бирненча такыйкъагъа созулду. Ахырында, араларында

таматаракъларындан бири — Аныуар деген киши сёз башлады.

— Мен ангыламагъан бир зат барды... бу акъла, Совет пластны ууатып, энди бери да жетдиле. Биз алагъа не зат эталлыкъбыз?

— Боран уруп, бир бутагъын сындыргъанлыкъгъа, терек ёсеринден къалмайды. Сыннган бутакъны орнуна, жангы бутакъ да чыгъуучуду,— деди Ислам Ануаргъа.— Биз Совет властны жалан да бир бутагъыбыз... Серго алай айтханды. Душман къарыулу болгъанлыкъгъа, къоркъмагъыз, аны бла кюрешгенни тохтатмагъыз дегенди.

Адамла энтда да шош болдула.

— Оллахий, Ислам, мен сеңи бла къалыргъа бек ыразы эдим, алай, барыгъыз да билесиз, атам къыйын ауруйду. Аны къатында турмай амалым жокъду. Ким биледи аллахны ишин,— деди Ибрахим.

— Дагъыда ким кетеди?

— Бизни юйде да къыйын саусуз барды...

— Энди уа ким?..

Ибрахим алларында болуп, төрт адам Исламны жыйынындан бёлюндю да, Акъташха бет бурдула. Ислам а, биргесине къалгъанланы ызындан тизип, Дадашны жыйынына тюбер муратда, чырпылы чатны ичи бла Черен суугъа тигеледи.

40

Ибрахим да, аны нёгерлери да Акъташха кече арасында жетдиле. Эл, алагъа уллу къайгъыны юсюнде болгъанча кёрюндю. Чанкала жашагъан юйлени арбазларында отла жана, къазанла къайнай эдиле. Къужончу юйюню кенг арбазында уа той бара эди. Кюлкю, дауур узакъгъа эшитиледиле. Ныгъыш болуучу жерде да не эсе да бир иш барды. Алай, Ибрахим да, аны нёгерлери да анда не зат бола тургъанын къарангыда айырып кёралмадыла. Жууукъ барыргъа уа къоркъгъан этдиле. Ныгъышны тегерегин акъ аскерчиле алып эдиле.

Ибрахим юйлерине келгенде, не жатхан, не жукълагъан адам болмай, ырбынга кысылгъан къойлача, барысы да бирге жокку болуп, ахылары кетип тура эдиле.

— Оу кюнюм, къайдан чыкъдың, жашым? — деди анасы Ибрахимге.— Акъла барыбызны да къырыргъа

айтып турадыла. Эшигибиз жабылгъанды, отубуз ёчюлгенди. Хар юй сайын кирип, ала этмеген аманлыкъ къалмагъанды. Харип, ол Исламны къарындашы Жюнюсю уа, атлаялгъан да этмей тургъанлай, алларына сюрюп кетгендиле дейле. Большевиксе деп, Чыннайны да тутхан хапарлары барды. Къой-къой-къой... Аллахым сакъласын, жан алгъычладыла ансы, адамла туююлдуле. Тышына башын къаратхан адам болса, ёлтюрген этерикбиз дегендиле да, кеси керегибизге окъуна чыгъалмай турабыз. Ийнегибиз да сауулмай къалгъанды...

Ибрахим жукъ айтмады. Ол барып, атасы жатхан тапчанны аллында алаша шинтикге чёкдю.

— Нечиксе, ата?

— Да нечик боллугъем...— деди саусуз, къыйналып сёлеше. — Кетгенле барыгъыздамы къайтдыгъыз?

— Угъай. Мен, сора ючеулен къайтханбыз.

— Къалгъанла уа?

— Акъла бла уруш этерикбиз деп къалгъандыла.

— Ала жигитле кёреем, — деди саусуз, солууун терен ала. Ибрахим жерге къарады.

Эртденликде акташчыла ныгъышда экеуленни асмакъгъа асылып тургъанларын кёрдюле. Жылкы сюрюу не эсе да бир затны кёрюп юркгенча, элни адамлары алай болдула. Алыкъа асмакъланы кимле болгъанларын ала билмей эдиле...

Элни огъары жанындан гузаба этип чыкыгъан юч тиширью, тюзюнлей ныгъышха келедиле. Ала, ары жетер жетмез, тобукъларын туююп, жилип тебиредиле.

— Оу кюнюм, Фазикалары ушайдыла да, — деп юйлери арбазындан къарап тургъан Хасауну къатыны Абидат къайгъы этди. Ол къайгъы уллугъа кетди. Би-теу элни алындыргъанча болду...

Акъ аскерчиле, атларына да минип, элни жамауатын ныгъышха сюрюп тебиредиле. Бираздан ныгъыш адамдан толду. Асмакъгъа асылгъанла Жюнюс бла Чыннай эдиле. Аланы юйдегилерини жилигъанлары адамланы жүреклерин инжилтеди. Эр кишилени окъуна кёллери толадыла. Фазика асыры жүрексингенден, солуялмай тохтагъанча болуп, кёз акълары ёрге айланады.

— Эрим келликди деп сакълай болур Дюгерде къатынынг а, — деп Фазика, къаныкыгъан ёню бла, асмакъда къарындашына къарап сарнайды. — Бутунга окъ

тийип, кянынг саркѡа тургъанынгда да, бизге тынгысыз болургъа кюреше эдинг, халаллыкъдан толу, жазыкъ къарындашым. Атанга, мени буууп ёлтюргендиле депми барлыкъса, кюном къуругъан!..

Омакъ кийинип, бир бирлери бла сёз юсюнде сериле, чанкала да келедиле. Бираздан а, Черен сууну ары жанындан атлы къауум кёрюндю.

— Къужон... Къужон келеди — деп, адамла бир бирлерине шыбырдашдыла.

Бек алларында Къужон бла акъ аскерчи офицер келе эдиле. Аланы миннген атлары кеслерин алгъа тартдырып, ойнакъланып атлайдыла. Къужон бла офицер да, тойгъа баргъанча, жарыкъ болуп келедиле. Алай, ныгышха жетгенлей, аланы бетлери жауарлыкъ кюнча тюрленедиле. Къашларын туююп, жыйылгъан халкыны аллында сюелдиле. Акъ офицер, узун къамасын кынындан суууруп, аны ёрге кётюрдю.

— Большевиклени боюнларын бургъанбыз. Совет властны ууатханбыз!— деди ол, асыры кычыргъандан шытылары иш да чачыла.— Бу асмакъда асылып тургъанлагъа иги къарап кююгъуз. Большевиклени атларын сагъынганла, Совет властны кюсегенле — ма былача боллукъдула. Бюгюнден ары Акъташда битеу оноуну Къужон бардырлыкъды...

Акъ офицер дагъыда бир къауум сёз айтып, кезиуню бийге берди. Къужон жыйылгъан халкыгъа ат юсюнден уллу кёллю болуп къарады.

— Айтханем да мен сизге, кесигизни большевиклеге алдатмагъыз деп. Айтханем?.. Айхай айтханем, антым. Ол заманда мени сёзюме кзулакъ салмай, битли большевиклени айтханларына къарс ура эдигиз да. Кёрдюгюзмю ишни къалай болгъанын? Кесигизге бютюю да аман этдигиз. Адамларыгъыз ачыргъа тюшдю. Муну бла квалсагъыз, аллахха шукур деп кююгъуз, антым...

Адамла ныгышдан юйлерине шум болуп жыйылдыла.

...Кюз арты болгъан эди. Тауланы тюп жанлары алыкъа жайдача кёгерип тургъанлыкыгъа, бийикледе уа кырдыкла саргъалып, юслерине кырау окъуна кягъа башлагъанды.

Байла, аякъ тюплеринде чѐп сынмай, айланадыла. Ала жарлыланы жангыдан жекгендиле. Алгын жалчылыкъгъа барыргъа унамай тургъанланы да, кюч бла, маллагъа ийгендиле. Жерлерин да ызына къайтаргъандыла.

Болса да, алыкъа Уллу тарда революцияны оту ёчулмегенди. Жашау эркинликлери ючюн ахыр кюнлерине дери сермеширге бел байлагъан жарлыла, къолларында да сауутлары бла, таулада айланадыла. Ислам бла Дадаш партизан отряд къурап, Сернуон къол деген жерде бегингендиле. Бир къауум адамы бла алагъа Гыжгыт элден Асхат да къошулгъанды.

Уллу таргъа кирген акъла алыкъа кетмегендиле. Ала партизаннга чыкъгъан жарлыланы «жокъ этгинчи» турлукъдула. Башындан буйрукъ алайды. Акъла Сернуон къолгъа бир эки кере чабыуул да этгендиле. Алай, партизанлагъа хазна жукъ эталмай къайтхандыла. Аланы ол осаллыкъларына байла ыразы туююл эдиле. Уллу таргъа кирген акъ аскерчилени штабы Къужонну акъ къаласында орналгъанды. Таматалары да анда жашайды. Къужон анга: «Айдан озуп барады, сиз а алыкъа ол гыбышыланы кырып бошайламайсыз», — деп, тырман этгенин къоймайды. Алай, кюн сайын этден тоюп, чагырны суу орнуна ичин айланган акъ офицерле, байланы айтханларына артыкъ уллу къулакъ салмай эдиле.

— Ашыкъмагъыз сиз. Биз аланы барысын да думп этербиз, — деп сѐз бергенден бошамай эдиле.

Байланы бютюн да бек къайгъы этдирген: партизаннга чыкъгъан жарлыла, таулада аланы малларын ашап жашай эдиле. Гыжгытдан, Гюренден, дагъыда башха элледен да тарыгъыучула келе эдиле.

— Гыбышыла малларыбызны, ашап, тауусуп барадыла. Бир мадар этигиз, — деп, акъланы аякъларына баш уруп жалына эдиле.

Бир кюн, Къужон акъ къаласына ёпке солуу этип жетди. Ол келгенде, акъ аскерчилени таматасы, сарымыйкъ офицер, не эсе да бир жырны макъамын да бурну бла мурулдай, терезеден къарап тура эди.

— А, сенмисе, Къужон, — деди ол, хазна бойнун да бурмай, сансыз халда.

«Энтда да кефи аязмай турады...» — деген акъыл келди Къужонну башына. Ол акъ офицерни къатына барып сюелди. Офицер, мутхуз кёк кёзлерин терезеден айырды да, не керекди санга дегенча, Къужоннга артыкъ ыразы болмай къарады.

— Билемисе, мени эсиме не зат тюшгенди...

— Не зат? — деп, офицер, мыйыкъларын сылай, сорду.

— Ол тыбышылагъа къапхан салып кёрюмек дейме.

— Къалай?

— Ислам бла Дадашны къатынлары...

— Ыхы,— деди офицер, Къужонну сёзюн бёлюп.— Ангылайма, ангылайма. Ала къатынларын къутхарабыз деп келирле. Биз а ол кезнуде, цап!

— Хоу, жюйюсхан офицер. Цап! Аны юсюне уа, сен кесинг да эригин тураса. Аллай тиширыула бла уа...

— Так, так...

— Артыкъ да бек, Исламны къатынын жаратырыкъса. Кюн кибикди. Кеси да къабартылы тиширыуду.

— Так, так... Башынга тап акъыл келгенди...

Акъ офицерни буйругъу бла, терк окъуна Фазиканы бла Марияны тутуп, акъ къалагъа келтирдиле. Жарлыла ичлеринден чамланып, зорлукъчулагъа налат бере эдиле. Къанамат эгечи бла келинин къоруулайма деп, къолуна къазыкъ да алып, акъ къалагъа дери келди. Алай аны алайда къалауурла, къара кесеу этгинчи туююп, юйюне къыстадыла.

— Къара сен мынга. Бююннге дери быллай кёгюрчюнню манга кёргюзтмей къалай тургъанса, — деди акъ офицер Къужоннга, Марияны кёргенниде.— Аны мени отоуума элтигиз. Аны бла жалан да мен кесим... Так, так... — Ала да алай тургъанлай, Нальчикден къуугъун келди.

— Ротмистр Даутоков-Серебряков, аскерни да жыйып, мычмай энишге тигеле, деп буюргъанды, — деди келген адам, къоюн хуржунундан къагъыт чыгъарып, аны акъ офицерге бере.

Акъ офицер къагъытны окъуп бошады да, терк окъуна сауутларын белине тагъып тебиреди.

— Не болгъанды, жюйюсхан офицер?

— Биягъы большевикле кётюрюлгендиле,— деди ол, бел бауун ачуланып къыса.— Самсон!..

Къолунда да шкогу бла, башында акъ, туюкю бёркю бла жандракёз аскерчи эшикден тири кирип, офицерни аллында сюелди.

— Аскер жолгъа хазырлансын. Терк!

Адъютант тышына, окъ атылгъанча, чыкъды.

— Жюйюсхан офицер, аскерни барысындамы алып кетесе?

— Приказ алайды... Так, так...

— Сора биз къалай боллукъбуз? Аскерни кетгенин билселе, ол гыбышыла бизни жашаргъа къоймазла.

— Ахшы, жыйырма сюнгю къояйым.

— Сау бол, жюйюсхан...

— Так, так... Большевиклени ууатханлай, мен дагъы да берй къайтырма. Бек жаратханма бу алапат таулары! Мен келгинчи, Мария мында турсун.

— Бек ахшы. Терк келирге кюреш. Сакълап турлукъбуз, антым. Ол большевиклени, энди башларын кётюрмезча, былай тынгылы ууатыгъыз.

...Элде хапарны эшитгенлей, партизанла таудан тигелеп тебиредиле. Ислам, Асхат, Дадаш отрядны аллында келедиле. Большевиклени жангыдан кётюрюлген хапарлары алагъа кюч бергенди. Исламны бети кыш сууукълада бузлагъан ташха ушайды. Ол аз селешеди. Ичинден кёп оюмлайды. Къарындашы Жюнюсю асмакъгъа асып ёлтюргенлерин эшитгенли бери, хазна кёлю ачылмайды. Фазика бла Марияны хапарлары да аны жүрегин ачыкъ жарагъа туз къуйгъанча ачытады.

...Кюн тюшден аууп бара эди. Къужон да, элде къалган акъ аскерчиле да, байла да бийни акъ къаласына жыйылып, Сериуюн къолда партизанлары къалай ууатыргъа керек болгъаныны юсюнден селеше боладыла. Бу кезиуде тышындан хахай-тухай эшитилди. Акъ къаладагъыла, ичлерин къоркъуу алып, эшикге чабышып чыкъдыла. Элни огъары жанында сёдегей тешню букъулатып, атлы жыйынны келгенин кёредиле.

— Гыбышыла!..— деди Къужон, эки кёзюне да къан чабып. Ол алай айтып, къолунда шкогун алгъа тутхан кезиуде, акъ аскерчиле, жан жанына къачышып тебиредиле.

— Эй, къайрысыз?! Гыбышыладыла келгенле. Аладан несине къоркъасыз. Тохтагъыз!.. Тохтагъыз!..

Къужон тамагъын не бек керип къычырыргъа кюрешсе да, анга тынгылагъан адам болмады. Акъ аскерчиле-

ни къачханларын кѳргенден сора, байла да думп болдула. Къужон а, аугъа тюшген къабанча, не этерин билмей, кесин ары-бери ата, амалсызгъа къалды. Ахырында жѳбелеп акъ къаласына кирди да, Фазиканы бла Марияны бекленип тургъан жерлеринден эркин этди.

— Барыгъыз юйююзге. Ол аллах къурамазлыкъ акъла тишируула бла да кюрешедиле. Мен сизни эркин этеме. Барыгъыз...

Фазика бла Мария, бийге арсарлы болуп къарай, акъ къаладан чыкъдыла. Бу кезиуде Исламны жыйыны элге кирген эди...

Акъташха жангыдан кюн тийгенча болду. Жарлыланы бетлери жарыды, жүреклерине асылукукъ кирди. Элде жангыдан аягъы юсюне салыннган Совет власть, жаралы солдатча, къарыусуз атламларын эте башлады. Жерле жангыдан жарлылагъа къайтарылдыла. Ислам хар затты да жерине сала барады. Не кече, не кюн тынчлыкъ тапмайды. Чанкала тышларындан жукъ сездирмесе да, ичлеринден аны жаныйдыла.

«Къалай эсе да, алыкъа тап тюшмей тураса, ит кючюк. Къайгъырмаз. Аллах айтса, энди сени кѳпге бардырмам»,— деп, Къужон анга тишлерин билегенлей айланады.

42

1918-чи жыл бошалып бара эди. Ислам бла Дадаш эртденликде, ауузланып, эл тубюне чыкъгъанда, хар зат да тынч эди. Жел окъуна урмай эди. Кече жаугъан жумушакъ къар да, тапг атханлы кѳз суу этип, эрип тебигенди. Адамла малларына къарайдыла, юй жумушларын этедиле. Гюрбежиден да салта таууш эшитиледи. Хар зат да тынчды. Мамырлы кюнледен бириди.

Алай, палах билмей тургъанлай келиучюдю... Бюгюн да алай болду.

«Акъла Совет властах энгда да уруш ачхандыла!» — деген ачы хапар ол сагъатдан элни кѳозгъады. Тынчлыкъ хал кетди. Уллу боран жетгенча болду. Жангыдан эс жыя баргъан жарлыланы жүреклерине энгда да къоркъуу кирди.

— Не хапар эсе да тюзюн билип келейим,— деп, Ислам Нальчикге къууулду. Алай анга ары жетерге тюшмеди. Жолда Жантемирланы Сафаргъа тубеп, аны бла

ызына кьайтды. Сафар Нальчик округну халкъ Советни атындан Уллу тарда тау элlege жумуш бла келе эди. Ала Акъташха жетгенлей, Ислам адамла жиберип, элни жамауатын сходха чакьыртды. Кюн сууукъ эди. Адамла сход боллукъ жерге, гюрбежини кьатына, тонларын кийип, келдиле. Кеслерини кьарыуларына бла жашлыкъларына базынып, женгил кийингенле да бардыла. Тишируулары уа кьарты, жашы да боталагъа чулгъанышдыла. Ол себепден, ала барысы да, назы тереклеча, бирге ушашлы кьрюнедиле. Жамауат жыйылып бошады деген кезиуде, эл Советни конторундан Сафар, Ислам, Дадаш, Хасау, дагъыда бир кьауум адам чыкьдыла. Сафар жыйылгъан халкъ бла саламлашды. Бек кьартлары уа кьолларын тутуп, саулукъ-эсенлик хапарларын сорду.

— Угъай, мудах кьрюнмейди да. Баям, Совет властны иши туура биз кьоркьгъанча болмаз,— деп, бир кьауумла, Сафаргъа да кьарай, бир бирге шыбырдашдыла.

— Сууукъ болгъанмысыз? — деп сорду Сафар жыйылгъанлагъа.

— Тейри, жылы уа туйюлдо.

— Бусагъат бошайбыз...— дей, Сафар хуна башына минди.— Багъалы акъташчыла, кесигиз билгенликден, Совет властха энтда да кьоркьуу тюшгенди. Биягъы акъла чапхандыла. Бу жол а аланы башчылары генерал Деникинди. Шкуроча, ол да Кавказда Совет властны ууатыргъа умут этип келеди. Алай, ууалгъан а ол кеси этерикди. Битеу Кавказы жарлы халкъы большевикле бла бирге деникинчилеге кьажау кьтюрюлгенди. Хар миллет кесини бек ахшы уланларын душман бла сермеширге иеди. Малкъарлы жашладан да полк кьураргъа деп оноу этилгенди. Ары зор бла киши да алынырлыкъ туйюлдо. Жалан да жюреги суйгенле барлыкьдыла... Аберн айтырлыгъы не да сорлугъу болгъан бармыды?

— Шкогу болмагъанны аллыкьмысыз?

— Хоу. Шкок табыллыкьды.

— Ы маржа, мени да бир тилегим барды,— деп, акъсакьал кьартладан бири, чум тыягъына тияна, ол тургъан жеринден кьопду.— Не да болсун ол акъла дегенлернигизни энди тардан бери иймегиз. Хайыуандан да жаман затладыла ала.

— Иймебиз, иймебиз,— деди Жантемиров.

Сход бошалды. Чачылын тебиреген адамлагъа Ислам айтды:

— Малкъар полкга барлыкъла тюшден ингирге конторгъа жазылыргъа келигиз.

Ислам бла Дадаш Жантемировну жолуна ашырдыла да, гюрбежиге келдиле. Конторну ичи тышындан эсе сууукъ эди. Аны къабыргъаларына къырау къагъыпды.

— Ислам, мени сагъыш этдирген бир зат барды,— деди Дадаш.

— Не зат?

— Биз да кетип, акъла элге кирселе, Фазика бла Мариягъа тынчлыкъ бермезле.

— Акъла уа энтда да бери кирирле деймисе?

— Аны ким биледи. Кирселе иш къалай болур деген хыйсапдан айтама.

— Да Къанамат биргелерине боллукъду.

— Хы. Сейир адамса сен, Ислам. Къанамат не этерликди душман келсе?

— Тейри, ол да алайды...

— Угъай демей эсенг, экисин да Къабартыгъа ашырсакъ иги боллукъ эди...

Бу кезнуде, эки уурту да кып-къызыл болуп, аузундан да, бурнундан да солугъан тылпыуу тютюнча чыгъа, конторгъа Къанамат кирди.

— Тюшден сора болдуму?

— Бола болур...— деди Дадаш анга.— Не этесе?

— Болду эсе, мени жазыгъыз. Жазылыргъа тюшден сора келигиз, деп сен кесинг айтханени да, — деп Къанамат тамата къарындашыны къатында къазыкъча чанчылып тохтады. Ислам да, Дадаш да анга къарап къалдыла. Ислам анга «угъай» деп айтыргъа базынмады, жүрегин аурутурма деп къоркъду.

— Не тынгылайсыз? Шкоклары болмагъанлагъа Жантемиров шкок берирге айтханды.

— Къанамат, билемисе...— деди Дадаш бойнун къынгыр тутуп.— Биз барыбыз да кетип къалсакъ, юйде...

— Хы... Сора бу жол да мени къатынла тюбюнде къоюп кетергеми умут этесиз? Къаллыкъ туююлме. Адил къалсын.

— Сен алыкъа жашса...

— Сора мен жаш эсем, Адил мени нек жыгъалмайды?

— Тутушханмы этгенсиз?

— Хоу. Мен жыкыгъанма аны.

Ислам бла Дадаш бир бирге къарашдыла. Бу кезнуде Ибрахим кирди.

— Жазамысыз?

— Хоу, Ибрахим, жазабыз.

— Алай эсе, жазыгъыз мени да.

— Атанг къалайды?

— Тюрленнгени жокъду.

— Да кёлуне тиймезми да къююп кетсенг?

— Угъай. Алгъын жол да, сизден айырылып кетгениме бюгюн да, бюгече да тырман этгенлей турады.

— Жазайыкъ сора, жазайыкъ... Атынг бармыды?

— Къайдан боллукъду мени атым.

— Ат табыллыкъды. Жолгъа, тамбла къалып, бирси кюн чыгъарлыкъбыз. Къамангы унутма. Жол азыгъынг болсун. Сууукъ болмазча кийин...

Ислам бла Дадаш юйге кеч къайтдыла. Сууукъ да, ач да болгъандыла. Арыгъан да этгендиле. Алай болса да, кёллери жарыкды. Малкъар полкга барыргъа деп, жюз жарымгъа жууукъ жаш жазылгъанды.

Аны эртденлигинде окъуна Дадаш бла Адил, Фазиканы да Марияны да ат боюнларына миндирип, Къабартыгъа кетдиле. Ала, аланы Урух къабакыгъа жетдирип, андан Нальчикге ётерикдиле. Ол кезнуге акъташчы жашла да анда боллукъдула.

...Экинчи кюн Акъташны битеу жамауаты тышына тегюлдо. Чанкала окъуна юйлерини чорбатларына миндиле. Деникинчиле бла сермеширге атланган жашла жолгъа тебиредиле. Жарлыла, аланы ашыра, эл къыйырына дери бардыла.

— Я мени аллахым, сан-сан болуп къайтыгъыз,— деди Къужонну къатыны Баблина, кетип баргъан атлыланы ызларындан.

Элде Исламны орнуна комиссар болуп, эл Советни члени, Къужонну алгъыннгы жалчысы Хызыр къалды.

Январь айны ахыр кюнлери эди. Къалын къар жаууп, бир заманда да болмагъанча, сууукъ къысханды. Къаты желле урадыла.

Къышны осаллыгъы байланы бютюн да къайгъылы этдиреди. Аланы биченлери азды. Сууукъла узакъгъа созулсала, иш аманнга кетерге боллукъду. Алай не ма-дар?..

Къужон, аны юсюнден сагъыш эте, юйюнде тапчаннга тыянып, тышында желни улугъанына тынгылайды. Ол андан не аз да къулагъын алмайды. Бир бирледе желге тил битип, ол аны къулагъына бир ахшы затланы жашыртын шыбырдагъанча болады. Къужон, не эсе да бир затны сакълайды. Ол, жерге бауурланып, алгъа секирирге тап кезиуню марап тургъан къапланнга ушайды. Тышындан эшитилген хар тауушха къулакъ салады. Юйдегиледен адамны уллуракъ сёлешгенин да унамайды.

— Ата, Мыртаз келгенди,— деп Элбек тышындан чабып кирди. Къужонну бети, къалай эсе да, къызыу арауаннга салынган хычинча, терк тюрленди. Эки кёзю жилтиреди.

Босагъада Мыртазны башы эсленди. Къужон, жингиригине да кётюрюлюп, эки кёзюн анга сюзюлтюп тохтады. Мыртазны бети анга отда жарыкъдан жарыкъ жана баргъан къалын, тегерек сыгынча кёрюндю. Бий сунмай тургъанлай келген къонагъыны бузла жабышхан къара мыйыкъларыны тюрюнде сууукъдан кегерген къалын эринлерине терилип къарады.

— Тейри, Къужон, бу жолгъу сюйюнчюме уа, алгъын жолча, кичиу токълу бери кутулаллыкъ туююлсе, — деди Мыртаз, босагъадан кенг атлап ёте.

— Кел, Мыртаз, кел... Не сюйюнчю хапар айтаса?

— Деникин Нальчикни алгъанды!..

Билмей тургъанлай ким эсе да биреулен аркъасындан тюртюп ийгенча, Къужонну, тапчандан асыры учунуп къопхандан, башы Мыртазны башына тиерге аздан къалды.

— Кертими айтаса?!

— Да мен къачан ётюрюк айтханма... Деникинни къурч аскерини аллында ким келеди билемисе?

— Ким?

— Даутокъ улу.

— Серебряков?

— Хоу.

Къужон анасындан жангыдан туугъанча болду. Бети кюле тургъан сабийни бетине ушады.

Мыртаз келтирген хапар Акъташны байларын къобузсуз теңсетди. Ала барысы да бийни юйюне жыйылдыла. Жашлары ёлгенли бери къара кийип айланган Сосран эфенди бла аны къатыны Къудас да келдиле Къужонлагъа.

— Энди ол Деника дегенигиз большевиклени ёмюрде да ёрге къопмазлыкъ этсе эди,— деди Къамботну къатыны Сулихат Мыртазгъа.

— Деника туююлдю, Деникинди...

— Охо, ким эсе да, къор болайым анга.

— Ол а Шкуроча ойнай турмайды. Аллына тюбегени кюл этип барады. Аскери уа бу дунягъа сыйынып болмайды.

— Я аллах, сен анга онг бер.

— Къабартылы княз Даутокъ улу да, бу жол, алгъынча, бет эте турмайды. Большевиклени кеслерин угъай, аланы атларын сагъынганланы да уруп, башларын кетерип барады.

— Ала бла уруш этебиз деп кетген гыбышыла уа къалай болгъан болурла?

— Айып эт, жангыз бири сау къалгъан эсе.

— Сора бизни тилегибиз къабыл болгъанды,— деди Къудас кёл кенгдире.

— Бизни да.

— Бизни да...— деп, чанка къатынла жан-жанындан къангкъылдадыла.

...Акъташха биягъы къара кюнле келдиле. Алыкъа акъ аскер да кирмегенди. Алай болгъанлыкъгъа, байла этерликлерин этип башлагъандыла. Кюз артында Ислам жарлылагъа юлешген биченни, байла артха сыйыргъандыла. Сыйыргъан бла да къалмай, биченни маллары болгъан жерлеге аланы кеслерине ташытхандыла. Къужон жарлыланы кёплерини ийнеклерин, кёйларын да кесини сюрюулерине къошдургъанды. Зат айтыргъа кюрешгенлеге:

— Къынгкъ этмегиз. Сизни битли жашларыгъыз мени атларыма минип кетгендиле. Ол ырысхымы мен а

жерине кьайтармай, сизгеми кьоярлыкь сунасыз? — деп, кьызгьан темирни суугьа сукьгьанча, ачуланады. Исламны уа малларындан сора да, жангыз эшеклерин да сюрдюргенди. Аны бла да кьалмай, малларын бермегге кюрешген Кьанаматны эсин аздыргьынчы тьуйгендиле. Аны кьорууларгьа чапхан Халиматны уа тауукь орунга беклеп кетгендиле.

Деникинчиле Нальчикни алып, округда Совет властны тайдыргьанлы бери, Хызыр да кьанатлары сыниган кьушча болгьанды. Комиссар деп аты болгьанлыкьгьа, Байла анга оноу жетдирмейдиле.

— Акьла келгенлей, сени кюнюнго кьргюзтьурле,— деп аны жаныгьанлай турадыла.

— Акьла келгинчи бир жары кет. Жанынги кьутхар,— деп кьатыны кьайгьы этгенлей турады. Алай Хызырны элден кетер акьылы жокь эди.

— «Артда мен адамланы бетлерине кьалай кьарарлыкьма. Ислам кьайтса, не айтыр? Угьай, айыплы ишни этгенден эсе, ёлген игиди...» — деп сагьышлана эди ол.

44

Кьыш кетип, жаз башы да жетди. Акьла бла демлеширге кетген таулу жашла, уруш баргьан жерледе душманны талай кере кьалтыратхандыла. Аланы кишиликлерини юсюнден хапар Кавказ таулагьа жайылгьанды. Малкьар полк деникинчиле бла сермеше, ингушлуланы жерине дери барады. Андан Долакь деген элни кьатында баргьан кьанлы сермешде полк ууалады. Сау кьалгьан жашла таулагьа кьутуладыла.

Акьташчы жашла бир бирге тьубей, бир бирни таба Цей тарына жыйыладыла. Аладан жартысы да кьалмагьанды. Кьалгьанларыны да кьбюсю жаралыдыла. Исламны башы байланынды. Ахыр кере кьылыч урушха киргенде, акьладан кьайсысыны эсе да уллу бичагьы манглайына жетип, сюегине дери кесгенди. Дадаш да акьсайды. Ибрахимни онг кьолу жингиригине дери байланынды. Юслеринде кийимлери, айыу бла талашханча, зыккыл болгьандыла. Сакьаллары, чачлары да ёсгендиле. Ачлыкь да кьысханды.

Элибизге акьла кирмей тура эселе, юйлерибизге барып, кесибибизни адам сыфатха келтирирге керекбиз,— деди Ислам жашлагьа.— Акьла кирген эселе уа, тюзюн-

лей Жоба ыфчыгы таба кетербиз. Асхат бла да алай оноулашханбыз.

— Жоба ыфчыкны нек сайлагъансыз? Алайлары бек къыяма жерледиле. Бютюн да къышхыда уа ой-ой-ой! — деп Ибрахим башын чайкъады.

— Къыйын болгъанлыкъгъа, алайлары бизге къолайлы жерледиле,— деди Ислам.— Бек онгсузгъа къалсакъ, эбизеле узакъ туююдюле. Аладан болушлукъ табаргъа боллукъбуз. Экинчиден а, байла малларын асламында ол жанларында тутадыла. Бизге аны да хайыры боллукъду. Ююнчюден а, акъла Жоба ыфчыкны тийресине хазна жанлаялмазла. Ала ары келген окъуна этселе да, анда аладан биз онглу боллукъбуз. Хар таш, хар дорбун, хар тебе бизге болушурлукъдула...

— Тюздю... Бек тюз айтаса,— дедиле жашла. Алай келишип, ала Акъташха жол тартдыла. Терен ыранланы ичлерин жыра, тик тешледен тырнакълап ёрлей, чырпылагъа бла чыгъаналагъа къолларын, бетлерин сыдырта, юч кюн бардыла. Ала Нартла ырбыныны чегет жанында Чыгъанакълы къолгъа жетгенлеринде, кюн батып, къарангы бола башлагъан эди. Ислам нёгерлерин алайда тохтатды.

— Бек алгъа, элде акъла барын бла жогъун билирге керекбиз,— деди ол.— Кимни жиберейик?

— Мен барайым,— деп, Адил алгъа чыкъды. Ичлеринде андан жашлары жокъ эди. Анга нёгер болургъа дагъыда экеулен чыкъдыла. Алай, Ислам унамады.

— Кёп адам барыргъа кереклиси жокъду. Биреулен да тамамды..:

Адил, Чыгъанакълы къолну кюнлюм бетине киштикча терк ёрлеп, кёзден таша болду. Чыгъанакълы къолда къалгъанла, хар ким кесине табыракъ жерни сайлап, солургъа олтурушдула. Арыгъандан да бек, ала ачдан онгсуз болгъандыла. Цей тарында дюгерли малчыладан алып чыкъгъан адыргы ашлары бюгюн эртденликде окъуна тауусулгъанды. Андан бери тиллеринде суу жокъду.

Адил эки сагъатдан къайтды. Жашла аны тегерегине басындыла.

— Эл акъладан толуду,— деди ол нёгерлерине.— Бизге ары барып арталлы да жарарыкъ туююдю.

— Тейри, алай эсе, иш тапсызды, — деди Ислам сагъышланып. — Къачан келген болурла кеслери уа?

— Бюгюн тюш кезиуледе.

— Къайдан билгенсе аны уа?

— Тирменчи Хажомар айтханды. Чанкала уллу той этедиле. Къужон он эки ийнек сойгъанды дегенди.

— Сен Хажомаргъа бизни юсюбюзден жукъ айтханмыса?

— Угъай.

— Аны тюз этгенсе. Андан башха адамгъа тюбегенмисе?

— Угъай.

— Хажомар кеси уа санга жукъ сормадымы?

— Сормай а... «Биз сизни барыгъызны да къырылгъан сунуп турабыз. Сен къайдан чыкъдың?» — деп бек сейир этди.

Ислам тынгылауну ийди. Къалгъанла уа шум болдула. Къарангы кече да, къалкъыугъа киргенча, шыбыртсызды. Бираздан Ислам олтургъан жеринден къопду.

— Тебирейик, жашла, — деди ол, шкогун имбашына тагъа. — Былайда къалыргъа жарарыкъ туююлдю. Акъла эслеселе, биз бу халыбыз бла алагъа къарыу эталыкъ туююлбюз. Не да этип, Жоба ыфчыкга жетерге кюрешейик. Азыкны юсюнден а жолда бир мадар этербиз ансы, башха амалыбыз жокъду.

Ислам алларына тюшюп, жашла, къарангы кечеде абына-сюрюне, кюн батыш таба тебиредиле. Танг белги бере, ала Четен орун деген жерге жетдиле. Алайы Акъташдан жыяу адамгъа жарым кюнлюк жол эди. Жашланы бир къаууму алайда тохтап, бираз солургъа адыргы этдиле. Алай Ислам аны унамады.

— Бу тийреледе къошла болургъа керекдиле. Аладан бирлерине жетейик.

Ислам жангылмагъан эди. Кюн чыгып, бираз кетюрюлген кезиуде, жашла кенгде кютюуге жайыла баргъан тууарланы эследиле. Ол сагъатдан аланы кёллери кетюрюлдю, арыгъанларын унутханча болдула.

Сюрючюле аланы кёргенде: «Была не адамладыла?» — деп, сейир-тамашагъа къалдыла. Сюрючюледен бири — Къужонну эртдеден бери жалчысы Къаспот эди.

— Охо, да была уа бизни жашладыла да, — деди ол, Исламны бла Дадашны кенгден окъуна танып.

Быланы тубешиулери кѳууанчлы болду. Бир бирлерин кѳучакѳлап, хапар сорушдула. Ол сагѳатдан сюрюучюле уллу кѳара тананы союп, кѳазаннга урдула.

— Кѳужон муну бизге кечмез. Алай, не этерикбиз,— деди Кѳаспотну нѳгери. кѳызылбет, алаша кишичик.

— Охо, Зуфар, кечип, кечмей да, ол бизге не этерикди? Болмагѳан малларыбызнымы сыйырлыкѳды...

Ислам аланы айтханларына тынгылап турду да, сора сѳзге кѳошулду.

— Тейри, сиз сойгѳан жангыз тана бла кѳутулса, Кѳужонну бир да кѳарны аурумаз эди.

Ол айтханынг а неди дегенча, сюрюучюле Исламгѳа тюрслеп кѳарадыла.

— Бу сюрюу энди бизникиди. Ашыбызгѳа да, сатып сауут-саба алыргѳа да жетерикди.

— Охо!.. Биз а, биз? Кѳужон аркѳа терибизни сыдырып, этибизни итлерине ашатыр да.

— Кѳоркѳма, Кѳаспот. Ким кимни аркѳа терисин сыдырлыгѳын алыкѳа кѳрюрбюз...

Алайда жашла ауузланган да, солугѳан да этдиле. Кече да кѳалдыла. Экинчи кюнню эртденлигинде уа, тууарланы да алларына сюрюп, Жоба ыфчыгы таба кетдиле.

Ала ары юч кюнден жетдиле. Май ай болгѳанлыкѳгѳа, мында алыкѳа сууукѳ эди. Кѳар энди эрий башлагѳанды. Шайтан орун деген жерде уллу дорбунла болуучусун Дадаш ахшы биле эди. Аны айтыуу бла малланы барысын да ары сюрдюле. Шайтан орунну кюнлюм бетлерини да, эрип, кѳауданы ачылгѳан эди. Маллагѳа орун да, аш да табылгѳаны барысындан да иги болду. Жашла, кеслери кечинирча, хаух кѳошла да ишледиле.

45

Арт кюнледе Ислам бютюн да тынчлыкѳсыз бола башлады. Сауут-саба мажарып келирге деп, тау артына ийген адамларындан хапар жокѳду. Ала кетгенли уа айдан озуп барады. Бююн-бюгече келедиле деп, Шайтан орунда кѳалгѳанла кюн сайын аланы алларына кѳарайдыла. Асыры тѳзюмю тауусулгѳандан Ислам Жоба ауушну башына кѳараучула да ийгенди. Тау артына кетгенлени излете, адамла жиберирге да бир болгѳанды.

Алай, Дадаш: «Была сабийлеми болгъандыла? Бир да кьоркъма, ажашырлыкъ туююлди» — деп, излеучюле ийдиртмей кьойгъанды.

Исламны акъылына кѣп тюрлю сагъышла келедиле...

«Элтген малларын саталмай, аны бламы чырмалып тура болурла? Огъбсе уа, сатып алыргъа сауут табалмаймы тура болурла?..»

Исламны жарсытхан дагъыда бир иш бар эди: нек эсе да, келирге къаты сѣз берген Асхат келмей къалгъанды. Ислам эшитгеннге кѣре, ол уллу жыйын къурап, Чатлада бегингенди.

«Алай нек этген болур?.. Бирге кьошулсакъ, къалай иги боллукъ эди. Алай болса, акъланы Уллу тардан сюрюп чыгъарыргъа кьолубуздан келлик эди...»

Кюн тюшге жууукълашып бацлагъан кезиуде, Шайтан орунну къыбыла жанында, таш башында олтургъан къараучу кенгирекде, кеф адамча, ары-бери чайкъала келген биреуленни эследи.

«Энтда да бир абрек», — деди ол кеси кесине. Сора олтургъан жеринден кьопду да, башында бѣркюн алып, аны кѣкге сызды. Ол а Шайтан орундагъылагъа берилген белги эди. Тыш адам келе тургъанын къараучула алай бла билдиредиле.

Шайтан орундагъыладан кѣкге атылгъан бѣркню бек алгъа ким эслесе да, ол да, бѣркню ёрге атып, хапарлы болгъанын къараучугъа билдиреди. Мында адет алайды...

Къараучу эслеген адам эки аягъын да кьотден бла бутдан ала, Жоба ауушха элтген тапкалы, тар жолчукъ бла бийикден бийикге кѣтюрюле барады. Къараучу бармакъларын аузуна салып, аны ызындан сызгъырды. Жолоучу бойнун артха бурду.

— Ким эсенг да, бери кел, — деп кычырды къараучу, анга кьол булгъай. Жолоучу, не эсе да бир затха арсар болгъанча, жеринден тепмей бираз турду. Къараучу жангыдан кьол булгъагъандан сора, ол тар жолчукъ бла энишге тигелеп тебиреди. Ол жууугъуракъ келгенде, къараучуну аузу ачылып къалды.

— Сенмисе, Къанамат?!

— Менме, Ибрахим, менме...

— Къара сен мынга?.. Къайдач чыкъдың?

— Келеме элден. Ислам къайдады, билмеймисе?

— Мында... Шайтан орунда.

Къанамат Ибрахимге иги ийнанырлыгы келмей къарады.

— Тау артындады дей эдиле да.

— Угъай, Къанамат. Биз а мындабыз...

Шайтан орунга ала экиси да бирге тигеледиле. Ислам бла Дадаш, Къанаматны кӛргенде, сейирге къалдыла. Аны ортагъа алып, хапар соруп тебиредиле.

— Акъла кӛп мурдарлыкъ ишле этедиле. Хызырны асмакъгъа асып ёлтюргендиле.

Аны эшитгенде, алайдагъыла бушуулу болдула. Ислам башып энишге ийди.

— Энди уа Хасауну тутуп турадыла.

— Бизни Хасаунуму,— деди Дадаш, бети тюрленип.

— Хоу.

— Нек?

— Мажит ючюн да, сени ючюн да дертни андан алыргъа умут этедиле. Кесин да гюрбежиге беклегендиле. Тюйюп онгсуз этген хапарлары да барды. Мен ангылагъанлыкъдан, Къужон аны сау кьойдурлукъ туююлдю.

Дадашны къаралдым уууртлары акъсыл тартып, кӛзлерине къан чапды.

— Сен бизни мында болгъаныбызны къайдан билгенсе? — деп сорду Ислам къарындашына.

— Сизни хапарыгъыз элде къаты жюрюйдю. Алай, туура былайда болгъаныгъызны киши да билмейди. Хар ким да сизни тау артында сунуп турады. Ибрахим болмаса, мен да ары кетерлигем... Сизни былайда болгъаныгъызны билсе, андан бери Къужон бу таулагъа от салдыртыр эди. Аны тууарларын сизми сюргенсиз?

— Хоу.

— Бий, аны эшитгенде тили тутулуп, эки кюннге сӛлешалмай тургъан хапары чыкыгъан эди. Артда уа ол мени тутдурургъа умут этгенди.

— Сени уа нек?

— Ачыуун алыргъа.

— Сора уа къалай къутулдунг?

— Хоншубуз Бекирни хайырындан. Къужонну юй жалчысы аны жууугъу туююлмюдю...

— Алайды.

— Бий мени тутдурургъа оноу этгенни ол Бекирге чалындырады. Бекир аны манга айтады. Иш алай болгъандан сора, андамы турлугъем...

Къанамат элден келтирген хапарла Исламны кыйгылы этдиле. Кече узуну кезлерине жукъу кирмеди.

«Биз мында, ташла арасында бугъуу, жарлыланы уа байлагъа бла акълагъа талатдырып тургъаныбыз ёлгенлик туююлмюдо? Ол тау артына кетгенле бир келселе эди...»

Мыйысын ауур сагъышла кыйнаата кетип жукълагъан Ислам, кюн иги кесек кётюрюлген кезиуде, уянды. Къош аллында не эсе да бир зат бла кюреше тургъан Къанамат, Исламны къопханын кёрюп, анга:

— Дадаш манга бичакъ берирге айтхан эди. Кыйры думп болгъан эсе да табалмайма,— деди.

— Табарса табар...— деп, Ислам терк кийинип теби-реди.

Хар кюндеча, Шайтан орундагъыла, бюгюн да бир тууар сойдула. Аны, терисин сыдырып, сан-сан этдиле. Суулары кыйнаргъа жетип тургъан эки къазанны да этден толтурдула.

— Ала, Дадаш не болду? Ол бир аламат шишлик этиуючо эди,— деди тууарны сойгъан жашладан бири.

— Кертиси бла окъуна, кыйда кёрюнмейди ол?..— деп, Шайтан орундагъыла бир бирге соруп тебиредиле. Алай, билген адам чыкъмады. Ингир бола жашла барысы да, аны излей, тегерекге жайылдыла. Алай, Дадаш табылмады. Ол эжинчи кюн да келмеди. Аны думп болгъаны Исламны кыйгысына кыйгъы къошду. Ол Дадашны къаллай адам болгъанын кимден да иги биледи. Анда болгъан кишилик кёпледе жокъду. Жюрек халаллыгъы бла уа таулада бузланы да эритир. Дадаш кыйры кетген эсе да, бир иш бла кетгенин Ислам сезеди. Алай, аны жюрегин кыйнагъан зат: ол анга айтмай, аны бла желишмей нек кетгенди?

«Сабийге санагъанлыгъымы болур?.. Мен андан жашма. Алай ол мени командирлик хурметими этерге керек эди...»

Арадан беш кюн озду. Дадаш да тас болуп, Шайтан орундагъыла кыйгъыгъа къалып тургъанлай, Жоба ыфчыкга жиберилген къараучуладан бири чабып жетди.

— Келе турадыла!.. Келе турадыла!..

Ол хапар Шайтан орунга къууанч кийирди. Жашла бир бирлерин къучакълап, бёрклерин кёкге атышдыла.

— Дадаш а ала бла биргемиди? — деп сорду Ислам.

— Угъай, жокъду.

Ол хапар а, жана тургъан отха суу къуйгъанча, къууанчлы дауурну терк басды. Хар ким да Дадашны тау артына кетген сунуп тура эди.

— «Ол ары да бармагъан эсе, сора къайда болургъа боллукъду?..» — деп Ислам къайгъылы сагъышха кѐмюлдю.

Бираздан, Шайтан орунну чегет жанындан адамла да, эшекле да кѐрюндюле. Ауур жюкленнген эшекле, эки жанларына чайкъала, къошла болгъан жерге аманы кебинден жетдиле. Къыйын жол арытхан адамла да, жарыкъ болургъа кюрешгенликге, аякъларын суйреп аладыла.

— Къайда эдигиз шѐндюге дери? — деп сорду Ислам, бетлерин тер басып келген Мажитге бла Адилге.

— Сатып алыргъа шкоккла табалмай, кѐп къыйналгъанбыз. Артда, Сергону да уста таныгъан, грузинли большевиклеге тюбедик да, аланы болушлугъу бла тапдыкъ ансы, къурлай къайтып келлик эдик. Алакат шкоккла келтиргенбиз. Жюз шкок. Немец шкоккла. Патронла уа беш къапчыкъ бардыла.

— Жашагъыз,— деди Ислам, тау артындан келгенлеге.— Жашагъыз. Уллу иш этгенсиз. Энди акъла бла кюч сынашып бир кѐрейик...

Айсыз, къараңгы кече эди. Партизанла, от жагъаны тѐгерегинне гюрен жыйылып, тау артындан келген нѐгерлерини хапарларына тынгылайдыла. Заман, билдирмей, терк озуп бара эди. Отха салынган отунла жанын бошап, жинкле да ѐчюле барадыла. Кюндюз нги тойгъан тууарла да, ышныр эте, тынч жатадыла.

Бир заманда, сызгъыргъан таууш эшитилди. Жашла жерлеринден секиришип къопдула. Сызгъыргъан къалауур эди. Аны бошха сызгъырмазлыгъын Шайтан орундагъыла биле эдиле.

— Шкокларыгъызны алыгъыз,— деп буюрду Ислам.

Жашла къошлагъа чапдыла. Бу кезинде, кенгден кимлени эсе да сѐлешгенлери эшитилди. Бираздан а къарангыда эки къарелди эсленди.

— Кимсиз?

— Бизбиз, биз...

— Дадаш!..

Шокларын жерлеп, хазыр тургъан жашла, алларына келип сюелген Дадашны бла Хасауну кёргенде, сейир болдула.

— Жукъ билдирмей кетгеним ючюн кечгинлик беригиз,— деди Дадаш, башында бёркюн къолуна алып. Ислам анга тырман этерге да бир болду. Алай аузуна келген сёзлери тилини къыйырындан артха бурулдула.

Барысындан да бек уллу тамашагъа Мажит къалды. Шёндю, былайда, бу заманда, атамы кёрлюкме деп аны къайдан эсинде боллукъ эди. Ол атасыны тутулгъанын да билмей эди. Арып келгенинлей жүрегине ачыу салмайыкъ деп, жашла ол ишни андан жашырып тура эдиле...

Бек суусан болгъан адам, ичин суудан къанмагъанча, Хасау да кеси элли жашладан тансыгъын алып бошайлмайды.

— Ай жаным болгъун...— дей, ол хар бирин къучакълайды. — Тоба астофируллах, сизни былай кёрлюкме деб а кимни акъылында бар эди. Қъалайлыкъ бла жыйылгъансыз бери да?

Саламлашын бошагъандан сора, Хасауну бла Дадашны от жагъаны къатында ташлагъа олтуртдула. Қъаспот мычымай, къонакъланы алларына аш тегене бла эт келтирин салды.

— Алыкъа сууумагъанды, ашагъыз,— деди ол, къолунда бичагъыны бурну бла тегенеде этлени ары бери чучхуй.

— Сиз а сиз? — деди Хасау, гюрен сюелип тургъан жашлагъа.

— Бизге къарамагъыз. Биз кёп болмай ауузланын бошагъанбыз,— деп, Ислам Дадашны сол жанында чёкдю.

Алларына салынган этден да ашай, Хасау хапарны бардырады:

— Байла, акъла бла бир болуп, халкъны жашаусуз этгендиле. Аллахым сакъласын, туугъанлы бери бизни журтха быллай уллу зарауатлыкъ келип билмейме. Кёп артыкълыкъ этиледи жарлылагъа... Қъызларыбызны намысларын сындырадыла...

Тюбуне суу баргъанча, Ислам чёкген жеринден учунуп къопду. Не болду дегенча, хар ким анга къарады.

— Биз алагъа битеу этген хиянатлыкъларын жетди-

рирбиз, Хасау, — деди ол, жумдуругъун силкинди. Аны къызгъан ауазы, шкок атылгъанча, къарангы кечени къойнуна кѣмюлюп тургъан къаяланы зангырдатды.

— Алайсыз да боллукъ туююлдо, — деди Хасау, жаулу кѣолларын аякъларында къатхан чабырларына сыйпай. — Иш тереннге кетгенди. Не ала, не биз. Башха амал къалмагъанды.

Быланы бюгечеги ушакълары узакъгъа созулду. Кѣп затны юсюнден сѣлешдиле, кенгешдиле. Ахырында Хасау айтды:

— Къалай да болсун, бир бирге билеклик этигиз. Бир бирни иги тутугъуз. Ма, Дадаш болмаса эди, билген аллахды, мени да ол дунягъа ашырлыкъ эдиле.

Барысы да тымсыз болуп, Хасаугъа къарашдыла.

— Кюндюзюнде манга соруу этип бошагъан эдиле. Сизни сора эдиле. Туююп, къаралтмагъан жерими да къоймагъандыла. Ма бу эки бармагъымы да сындыргъандыла, — деп, Хасау байланып тургъан сол кѣолун ёрге тутуп кѣргюзтдо. — Кече асмакъгъа асаргъа айтып, гюрбежиден алай кетген эдиле.

Хасау ауур кючсюндю да, тынгылауну ийди.

— Сора уа не болдунг? — деп сорду Къаспот анга.

— Кечени бир заманында, тышындан не эсе бир допдуп тауушла бла бирге, кимни эсе да ынчагъан ауазы эшитилди. Мен а ол заманда ыйман-шагъадат келтире тура эдим. Кѣп да турмай, гюрбежини эшигин ачып, ким эсе да кирди. Билген аллахды, мени асмакъгъа элтирге келген къалауур сундум. Ол а... Дадаш!

Хар ким да кѣз къарамларын Хасаудан Дадашха бурдула. Хапарны уллусун энди ол айтырлыкъ сундула. Алай, Дадаш жукъ да айтмады. Ол нѣгерлерини кѣз алларында къара ташха нарт чѣюп тургъанча болгъанлай къалды.

46

...Бу ишледен сора ай чакълы заман озду. Ол кезиуню ичинде Ислам кесини партизан отрядын жортууулгъа хазырлагъанды.

Тамбла жолгъа атланырлыкъбыз деген кюнлерини ингиринде, Ислам, жашланы тѣгерегине жыйып, ахыр кере ала бла кенгеш къурду. Хар затны юсюнден да сѣлешдиле.

«Не биз, не душман!» — ахыр сёзлери ол болду.

Ислам жыйыны бла Шайтан орундан чыккыганда, кюн узакъдан, Казбек тауну ары жанындан, кесини нюрлю бетни энди кёргюзте башлагъан эди.

Жыйын Жоба ауушну этегинден башланган ташлы кьолну ичине тюшмей, аны чегет жаны бла бара кетип, тюз жерге чыккы да, андан онг кьолгъа бурулуп, Акъ-ташха ал бурду. Таудан энишге тигелеген тынч эди. Аны себепли, жашла бир бирге ал бермей барыша эдиле.

— Ашыкмагъыз, алыкъа жол узакъды. Кесигизни керексиз арытмагъыз, — деп, чабып алгъа озгъанны Ислам низамгъа чакъырады.

Кюн ачыкъ эди. Алай, эртденлик аяз сууукъсуратыр ючюн кьоймайды. Не десенг да, кыш жууукълашханды. Бийиклеге уа жангы кьар окъуна жаугъанды.

Жашла Шорхалы ёзен деген жерге жетгенде, узакъдан келе тургъан бир кьауум жолоучуну кёрюп тохтадыла.

— Акъла!..

Жашла имбашларына тагъылгъан шокларын кьолларына алдыла.

— Угъай, акъла туююлдюле, — деди Ислам, кьарай кетип. — Акъла болсала, атлары да болургъа керек эди. Была уа, кимле эселе да, бизге ушайдыла. Баям, акъладан кьачып айланганла болурла.

Жыйын дагъыда алгъа тебиреди. Хар такыйкъа озгъаны сайын, партизанланы бла жолоучуланы арасы кьысхарадан кьысхара барады.

— Асхат болса эди, — деди Дадаш, эки кёзюн жолоучуладан айырмай.

— Менден алгъа тилинге бир зат тиерликди, — деп ышарды Ислам.

Бираздан Ислам жыйынын жангыдан тохтатды. Жолоучула бирге жокгу болгъанлай, ашыгъышлы келе эдиле.

— Да была гыжгытчыла ушайдыла да, — деди Ибрахим, боза кьалакъ кибик, уллу кьолун алгъа созуп. Асыры тамагъын керип айтхандан, ол кьалгъанланы кесине кьаратды.

— Оллахий, таллахий, аладыла. Ма, ол бери кыйырта ахсай келген бизни кнеуюбюз Шакъманды. Мен аны не узакъдан да танып кьоюучума.

Бирле Ибрахим айтханнга кьошулуп, дагъыда бир-

ле уа жолоучуланы башхалагъа ушатып, даулаш кызды.

Алгъа жютю къарап тургъан Исламны жүреги теркден терк ура башлады. Бираздан аны, къалын къара къашлары кётюрюлюп, бети кюн тийген миялача жарыды. Ол онг жанында сюелип тургъан Дадашха бурулду да, аны билегинден тутуп:

— Серго...— деди.

Ислам жангылмагъан эди. Жангылгъан Ибрахим да этмеген эди. Исламны жыйыны жолоучулагъа уллу къуанч бла тубешдиле.

— Жаша, шуэхум,— деди Серго, Исламны къаты къучакълап.— Мен сизни излеп келе эдим. Къалай иги болду былай тапханым.— Сора жашлагъа бурулуп:— Аперим! Ма сизни кибикле болгъан къадарда, революция ёллюк туйюлдю.

Жолоучула, къалай эсе да, Исламгъа мудахча кёрюндюле. «Баям, бек арыгъан болурла»,— деп келди аны кёлюне.

— Асхат а къайдады? Сизни бла нек туйюлдю?

Исламны ол сорууу гыжгытчыланы бютюн да мудах этди.

— Сиз кёп жашагъыз ансы, Асхат жоюлгъанды,— деди Серго, башын энишге ийип. Аны эшитгенде, акъташчыла бушуулу болдула.

— Къалайлыкъ бла жоюлгъанды? — деп сорду Ислам, ауур кючюне. Серго башын кётюрюп, анга къарады. Исламны кёзлерине къан чабып эди.

— Туугъан элинден акъланы кыстаргъа умут этгенди. Сермешир ючюн да къалмагъандыла. Алай, душман онглу болгъанды. Нёгерлерини да кёбюсю кырылгъанды. Кесин да тутуп, асмакъгъа асхандыла... Асхат чынтды да батыр таулу эди. Революция ючюн жан берген аллай жигит жашланы халкъ бир заманда да унутмаз! — Серго алай айтып, Исламны имбашына къолун салды да:— Сиз кесигиз а къайры атлангансыз? — деп сорду.

— Да, тейри, биз да элибизни акъладан азат этерге деп барабыз.

— Сезгенме, Ислам... Алай, бир кесек мычыргъа тюшерикди

— Нек?

— Акъла къуру бир элден угъай, битеу Север Кавказдан къысталыргъа керекдиле.

— Охо...

— Аны ючюн а биригирге керекди. Бусагъатда большевикле Къабартыда да, Чеченде да, Дагъыстанда да, Дюгерде да, Къарачай жанында да кюч жыйышдыра турадыла. Биз да кючюбюзню бирикдирирге керекбиз. Жантемиров Чегем аузуна кетгенди. Ол да анда таулада чачылып айланган уланланы бирикдирликди...

— Жолдан къайтхан бизде иги тюйюлдю,— деди Ислам, мудах болуп.

— Къайгъырмаз аны ючюн,— деди Серго, Исламны аркъасындан къагъа.— Жолну да жол биледи, къарындашым...

47

— Сен ачыуланган этме, Къужон,— деди унтер-офицер, аскерчи кителини жагъасында тюймелерин ашыгып теше.

— Да къалай ачыуланмазма? Гыбышыла, ач бёрюлеча таулагъа жайылып, малларыбызны ашап тауусун барадыла. Сиз а...

— Айтама да мен санга. Жаз жылыуу киргенлей, биз аланы барысын да думп этербиз. Жангыз бирин къоймабыз, так...

— Да жаз киргинчи ала мени малсыз этерикдиле сора уа.

— Ашыкъма. Мен умут этген заманнга энди алай кеп къалмагъанды, так...— Унтер-офицер терезеден къарап, артха бурулду.— Бу март ай ары бир озсун. Къар да эрисин. Андан сора апрель... Хы, апрель. Ол да озсун, жер къургъакъсысын. Хы, ангылаймыса. Аны ары жанында май да жетеди. Таулада атланы аякълары учмазча болады. Сора мен ол партизанланы кюнлерин кёргозтюрге! Так!

— Сора сен май айгъа дерн алагъа къатылмазгъа айтаса, алаймыды?

— Хоу.

— Угъай, шуёхум. Алай бла иш боллукъ тюйюлдю. Сен кесинг гыбышыладан къоркъа эсенг, аскеринги оноун манга бер... Мени тёзюмюм тауусулгъанды.

— Кесинги суут, Къужон.

— Сен кьоркьакьса. Мен тамбла Даутокъ улуна сени юсюнгден тарыгъа барлыкьма!..

Къужон акъ къаладан, кёзлерине къан чабып, безгекден ауругъан адамча санлары къалтырай, чыкъды. Туююшюрге хазырланган бугъача, юйюне башын алгъа тутуп кирди. Аны огьурсуз халинден кьоркьуп, юйдегиле ары-бери букьдула. Жалан да жеринден тенмей, жерге урулгъан къазыкъча сирелип, Элбек къалды.

— Тамбла мени бла жолгъа атланьрылыкьса,— деди анга Къужон.

— Къайры?

— Даутокъ улуна барыргъа керекбиз. Бу мында химилкёз офицерге биз бош ышанып турабыз. Ол кеси ауанасындан кеси кьоркъа айланады. Май айны болжал этгенди. Ары дери уа гыбышыла бу жанында малларыбыздан жукъ кьоярлыкъ туююлдюле. Даутокъ улуна баш уруп, аланы теркирек къырырча этерге керекди.

— Ахшы, барайыкъ тамбла..

Кюн кесини узакъ жолун тауусуп, къысыр къаяланы артына ташайды. Тёгерек къарангы тартып башлады. Бек алгъа кёзден тауланы тёппелери таша болдула. Бираздан а къарангы кече элип да тумалады.

Къужон, жукълаялмай, жан жанына аунайды. Таулада къолларына сауут алып айланган жарлыла аны кёзлерине шайтанлача кёрюнедиле. Ол аланы къалай кёрюп болмайды! Хар бирини къанын кеси ичип тауусур эди, къолундан келсе. Ала эсине тюшген сайын, бийни къаны къартыкъгъа сыйынмайды, мыйысында итле юргенча болады, жюреги жарылыргъа жетеди. Угъай, ала болгъан къадарда Къужоннга тынчыкъ жокьду.

— «Тохтагъыз алыкьа сиз... Даутокъ улундан аскер алып келейим да, ол заманда кёргюзтюрме кюнюгюзню. Хар малымы къан бла къусдурурма мен сизге!..»

Къужон къаны къайнай жукълады. Тюш кёрдю: Жашы бла бирге, къайры эсе да уугъа баргъанча болады. Таулагъа ёрлейдиле. Къар, буз болгъан жерлеге жетедиле.— Ата, ма жугьутур сюрюю,— деп Элбек къолун Чегетде тау бетине созады.— О-о, не кёпдюле,— дейди Къужон сейирсинип. Сора шкогун къолуна алады. Элбек да, ол да жугьутурланы марайдыла... Бу кезнуде кёкден не эсе да бир гюрюлдеген таууш эшитиледи. Экиси да, сескенип, ёрге къарайдыла. Къарасала, бийик къаяны башындан къар юзюлюп, болгъанны акъ туманнга ал-

дырып, кѣкча кюкюреп келе эди.— Къчайыкъ,— дейди Элбек. Алай айтып, ол кеси думп болады. Къужон а: быллай бир узакъгъа бошму келгенме. Бир да болмай эсе да, бирин къаплайым,— деп, шкогун жугъутурлагъа атдырады. Бу кезиуде къар юзюлген жетип, аны тюбюне басады. Къужон тунчугъун баргъанча болады...

Бий кѣрген тюшюнден элгенин уянды.

— Аллах, аллах, не тюрюлю тюш кѣрдюм,— деди Къужон къарангыда кеси кесине сѣлеше. Кѣрген тюшю аны жукъусун арталлы бла да аяздырды. Башын кѣтюрюп, терезеге къарады. Танг аз-маз белги берип башлагъан эди.

— Э, атланыр заман болуп турады да,— деп ол, тѣшекден терк кѣтюрюлюп, кийинип тебиреди. Бу кезиуде, къолунда чырагы бла, отоугъа Баблина кирди.

— Мен а сени уятайым деп келе эдим,— деди бийче, чыракъны эшик жанында уллу кюбюрню юсюне сала.

— Элбек тургъанмыды?

— Бусагъат билейим,— деп Баблина аллын эшикге бурду. Бу кезиуде, сунмай тургъанлай, тышындан шкокла атылгъан тауушла эшитилдиле. Баблина, элгенин, эрине бурулду. Бу не затды дегенча, ала экиси да бир бири кѣзлерине аралдыла. Экисини да бетлерин къоркъуу алды. Бек алгъа эсин Къужон жыйды. Ол, эшик жанында къабыргъагъа тагъылып тургъан шкогун сермен алды да, ѳртеннге чапханча, тышына хылыф къууулду.

Тышында болгъан къаугъа эди. Шкокла къыстау атыладыла, кимле эселе да къычырадыла, итле юредиле... Жер тюбю башына бола тургъанча кѣрюндю Къужоннга. Акъ къаланы къатында, къолларында да шкоклары бла, акъла, гушур болуп, къыстау ары-бери чабадыла. Бир къауумлары уа жерге, ташла артларына бауурланып, Чокъракъ къая таба къадалып шкокларын атдырадыла.

Бу такъыйкъалада Чокъракъ къаяны башындан:

— Совет_власть ючюн! — деген къычырыкъ, элия ургъанча эшитилди. Къужоннга къаяладан ырхы келе тургъанча кѣрюндю.

— Гыбышыла...— деди ол, жерни табанлап. Эки кѣзюне къан чапды. Къаран къарагъынчы, бети чоюнча къаралды. Жюреги отча къызды. Къанлы душманы бетден бетге келеди. Къужон ѳлтюрюрге, ууатыргъа, ча-

чаргъа, малтаргъа хазырды. Бирин да аярлыкъ туююл-
дю. Къанларын тегюп, итлерине жалатырлыкъды...

Жан жанын чайнай, акъ къаласына къууулду. Уруш
барады, къан тегюледди.

— Ислам, сакъ бол,— деп къычырды Серго, бийни
акъ къаласына ёшюн уруш баргъан шуёхуну ызындап.
Алай, Ислам аны эшитмедди. Ол бу такъыйкъалада бий-
ник къаядан юзюлюп, тик энниге ычхынган ташха ушай
эди. Аны аллын тыяллыкъ кюч да жокъ эди. Партизан-
ланы келнулери тауладан ырхы келгенге ушай эди.
Акъла артха къачышып тебипредиле.

— Тохтагъыз... Къайрысыз!..— деди Къужон алагъа,
жан дыгалас этти. Алай, аны айтханына киши да къу-
лакъ салмады. Хар ким кесп жаны къайгъылыды. Къу-
жон битеу дуннягъа налат береди, кёкге, жерге да тю-
кюреди. Боранча шууулдап келген партизанлагъа къу-
тургъан зёрюча къарайды. Солугъан солууу эринлерин,
бурун тешиклерин да кюйдюреди. Болмагъандан сора,
таш артына бауурланды. Шкогун жерлеп, марайды. Ат-
дырады... Жашладан къайсы эсе да, ташха абынган-
ча болады... Сюрюше барып, жерге тобукъланады...

Къужон аны кёрюп, эрини-бурнуу жалай, тюкюрюгюн
жутады. Дагъыда марайды...

Бу кезнуде ким эсе да аягъы бла аны шкогуну быр-
гъысындан жерге басады. Къужон, башын кётюре барып,
шкогун басханы бетине къарады.

— Ислам...

— Хоу, менме.

Къужон Исламны къолунда къамадан эки кезюн ал-
май, ёрге кётюрюлдю. Ала бир бирге талашырлыкъ ар-
сланлача къарашдыла.

— Уй, ит гыбышы...— деди бий, тишлерин бир бирге
чарх-чарх этдирип ура. Аны алай айтханы бла беллинде
къамасын къынындан чыгъарып, Исламны юсюне ёкю-
рюп секиргени тенг болду. Булутланы жарып чыкъгъан
элняча, эки къама ёрге кётюрюлдюле. Аланы отда да,
сууда да къатхан къурч ауузлары бир бирге жилянлача
къайырылышхандыла. Ала экиси да дертден толудула.
Ала къынларындан не сен, не мен деп суурулгъандыла.
Бир бирге ажал тежейдиле...

Къолунда къамасыны бурнундан къан тама, Ислам

Черен суу таба кетип барады. Тёгерекни шок атылган тауушла тунчукдурадыла. Ачы кычырыкыла тауланы элгендиредиле. Алай Ислам аланы бирин да эшитмедн. Черен сууга жетип, аны бойнуна кыуалаган жыяу жолчук бла энишге тебиреди. Башын ийип, сагышлы барады. Ол асыры сагышха кетгенден, элнн тебен жанында кыбырлагыа кыалай жетгенин билмей кыалды. Бара барып, атасыны кыбырыны кыатында сюелди. Аны юсюн эски кыаудан басыпды. Кеси да чёкгенди. Ислам кыбырны кыатында шош сюеледи. Кыолунда уа кыаннга боялган кыамасы...

— Атам, эшитемисе, менме. Санга айтыргыа деп келгенме...

Исламгыа атасыны кыбыры кыозгалганча кёрюндю. Аны кыулагына теренден, жер тюрюнден тунук ауаз эшитилди: «Келгенинги иги этдинг. Мен ырызма санга. Алай кыаманы кыыннга салыргыа ашыкыма. Алыкыа сен барлык жолла чынгылдыла».

Кимни эсе да аяк тауушларын эшитни, Ислам башын кётюрдю. Аны кыатына Серго келди. Ала бир бирге кыарадыла. Ангылайма, кыарындашым, ангылайма дегенча, Бакрадзе башын кымылдатды. Сора ол Исламгыа ары бир кыарачы дегенча, ёхтем халда, кёз кыарамын элге бурду. Эски гюрбежини башында кызыл байрак чанчылып эди. Сак ургыан тебенги аны ары бла берн акырын чайкыалта эди.

Ала экиси да кыбырладан чыгып бара, Ислам межгитни аллында адамланы кёп жыйылып турганларын эседн.

— Дадаш акылаы башчысын тутуп, элтнп, алайда ташха байлаганды, — деп тюрюндюрдю анга Бакрадзе, ышарган да эте. Андан экиси да межгит таба бурдула.

Жарык кюн жерни жарытып, чалбаш таулагыа нюрюн чача эди. Ол — жангы жашауну батмазлык кюнню эди.

Жагафар Зуберович Токумаев

КИНЖАЛ МЕСТИ

Р о м а н

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*

Художник *В. Л. Захов*

Художественный редактор *З. Х. Бгажноков*

Технический редактор *Н. М. Рахаева*

Корректор *Н. А. Будаева*

Сдано в набор 2/IV 1976 г. Подписано к печати 28/VI 1976 г. Формат
84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 3. Физ. печ. л. 8,875. Усл. п.
л. 14,91. Уч.-изд. л. 15,2. Тираж 1000 экз. Заказ № 4091. Ч 00400
Цена в переплете № 5 55 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Багъалы окъуучула!

Бу китапны магъайасыны юсюнден
оюмларыгъызны издательствогъа жа-
зарыгъызны тилейбиз.

Бизни адресибиз: Нальчик шахар,
Головки орам, 6, суратлау адабиятны
редакциясы. •